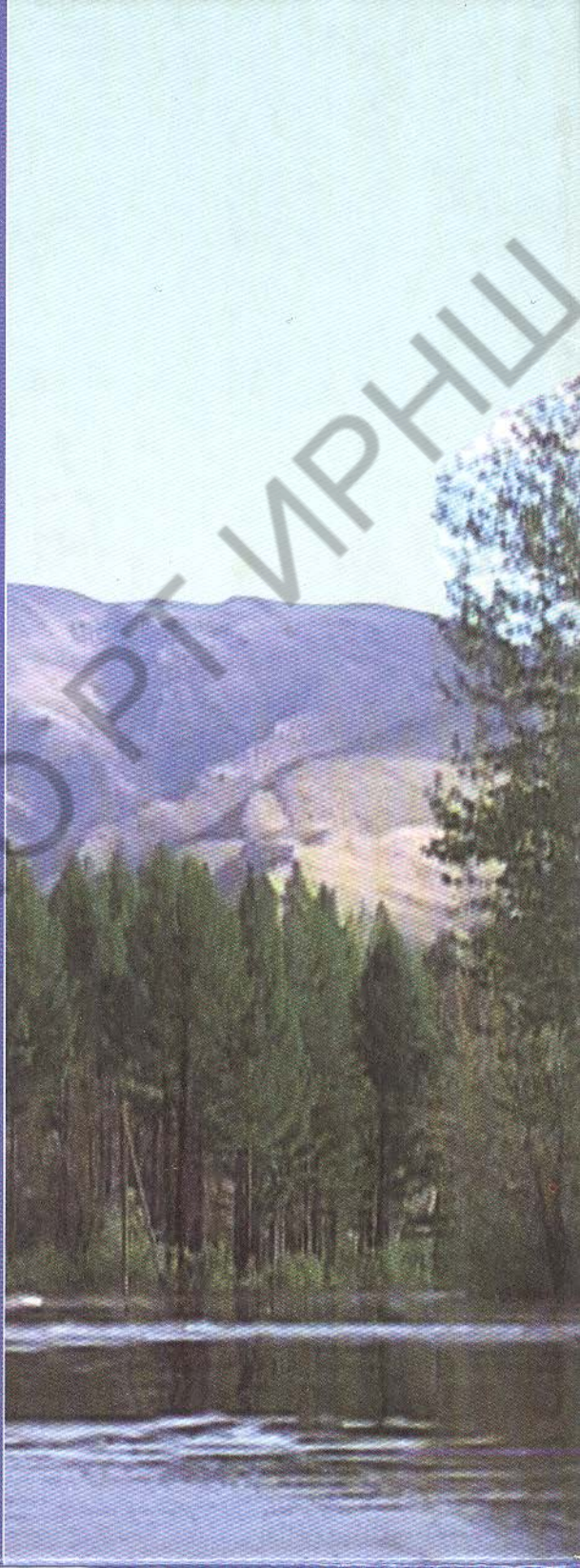

ЖЫВА
ДЫЛ

10 • 11

81.219

Т93

А. К. Ойдан-оол, Б. К. Ондар,
К. Б. Доржу, Е. М. Куулар

Т Ы В А Д Ы Л

ОРТУМАК ШКОЛАНЫҢ
10–11
КЛАССТАРЫНГА ШЕНЕЛДЕ
ӨӨРЕДИЛГЕ НОМУ

*Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш
аныяктар политиказының яамызы сүмелээн*

БИРГИ ҮНДҮРҮЛГЕЗИ

ТЫВАНЫҢ Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ АТТЫГ
НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ
КЫЗЫЛ – 2007

400
42

ББК 81.2 (Ту)-9
Т 93

Номнун «Фонетика», «Орфография» деп кезээн доцент *А.К. Ойдан-оол*; «Лексика болгаш фразеология» деп кезээн ф.э.к., доцент *Б.К. Ондар*; «Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылганы», «Морфология» деп кезээн ф.э.к., доцент *К.Б. Доржу*; «Дыл дугайында билиг», «Синтаксис болгаш пунктуация» деп кезектерни ф.э.к., доцент *Е.М. Куулар* бижээн.

Эртем талазы-биле редактору
филология эртемнериниң кандидады,
профессор *М.В. Базуу-Сюрюн*

Рецензентилери:

доцент, Россия Федерациязының болгаш
Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы,
улус өөредилгезиниң тергини *А.К. Ойдан-оол*,
филология эртемнериниң кандидады, доцент
Н.Д. Сувандии, *У.С. Стал-оол*

ISBN 5-7655-0583-x

© А. К. Ойдан-оол, Б. К. Ондар,
К. Б. Доржу, Е. М. Куулар, 2007
© Тываның Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг
ном үндүрер чери, 2007

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Тыва дыл — түрк дылдарның бирээзи.

**Өске түрк дылдарның аразында тыва
дылдың туружу**

Делегейде 2 муң ажыг янзы-бүрү дылдар бар. Ол дылдарны тывылган угун барымдаалап славян, роман-герман, түрк дээш оон-даа өске өг-бүлелерге азы төрөл бөлүктөргө чарып турар. Дылдарның шак ындыг генеалогтуг (тывылган угун барымдаалап) бөлүктээшкенин ёзугаар тыва дыл түрк дылдарның өг-бүлезинге хамааржыр.

Түрк дылдыг чоннар дыка улуг делгем девискээрде нештерээн: Европа болгаш Азия күрүнелеринде (Турция, Афганистан, Ирак, Болгария, Иран, Кыдат, Румыния, Кипр, Моол), Россия Федерациясында (Башкортостан, Татарстан, Чувашия, Саха-Якутия, Тыва, Даг-Алтай, Хакасия, Дагестан, Кабардино-Балкария, Карачаево-Черкесск, Крым-Татар...), Хамаарышпас Күрүнелерниң Демнежилгезинде (ХКД) (Узбекистан, Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Туркменистан, Молдова).

Түрк дылдарда чугаалажып турар улустуң саны 150–160 млн кижиге деп санатынган, ол төрөл дылдар аймак-сөөк (антропологтуг хевириниң), шажын-чүдүлгө, культура болгаш ажыл-агый талазы-биле бот-боттарындан ылгалып турар. Амгы үеде нигизи-биле 20 ажыг бот-тускайлаң түрк дылдар бар: якут, тыва, тофа, долган, алтай, хакас, шор, уйгур, кыргыз, казах, узбек, каракалпак, туркмен; азербайджан, кумык, карачай-балкар, ногай, крым-татар; татар, башкир, чуваш, гагауз, турк.

Түрк дылдарның төрөл болурунун кол демдектери:

Фонетикада: сингармонизм (ажык үннерниң кадыг, чымчааның аайы-биле аяннажыры); сөс эгезинге аяр үннерниң (р, л, м, н) чогу; сөс эгезинге болгаш сөөлүнге кожа ийи ажык эвес үннүң турбазы;

Л е к с и к а д а : теңри – дээр – теңир – теңгир; арслан – арселан – арзылан; огул – ого – оол – уул; йааш – йаш – жас – дъаш – чаш; ики – иги – еки – ийи; тап – таб – тып; йаңак – йанак – йанак – жаак – чаак – дъаак. Ниити түрк лексика түрк дылдарның хей кезинде дөмейлешкек үн бүдүштүг, уткалары дөмей;

М о р ф о л о г и я д а : дазыл соонга кожумактарның тускай чурум-чыскаал ёзугаар коштунчуру (агглютинация), хамаарылга хевири, орус дылда дег «род» хевириниң чогу, эдеринчилерниң бары;

С и н т а к с и с т е : хамаарышкан сөзүнүң өзек (хамааржып чорууру) сөстүң мурнунга чорууру, сөглекчиниң домак сөөлүңге туружу, домак кезигүннериниң быжыг туруштуу, падеж кожумактарын нарын домак иштинде кезектерни холбаштырарынга ажыглаары дээш оон-даа еске.

1. Аңгы-аңгы түрк дылдарда дөмей уткалыг сөстөрни номчунар, оларның үн тургузуунда ылгалын тодарадыңар.

Чер – чир – йер – дьер – джер – жер – сизер – сер; адак – атах – азак – аяк; кудурук – кузрук – куйрук; адырылтым – азырылтым – айырылтым; екис – иккис – йекис – ийис – иъйис; ака – эке – ага – акы; йеген – йекен – чээн – нээн; ики – еки – еги – ийи – иъйи; кеб – кед – кей – кет; тоон – тун – дон – тон; отаг – отак – отав – отог – одаг; баш – бааш – пас – пус – баъш; кулгак – кулак – кулаг – кулах; төрт – дөрт – дүрт – түөрт; тур – дур; кыс – кыз – хыс; кузгун – кускун – хусхун – кузгын – козгын; йылан – дбылан – чылан.

2. Өске түрк дылдар-биле тыва дылдың домактарын деңнеп тура, түрк дылдарның төрөл болурунун демдектерин тодарадыңар.

Хакас: Чир үстүндегі эликтер өссиннер. – Тыва: Чер кырында (черде) эликтер өссүннер.

Хакас: Иртен тигир аяс турган. – Тыва: Эртен дээр аяс турган.

Алтай: Мениң балдарым пастыра өөрөнчилер. – Тыва: Мээн уругларым шупту өөреникчилер.

Казах: Володя тогуз жарым жашында гимназиянын биринчи классына кирген. – Тыва: Володя тос чартык харлыында гимназияның бирги клазынга кирген.

Делегейде дылдарның типологтуг (грамматиктиг тургузуунун аайы-биле) бөлүктээшкинин ёзугаар тыва дыл агглютинативтиг дылдарның бөлүүнче кирип турар.

Фонетиктиг демдектериниң талазы-биле тыва дыл өске түрк дылдардан өк-биле адаар ажык үннерниң бары-биле ылгалып турар.

Девискээр талазы-биле тыва дыл якут, долган, шор, хакас, алтай, тофа дылдар-биле кады Сибирьниң түрк дылдарынга хамааржыр.

Тыва дылды, ооң диалектилерин болгаш аялгаларын, литературлуг дылдың айтырыгларын, дылдың төөгүзүнүн айтырыгларын шинчилеп келгениниң түңнелинде Ш. Ч. Сат тыва дыл төрөл аймак-сөөктерниң дылындан аңгы бот-тускайлаң дыл кылдыр X – XV вектерде хевирлеттинип келген деп санаан.

3. Тыва дылдың тывылганынга кайы дылдар салдар чедиренил? Амгы тыва дылдың сөс курлавырының дугайында чугаадан чорудуңар.

Тыва дыл өске дылдар-биле бир дөмөй үр үе иштинде хевирлеттинип, хөгжүп, сайзырап келген төөгүлүг түрк уктуг төрөл бөлүк аймактарның Төп Азияга база Саян-Алтай девискээринге чурттап чораанын бистиң эраның мурнунда III–II вектериниң үезиндеги-ле төөгүнүн бижиктери херечилеп турар. Барык ийи муң ажыг чылдарның иштинде Төп Азияның, Мурнуу Сибирьниң база ооң иштинде амгы Тываның девискээринге хүннү (гунн) улус, динлиннер, усуньнар, түрктөр, азтар, чиктер, уйгурлар, кыргызтар дээш өске-даа аймак-сөөк чоннар тус черниң төөгүзүн тургузуп, чурттап чорааннар... Эң ылаңгыя буруңгу түрктөр, уйгурлар, кыргызтар тываларның ада төөгүзүңгө дорт хамаарылгалыг чоннар болур.

Түрк дылдарга хамааржыр тыва дыл база ооң эдилекчизи, ээзи тыва чон чүс-чүс, харын-даа муң ажыг чылдар-биле санажыр төөгүлүг узун орукту эрткен. Ук үениң иштинде тывалар хөй-хөй төрөл болгаш төрөл эвес чоннар-биле кады-кожа харылзаа-холбаалыг чурттап чораанындан оларның дыл-домаа-биле харылзажып, салдарын шингээдип ап, бодунуң салдарын ол дылдарга чедирип, хөгжүп, сайзырап келген. Ынчангаш тыва дылдың төөгүзү тыва чоннуң амьдыралының төөгүзү-биле тудуш, холбаалыг дээрзинге чигзинип турбас...

Моол уктуг сөстөрдөн аңгыда, тыва дылдың сөс курлавырында кыдат, перси, араб, төвүт болгаш өске-даа дылдардан үлегерлеттинип, дамчып келген сөстөр бар...

Тыва-орус дылдарның харылзаазының быжыгып турумчааны-биле холбаштыр тыва дылдың сөс курлавырынче орус дыл дамчыштыр Европаның хөй дылдарында ажыглатгынып турарының аайы-биле интернационалдыг деп адаттынар сөстөр хөйү-биле кирген. (К. Бичелдейни-биле.)

4. Кандыг дылдарны делегей чергелиг дээрл? Делегей чергелиг кандыг-кандыг дылдар билир силер? Дыл азы энциклопедия словарьларын-дан тайылбырны ушта бижип алыңар.

Тыва дылдың ниитилел хүлээлгелери

Дыл – кижилер аразында харылзажырының чугула чепсээ. Кижилер аразында харылзажырда, дылдан өске аргаларны база ажыглап турар: янзы-бүрү сигналдар, карталар, тускай демдектер, имнежири, хөгжүм, шимчээшкиннер, чуруктар дээш оондаа өске. Оларның иштинден дыл эң-не чугула черни ээлеп турар. Чүге дээрге дыл кижиниң кандыг-даа сагыш-сеткилиниң байдалын, медээни эң долuzu-биле сөстүң дузазы-биле чедирер. Чамдык демдектерни, сигналдарны сөс дузазы-биле баштай тайылбырлаан азы өөренип алган турар ужурлуг. Чи жээлээрге, орук шимчээшкининиң демдектери кижилернин, чолаачының орукка бодун алырының чурумун айтып турар. Шимчээшкинниң киржикчизи баштай орук демдектерин, чурумун дыл дузазы-биле өөренип алып, ынчангаш кижилернин харылзажыр аргаларындан кол черни дыл ээлээр.

Дыл харылзажырының чугула аргазы болганда, ол ниитилелдин бүгү-ле ажыл-херектеринде ажыглаттынып, аңгы-аңгы хүлээлгелерни күүседип турар.

Амгы тыва дылдың хүлээлгелери:

Тыва дыл – тыва нацияның дылы, тыва улустуң амдыралының бүгү-ле адырларынга хереглээр делгем хүлээлгелиг дыл. Ол делегейниң аңгы-аңгы дылдарының аразында олар-биле дең эргелиг дыл.

Тыва дыл – Тыва Республиканың девискээринге орус дыл-биле деңге күрүне дылы дээрзин Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин хоойлузунуң) 33 чүүлүнде айыткан (1993 ч.).

Тыва дыл – өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы. Тыва дылды уруглар садтарында, ортумак болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринде, Тываның күрүне университетиниң чамдык факультеттеринде ону тускай эртем кылдыр өөредип турар. Оон аңгыда 1-ден 9-ку класска чедир орус болгаш даптыкы дылдан аңгы өске эртемнерни тыва дыл кырында башкылап турар. Өөредилге-биле чергелештир кижизидилге айтыры (спортчу маргылдаалар, темалыг кежээлер, ужуражылгалар дээш оондаа өске школадан дашкаар хемчеглер) тыва дылда чоруттунуп турар.

Тыва дыл – эртемниң дылы. Ол дээрге тыва дыл кырында шинчилел ажылдарын чорудуп, ооң түннелдерин тыва дыл кырында парлап, илеткеп турары болур. Эртемниң дылы кылдыр колдуунда тыва дыл болгаш тыва аас чогаалы, чечен чогаал сайгарылгаларында ажыглаттынып турар.

Тыва дыл – культура болгаш уран чүүлдүн дылы. Тыва литератураның аңгы-аңгы жанрлары тыва дылда бижиттинип, парлаттынып турар. Ол ышкаш уран чүүл, театр, библиотека, музей, архив болгаш туризмниң сайзыралы база-ла тыва дыл-биле сырый холбаалыг.

Тыва дыл – парлалганың, радио болгаш телевидениениң дылы. Тыва дылда солун-сеткүүлдерде парлаттынган материалдар-биле номчукчулар таныжып, радио болгаш телевидениениң тыва дыл кырында дамчыдылгаларын дыңнап, көрүп турар.

Тыва дыл кырында ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырларының ажыл-чорудулгазы чоруттунуп турар.

Тыва дыл – шажын-чүдүлге дылы. Тыва хамнар болгаш сарыг шажынның (буддизмниң) өөредиин нептередип турар лама башкылар боттарының кылза чогуур ёзулалдарын тыва дылда чорудуп турар. Христиан шажынның төлээлекчилери Библияны тыва дыл кырында номчуур, таныжар аргалыг. Ол тыва дылче очулдурттуңган.

Тыва Республикада янзы-бүрү аймак-сөөк чоннар чурттап турар болганда, тыва дыл биле орус дыл хөй-ниити, күрүне болгаш культура амьдыралыңга кады хереглеттинип турар.

• Тыва дылдың күүседип турар хүлээлгелерин делгеренгей кылдыр тайылбырлап, чижектер-биле бадыткаңар.

Ук хүлээлгелер тус-тузунда кайы үеде тыптып, ажыглаттынып эгелээнин архив материалдарыңга даянып азы улуг назылыг улус-биле чугаалажып тургаш, тодарадыңар.

Силерниң кожуунуңарда, сууруңарда кайы (орус, тыва) дылдың кандыг хүлээлгелери эң-не делгеренгейи-биле ажыглаттынып турар деп бодаар силер, чижектерге көргүзүңер.

Тыва Республикада кандыг-кандыг нацияларның кижилери чурттап турар деп билир силер? Олар аразыңда кайы дылдың дузазы-биле харылзажып турарыл?

5. Кандыг дылдың кижилерниң аразыңда чугаа-дыр? Домактарны тыва литературлуг дылдың нормазыңга дүүштүр эде тургузуңар.

– ... Таныш! Боолаар херек чок. Мен чаалажыр чок.

– Таварыш! Мен база чаалажыр чок. Мен кижиги өлүрбес. Мен таскыл чораан. Бөрү өлүрер бодаар.

– Че, ындыг болза, күш эки. Таныш болур херек. Мен ады Николай.

– Охалай, Мыкылай де? Мен ады Дарган-оол дээр...

– Мааша, Петя, идите, знакомьтесь. Бо мен кадай, а бо мен оглу-дур.

– Силер база бээр келиңер, таныжып алыңар. Бо мен кадай, бо мен уруглар-дыр...

– Баланчак чүү чугаалаар а, таныш?

– Ол бичии-бичии коргар-дыр ол. (С. Пюрбю.)

Орхон-енисей бижии – түрктөртүн өгбелеринин бижии

Орхон-енисейнин бижии дээрге VIII–XII вектерде эртеги түрк аймактарнын ажыглап турган бижии болур. Оон үжүктөртүн демирге, дашка азы ыяшка оюп бижиир турган, ыччангаш ук алфавиттин бижимели, хевири онзагай – шиш кылдыр, геометриялык фигуралар ышкаш кылдыр бижиттинер.

XVII чүс чылдың төнчүзүндөн эгелээш, хей кезинде XVIII–XIX чүс чылдарнын эртем ажылдарынга Енисей бассейнинин (амгы Тыва болгаш Хакасиянын) девискээринден чажыт бижиктиг даш көжээлер тыптып турар дугайында медээлер дыңналып эгелээн... Амгы үеге чедир бо девискээрдөн ниитизибиле 150 ажыг хаяларда болгаш көжээлерде бижиктиг тураскаалдарны тыпкан.

Орус эртемден, археолог Н.М. Ядринцев 1839 чылда амгы Моолдун девискээринде Орхон хемнин чоогундан ийи улуг база-ла билдинмес бижиктиг көжээлери тыпкан. Ук даштарнын үш талазында Енисейден тывылган даштарда ышкаш бижик, а дөрт дугаар талазында кыдат иероглифтер-биле бижээн сөзүглел бар болган. Кыдат сөзүглелди ол талазы-биле тускай эртемниг кижилер номчунканын соонда, ук бижик түрктөрге хамааржыр-дыр деп чүве билдинген. Шап ыччалдыр ол бижиктиг тураскаалдар кымнарга, кайы чонга хамааржырыл деп маргылдаалыг айтырыг үзе шийтпирлеттинген.

Эртемденнернин мурнунга билдинмес бижикти чазып номчуур талазы-биле эптиг үе болгаш арга тургустунган. Ыччалдыр 1893 чылдың ноябрьның 25-те Даниянын ниити дыл талазы-биле эртемдени Вильгельм Томсен эртеги түрк бижиктин үжүктөртүн тодарадып, түрк бижиктин чажыт үүжезин ажыткаш, эртемге улуг ажыдышыкынны кылган. Дараазында 1894 чылдың январь айдан эгелеп, орус тюрколог В.В. Радлов амгы Моолдан тывылган бижиктиг тураскаалдарны чазып номчуп, очулгазын кылып, оларны чырыкче парладыш үндүргөн.

Бижиктиг тураскаалдарның Енисей болгаш Орхон хем-нерниң уннарындан тывылганын барымдаалап, эртеги түрк бижик деп адап турганы бижикти орхон-енисейниң бижии деп адай берген.

Эртеги түрк бижиктиг тураскаалдары аажок улуг делгем девискээрден (Төп, Соңгу, Ортаа Азиядан болгаш Чөөн Европада) тыптып турган. Ол девискээрлерге бистин эраның бирги чүс чылының 2-ги чартыындан бээр (VI–X в.в.) түрк аймактар чурттап чораан. Олар тускай бижиктиг чораан. Бо чүнү чугаалап турарыл дээрге, амгы түрк дылдыг чоннарның ада-өгбелери ол үеде-ле үжүк-бижиктиг, бедик культуралыг улус чораан деп чүвени бадыткап турар. Олар боттарының амыдыралында кылган чүүлдерин, демиселин, маадырлыг чоруун келир салгалдарга дамчыдып, төөгүге боттарының балалбас изин мөңгө даштарда оюп бижип арттырып каан.

Төөгүнүң бо тураскаалдарына хамаарыштыр эртемден-нерниң сонuurгалы ам-даа кошкаваан. Тыва болгаш Хакасия-ның девискээрлеринден тывылган тураскаалдарны амгы үеде И. В. Кормушин, И. Л. Кызласов болгаш өскелер-даа эртем ёзуу-биле шинчилеп, чаа-чаа ажыдыышкыннарны кылып турар.

Бижиктиг тураскаалдарның уран чечен очулгаларын орус дылче И. В. Стеблева, А.В. Преловский, тыва дылче А. Даржай, Ю. Кюнзегеш кылганнар.

Бижиктиг тураскаалдарның шыгжаттынганы

Эртеги түрк бижиктиг тураскаалдар Кызылдың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинде, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунда, Минусинск, Абакан, Красноярск, Москва, Санкт-Петербург, Хельсинки хоорайларның музейлеринде шыгжаттынган. Чамдык тураскаалдар тывылган черлеринде (хая-даштарда) хевээр артнышаан, олар чылдың дөрт эргилдезинде хат-шуурган, хар-чаъстан-даа кадагалаттынмайн турар. Шак ындыг төөгүнүң тураскаалдарын камгалап-када-галаары кижии бүрүзүнүң хүлээлгези деп чүүлдү утпаза чогуур.

• Силерниң кожуунуңарның девискээринде эртеги үениң көжээлери азы кандыг-бир төөгүлүг тураскаалдар бар бе? Оларның дугайында чүнү билер силер?

Ол төөгүлүг черлерни канчаар камгалап, кадагалап турар силер?

Кызылда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинче аян-чоруктан кылып, “Төөгүнүң арыннары” азы “Мөңгө даштар” деп чогаа-дыгдан бижинер.

“Күлтегин” деп номну класстан дашкаар номчулга кичээлинге номчуп, тываларның ада-өгбелери болур азтар, чиктер дугайында бижиттинген үзүндү-биле таныжыңар.

Амгы тыва дылче чечен очулганы кайы чогаалчылар кылгап-дыр?

6. Эртеги түрк бижиктиң турскаалында сөзүглелди амгы тыва бижиктиң дүрүмү-биле бижээнин номчааш, ол-ла сөзүглелдиң орус очулгазын ажыглап, амгы тыва дылче очулдуарарын шенеп көрүңер. Кайы сөстөрни амгы тыва дылче бурунгу түрк дылдан келген деп санап болур-дур?

(1) Бай апа саңун оглы Күлүг-чор (2) Буңусуз улгаттым бун бу эрмиш (3) теңридеки күнке йердеки элимке бөкмедим (4) куйда кунчуйумгака өзде оглымка адырылтым.

[Я] сын Бай Опа-сангуна, [по имнеи] Кюлюг-чор. (2) Я вырос беспечальным, печаль моя оказалась вот что: (3) солнцем, что на небе, моим государством, что на земле, — я не наслаждался! (4) С моими супругами в женских покоях, с моими родными сыновьями — я разлучился.

Немелде тайылбыр: Бо сөзүглел Улуг-Хем кожуунда Барык хемниң унунда ховудап тывылган. Ону эң баштай С.Е. Малов чазып помчааш, парлаан.

7. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар. 4 дугаар мергезжилге-биле сөзүглелдиң утказын деңнеп көргөш, түңнелден үндүрүңер.

ТЫВА АЙМАКТАРНЫҢ КУЛЬТУРАЗЫ

Тываның девискээринге чурттап чораан түрк дылдыг аймактар, бистиң бурунгу өгбелеривис боттары тускайлаң культуралыг, уран чүүлдүг, үжүк-бижиктиг чораанир. Ол үеде бистиң өгбелеривистиг кожээ даштарда арттырып каан бижиктерин Енисейниң бижии дээр. Ынчан даштан кижилер дүрзүзү чонуп кылыры улуг нептеригей турган. Тываның девискээринден чүс бежен ажыг кожээлерни шинчилеп тышкан.

Тываларны боттарының үжүк-бижии чок Сибирь улустарынга хамаарыштырар болгай. Чылдагааны чүл? 1207 чылда Чингис-Хаанның эжелеп алган чери — Тыва. Тыва аймактар ынчан ооң чагыргазының адаанга кире берген. Он үш вектен эгелээш, бистиң өгбелеривистиг бижии — енисей бижии читкен. Ол чоннуң культуразының хөгжүлдезинге улуг моондак болган.

Моол бижикти Тываже киирзе-даа, ону чүгле моол дыл билир ноян-дүжүметтер, лама кижилер номчуур, бижиир турган. Мооң уламындан өөредилге, эртем кандыг-даа сайзырал албаан. Ынчалза-

даа улустуң аас чогаалы чоннуң культуразыңга көскү черни ээлеп турган. Тыва тоолдарда яды-түрөңги, көшкүн чоннуң күзел-бодалдарын илередип, оларның дайзыннарын сойгалап, бөдүүн чоннуң байларга, кажар-каржы хааннарга удур демиселин көргүзүп турар. («Тыва дугайында чугаалар».)

Бижимел тураскаалдарның хевирлери болгаш жанрлары

Бижимел тураскаалдарны көжээлерде, плиталарда (калбак, дөрт-булуңчук хевирлиг даш), инек-даштарда, хаяларда, аңгы-аңгы бичии хемчээлдиг эдилелдерде – демир чоос, көрүнчүк, ине хавы, ыяш, селеме, дой, алдын, мөңгүнден кылган саваларда болгаш саазында – арттырып каан.

Бижимел тураскаалдарның жанрлары: эпитафия (мөчөөн кижиге тураскааткан чевег бижии), алдарлыг азы хаан кижиниң бодунуң ажыл-херээниң дугайында таныштырылга, ук девискээрни чагырып ап, хааннап чораанының дугайында бижимел, шажын-чүдүлге-биле холбашкан база юридиктиг уткалыг сөзүглелдер.

Амгы тыва дылдың ажыглаттынып турар хевирлериниң дугайында билиг

Дылдың ажыглаттынып турар хевирлеринге национал дыл, литературлуг дыл болгаш диалектилер хамааржыр. Национал дыл – кандыг-бир нацияның ниити дылы. Литературлуг дыл – нормажыттыңан дыл, дылдың дээди хевири. Диалект дээрге девискээр аайы-биле дылдың онзагай хевири.

Тыва Республиканың девискээринде тыва дылдың диалект ылгалдары ыңдыг-ла кончуг улуг эвес, кайы-даа диалектиниң эдилекчилери чаңгыс черге таваржып келгенде, бот-боттарының чугаазын эки билчип, харылзажып шыдаптарлар. Ындыг-даа болза чер-девискээр аайы-биле аңгы чурттап турар улустуң чугаазында черле ылгалдыг сөстөр (диалектизмнер) бар. Фонетиктиг диалектизмнер: *огаан ~ ногаан, боолдурга ~ молдурга*; лексиктиг диалектизмнер: *сакпың ~ көңгүл ~ сайыр ~ дөмбүң, тас-инек – инек*; грамматиктиг диалектизмнер: *чорувудар ~ чорудар ~ чорунтар, ырайык ~ ыраксимээр ~ ыраксымаар*; синтаксисте: *Ам каш шак ирги бе? Мен мунуун школа барайым.*

Литературлуг дылдан эң улуг ылгал Тывадан дашкаар Моолдуң, Кыдаттың тываларының дылында.

Тыва дылдың диалектилериниң бөлүктээшкени

Дылдың фонетика, лексика болгаш грамматика талазы-биле дөмей болгаш ылгалдыг онзагай чүүлдерин барымдаалап, тыва дылды дөрт диалект болгаш ийи холушкак аялгалыг деп Ш.Ч. Сат айыткан.

1. Төп диалект – ол төп Тывада – Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Бии-Хем кожууннарда нептерээн. Ол ышкаш төп диалект литературлуг дылдың үндезин диалектизи.

2. Барыын диалект – Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарда нептерээн. Диалектиниң кол ылгалдары алтай дылдың салдарындан болгаш дылдың эртеги хевиринде ажыглаттынып турган хевирлерниң чугаада кадагалаттынганындан тывылган: *андыг ~ ындыг, шышкан ~ күске, когүлө ~ оолдарлыг тарбаган, бардым бизе ~ барзымза...*

3. Мурнуу-чөөн диалектиге Таңдының Элегес, Межегейден эгелээш, Тес-Хем, Эрэин кожууннары хамааржыр. Ук диалектиниң онзагайы моол дылдың күштүг салдарындан тывылган: *ярыыр ~ чугаалаар, мөндүр ~ долу, онуун ~ оон...*

4. Соңгу-чөөн диалект Тожу кожуунда нептерээн, диалект боду хем болгаш тайга деп ийи аялгалыг: *эши ~ адыг, элдик ~ харбанаш ~ хол-хап, кышкырывыдыңар ~ кый дептиңер...*

5. Каа-Хемниң болгаш Тере-Хөлдүн (Жунгуртуг) холушкак аялгалары: *чаакшын ~ чаашкын, хурүлээш ~ ары, чорудар ~ чоруптар; ат ~ агт, меше ~ меге, халбага ~ калгак, Кызылгыды ~ Кызылче...*

Диалектилер бодунуң ээлчээнде иштики аялгаларга база чарлып турар. Диалектилер болгаш аялгаларның кызыгаары Тываның кожуун, сумуларының административтиг үлөлгезинге дүгжүп турарын үстүндө бөлүктээшкинден көрүп болур.

Амгы үеде Тыва Республиканың девискээринден дашкаар Сонгу-Барыын Моолда (Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузунда, Кобдо аймактың Буянт сумузунда, Хубсугул аймактың Цагаан-Нуур сумузунда), Кыдатта (Синьцзян-Уйгур автономнуг районнуң Алтай аймакта) элээн бөлгээт чурттап турар этниктиг тываларның дылын шинчилеп, оон диалект талазы-биле туружун тодарадыры эргежок чугула ажылдарның бирээзи болуп турар.

8. Соңгу-Барыын Моолда тываларның чугаазының үлегерин номчуңар. Тыва литературлуг дыл-биле деневеишаан, онзагай деп көргөн сөстөрүнери ушта бижээш, утказын тайылбырлаңар.

I.

Ук үндүсүнүвүс болса орыстың тыгвазы. Орустуң тыгвазынан соңгаар чоругаш, Сеңгилге баргаш, Сеңгилден Көк-Догайдыва ашкаыш, аа амыдырап турган. Дедир казак чаа үндүрген, ындамында черге улустар чаа аьдарын аьдып, ам улус тын ап Сеңгилдиве дезип, чамды болап Булганнап дамчып, бистиң адавыс бис сөмүвүс Хомдуның чуъртундыва кирип келген бис.

Моол улустуң Хубсугул аймакта тыгва бар. Саатын деп моолдың каган ады. Дээр үеде Моолга черле ындыг улыс турбаан. Бир көөрде-ле, моол шырайлыг, дылы чиктии аажок дылдыг, оон көөрде, чиир чеми, дайнаан чүүл дахтын саат турган. Унуун моол саат деп аайтый албайн, саатын деп адап калган. Саатын боо-чевсектиг диң-мииң аьдып, бичи чадырда амыдырап тур. Оон моол улус болса кол анхаарылын салып алган олур. (*Төвейк Батбаяр, 1917 ч. төрүттүнген, Хаа-хөйүк сөөктүг, Кобдода чурттап турар.*)

II.

Мен хөйүк кийжи мен. Хоочунум адай кийжи. Ол он тостуг, мен он чедилиг өгленген бис. Бистен хөй чүве үмбээн. Үш оол, чаңгыс уруг үнген. Ол уруг ам назы барып калды. Ынчан дөртхиен аьтка сес кийжи келдивис. Олардан уруг-дарыг сөмүзү өскен. Ам дөрт-беш өг чору. Бо ам чаш 85-ке келди. Багайны көрбедивис. Аш-төл сургуулга өөрөнди.

Бистиннерниң ук-түүхүвүсте хамнар турган. Ам төзү чок барды. Эң улуг хамның ады Маймак деп кийжи ийик. Оон артында бо Увашаның адазы Чөкедей деп хам турду. Соонда Быдаачы, хаалардан Сотнаа деп хамнар турган. Пагай хамывыс бар турган Гамбай деп Улаанбаатарга барып чок болду. Оон соонда хам болган чүве чок.

Хамның хештери хөрээ тунук, чалаң, манжак деп чүвелиг турган. Бөргүн шурудан хээлеп каан. Дүңгүрүн туьдуп алгаш, азаны сүрүп, дүңгүрнен хүлди ап төп, күзүнгү, коңгураазын шыңгырадып хамнаар чүве бо. (*Кара-Хочу, 1911 ч. төрүттүнген, Кобдода чурттап турар.*) (*Цэцэгдарь Уламсурэнгийн чыып бижээн.*)

• Литературлуг тыва дыл-биле деңнеңер, диалект талазы-биле кайы хире ылгалдыг деп санаар-дыр силер? Чижектерге бадыткаңар.

Тываның кайы кожуунунуң улузунуң чугаазы-биле дөмейлеп болур-дур?

Чүве адының падеж кожумактарын амгы тыва литературлуг дылды-биле деңнеңер.

Билдинмес сөстөрниң утказын сөзүглелге даянып тайылбырлаарын оралдажыңар.

9. М. Эргептиң “Өдүгенде чайлаг” деп чогаалындан диалектизмнерни тыпкаш, оларның лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

10. Кожуунуңар кайы диалектиге хамааржыр-дыр? Силерниң сууруңарда улустуң чугаазында литературлуг дылдан ылгалып турар кандыг сөстөр барын эскердиңер? Чижектерге көргүзүп көрүңерем.

11. Сөзүглелден литературлуг дылдың нормазынга дүүшпес сөстөрни тыпкаш, тус-тузунда лексика, фонетика, грамматикада литературлуг нормадан ылгалып айтыңар.

Бир-ле кезжээ улустар ойнаар кулуб деп бачыңга кире бээримге, кижиниң хөйү бир-ле кымыскааяк-ла, улустуң чыдының чаагий-даа хепчок, бир-ле артыш чыды-ла, ол-ла кайганып турумда, чанымга бир хамааты эр келгеш: «Че, сен кыноо көөр эр сен» дээш, алаң кылып туруп берди. Ол үттергиди көрүп орумда, бир-ле ындыг шаараш-шуураш чимелер бар. Ам кыноо деп чимези ол үттерден уштунуп кээр деп бодап олур мен. Ол шаараш чимелерниң иштиңде от кыва берди, ынчанган дег болза-ла шылыргайны-ла берчик. Оккеш, бир канчангаш көөрүмде, бачың иштиңде от-даа өже берчик, бир-ле чиме хөксүрөп-ле үнчүк, таа чүзү катканы, безин чожуй берген болган мен. Мен ол-ла көрүп кайганып олурумда, бир-ле эр дискээмгиди шанча кааккан, оккеш дээш көрүп кээримде, шак дөө бачың хөрээнде ак песте кижилер чүгүржү бергээн, ыш-даа буруңайнып турар, улуг-улуг бачыңнар-даа бар, кижиле көвей, чугааланып-даа турар, алгырып-даа турар, дааш деп чимезин кижиле кайгаар. Чаа, ол-ла кечээ ону кезе кайгап олура кечээледим. Үнейн дээн — улус үндүрер боорба, чаа ону көрүп алгаш, Кара-Пөште одаамгыды теп-ле итчик мен. Онуун ам ол чимени дүжөп чыда кондум. (М. Мендуме.)

Словарь: *хөксүрөп* — ыглап.

12. Сөзүглелди номчааш, диалектизмнерниң ужур-дузанын тайылбырлаңар. Диалектизмнерни ушта бижээш, оларны литературлуг дылдың сөстөрү-биле солуңар.

I.

Шагаан-Арыг хемниң Улуг-Хемче кирген аксының адаанда алаакка Чүлдүмнүң бөлүүн Чаа-Хөлдүң араттары манап турган болган. Күш көвүдээн, өөрүнчүү-даа аажок.

— Ижи бөлүк каттыжып келген болганда, мөөңежиң алгаш, хары угда халдап кирер — деп, аныяк эр от-көс дег сүмелээн турган.

– Чүүлдүг, чүүлдүг – деп, араттар шупту чөпшээрешкен.

«Ижи»? Адырам-адырам... Буян ол үннү кайы-бир черге дың-наан-даа ышкаш. Ийе-ийе. Сакты хонуп келген.

Чүве чугаалап турган аныяк эрниц чанынга Буян билбээченеп кылаштап келгеш, эскет чок чугаалаан:

– Теве-Хаяга дилеп чораан ижи дорумуңарны тып алган боор силер аа?

Аныяк эр кайгай берген. Кезек када ыды чиде берген, Буянче көрүп алган турган.

– Па! Буян ышкакжыл сен?

– Хүргүлек ышкакжыл сен! – деп, Буян дораан чугаалаан. – Алаш чурттуг аан. Ооржактарның аан. (К.-Э. Кудажы.)

II.

Ону Хаспаажык-ла үзе кайгап алгаш туруп берген. Элээн болганда, айтырган:

– Эге-ле сен-дир сен але.

Банчык база элээн ыт чок турган:

– Байсы, байсы ... Кайгал Хаспаажык бе?

– Эге-ле мен-дир мен, Банчык.

– Буур-ла танывайн баар частым.

Хаспаажык халып келгеш, Банчыкты куспактаан турган:

– Таңды-Уула кырынга ужурашканывысты утпаан боор сен аа?

– Тим, тим... Уттур боор бе.

– Оон бээр оон шаа чыл чыгады берген. Сен дээрге эге-ле өскерилбээн-дир сен.

– Сен база. Ырмажок кайгал кижиле болгай сен. (К.-Э. Кудажы.)

13. Дараазында сөстөрниц одуругларында литературлуг дылдың сөстөрүн ушта бижиңер.

Хереччок – херекчок, йаавыла – ыяап-ла, таакпы – такпы – тапкы, баңжыңнан – бажыңдан, хемгиди – хемдиве – хемче, баргыжемче – баргышаамче – баргыжээмче – баргыжамча, чорууй – чорууйн – чорууйун, хаккан – каккан – хаккан, пажың – бажың – байың, сээндесимээр – сээдеңзимээр, ындыг – андыг, дошпулуур – дошшулуур – дошпулдуур, Бай Тайга – Бай-Тайга, эмбишаан – эммишаан, чамбас – чанмас, бардым бизе – барзымза – бардым изе – барзам, солуңга – солунга, Тере-Хөл – Тере Хөл, салытпас – салыптас – салывытпас – салыппас, чоруптар – чорувудар – чорудар, демир-орук – демир орук.

14. Эштеринерниң бижээн чогаадыгларының, диктантыларының кыдырааштарын алгаш, шын бижилге нормаларын хажыдышкан таварылгаларын тывыңар. Эрттиришкен частырыгларын демейиниң аайы-биле бөлүктээш, дүрүмүн чугаалаңар.

ЛЕКСИКА БОЛГАШ ФРАЗЕОЛОГИЯ

Дылдың словарь составы азы лексика дээрге дылда бар бүгү сөстөрниң курлавыры. Лексиканы өөренир эртемни лексикология дээр. Лексикология (гр. *lexis* — сөс, *logos* — өөредиг) — сөс дугайында эртем.

Словарь составында кирип турар сөстөр уткаларының, ажыглалының, тывылган угунуң, аразында харылзаалары-биле чаңгыс аай эвес болур. Ынчангаш лексикологияга сөстөрниң тыптып келген угун, төөгүзүн, ажыглалының аайы-биле бөлүктөрүн (ниити ажыглалдың бе, кызыгаарлыг ажыглалдың бе, ховар ажыглалдың бе дээш) база өөренип көөр.

Ниитилел хөгжүп, сайзыраан тудум, словарь составы база-ла өскерлип турар: эргижирээн сөстөр чидип, амыдыралда чаа болуушкуннарны илередир сөстөр-биле словарь составы байып турар. Ынчалза-даа сөс курлавырының 80 хире хуузу өскерилге чок артар, ол кол словарь курлавыры болур. Кол словарь курлавыры дээрге дылдың эдилекчилериниң харылзажырынга эң-не чугула, хүн бүрүдө ажыглап турар сөстөр. Ук сөстөр чаа сөстөрниң укталып тыптырының үндезини, дазылы бооп турар. Чижээлээрге, *баш болгаш тарыыр* (тары-) деп сөстөр дижик. Оларның шаг шаандан бээр үндезин дөзү словарь составынга турганын бурунгу түрк бижиктиң тураскаалдары херечилеп турар, олар бистин тыва дылга төрөлдешкек өске дылдарда база бар. Ук дазылдардан укталган сөстөр тыва лексикада хөй: *башкар, баштыңчы, баштаар, башкарыкчы; тарылга, тарымал, тарыыр*.

Сөс. Сөстүң утказы, уткаларының аразында харылзаалар. Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг уткалары

Сөс — дылдың лексиказының кол кезии (единицазы). Сөсте кандыг-бир тускай лексиктиг утка сиңниккен болур. Лексиканың эң-не хөй кезиин долу уткалыг сөстөр тургузуп турар, олар янзы-бүрү утканы илередип чоруур: чүвени, кандыг-бир шынарны, болуушкуннарны, кылдыныгны дээш оон-даа ыңай. Ол дээрге тускай чугаа кезектеринге хамаарышкан сөстөр — чүве аттары, демдек аттары, сан аттары, кылыг сөстери, наречилер,

өттүнүг сөстөр-дир. Тускай чугаа кезектеринге хамаарышкан сөстөр лексиктиг уткалыг болур, оларның аразындан ат оруннары тодаргай лексиктиг утка илеретпес, айтыкчы сөстөрниц бөлүү. Дузалал чугаа кезектери (эвилел, эдеринчи, артынчы база аян сөзү) лексиктиг утка илеретпес, колдуунда сөстөрниц аразында харылзаазын тургузар, домакка ниити немелде утка кириер.

Чүве, шынар, болуушкун дугайында билиг биле сөстүң аразында улустуң тургузуп каан хамаарылгазын сөстүң лексиктиг утказы дээр. Чижээ: *бөрт* – кижиниң бажынга кедер хеви. *Дөргүн* деп сөстүң лексиктиг утказы: 1) ховуда, даг ийинде чоога черлеп агып чыдар суг, ону дургаар үнген арыг; 2) кезек бөлүк ыяштар, арыгның бичии кезии.

Сөстүң кандыг-бир чугаа кезеэнге хамаарылгазы ооң грамматиктиг утказы болур. Грамматиктиг утка янзы-бүрү кожумактар (падеж, сан, хамаарылга, наклонение, үе) база дузалал чугаа кезектериниң дузазы-биле илереттинер. Чижээ: *Арыгда уруглар ойнап тур.* Мында *-да* деп кожумак турушту, *-лар* – хөй чүвени, а кылыг сөзүнүң *-п тур* хевири кылдыныгыны амгы үеде болуп турар деп көргүзүп турар.

Сөстүң дорт, доора болгаш көжүргөн утказы

Чүвеге, болуушкунга, кылдыныгыга ат берип турда, тывылган утка сөстүң дорт утказы болур.

Кандыг-бир чүвениң өске чүвеге дөмейлешкек демдээн барымдаалап адаан утканы сөстүң доора утказы дээр. Чижээ, *бут* деп сөстүң дорт утказы: 1. Кижиниң, дириг амытаннарның кылаштаар кылдыр тургустунган мөчүзүнүң бирээзи, даван. Доора уткалары: 2. Дагның чоорту чавызап баткан кезээ. 3. Эт-септин турарына таарыштыр кылган кезээ: *орун буду, стол буду.*

Көжүргөн утка чечен чогаалга омур-хевирлер тургузарына ажыглааттынып чоруур. Чижектер: *Соок це* (дорт утка) – *соок көрүш* (көжүргөн утка); *Ажыг эм иштим* (дорт утка) – *Ажыг кыштың аагы эрте берген (О.Б.)* (доора утка). – *Ам чаала дыңнааны аактыг, ажыг сөстөрни уттупкан (О.С.)* (көжүргөн утка). *Кижии бир хүн ырлап-хөглеп-даа, муңгарап-муңчулуп-даа болур* (дорт утка). – *Улуг-Хем кижии ышкаш. Ол ырлаар-хөглээр, муңгараар-муңчулар (К.-Э. К.)* (көжүргөн утка).

Сөстүң дорт утказын словарьларга бир дугаарында, доора уткаларын дараазында 2-ден ыңай дугаарлап бижээн болур, а көжүргөн утказын *көж.* азы, орус дылдың словарьлары болза, *перен.* деп тускайлап айтып каан чоруур. Сөстүң көжүргөн утказын үргүлчү ажыглап турганында ~~өл доора утказынче~~

шилчий берип болур. Чечен чогаалга дыка хөй таварылгаларда көжүргөн утка дириг чүвениң шынарларын, кылдыныгларын бойдуска, амы чок чүвөлөргө берип, диригжиткенинден тыптып келир. Ол талазы-биле К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп тетралогиязында лириктиг кирилделер кончуг көскү чижек. Чи жээ : *Чазын Улуг-Хем оттун келир. Чайын Улуг-Хем хере тыныптар. Күскү Улуг-Хемниң үлчү боду тодуг-догаа, каң кадык, каас-чараш. Улуг-Хем, боданып көр, силгиттинип көр, чаартынып көр.*

15. Номчуңар. Катаптаан сөстөрнүң дорт, доора, көжүргөн уткада ажыглаанын айтыңар, утказын тодарадыңар. Херек таварылгаларда тыва дылдың тайылбырлыг словарын ажыгланар.

Улуг одаг, улуг ажыл, улуг кижичи, улуг угаан, улуг хурал. Нарын онаалга, нарын байдал, нарын чагаа. Чаагай дүжүт, чаагай херектер, чаагай сеткил. Чиик-чиик базымнар, чиик амыдырал, чиик чүк, чиик машина. Ханы оңгар, ханы бодал, ханы ынакшыл. Солагай хол, солагай рейс. Шапкын хем, амыдыралдың шапкын агымы. Сөстүң дазылы, ыяштың дазылы, дазылы быжыг улус. Кызыл будук, кызыл булуң, Кызыл шөл, кызыл кижичи.

16. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнүң кайылары дорт, кайылары доора утказында ажыглаттыңаның? Сөстөрнүң көжүргөн уткалары канчап тыптып келгениң?

1. Серенмаа диван кырынга чымчак сырткыты бир ужунга салып каан. Моолдуң карак четпес ховуларындан чымчак салгын айдызадып хадып турган. Алдынай дуңмазынче чымчак кылдыр көргөш, хөнекте соок шайны шаажанга кудуп пактаан. (М. К.) Оржуң башкы оолдуң төрелдери-биле, аал ишти чон-биле чымчак, эвилең ёзу-биле байырлашкан. Ол кежээ чымчак бораан хар дүжүрүп турган. (А. Д.) 2. Ырак эвес, чоок черде чурттап турар уруг болду. Ол чолаачы оол ооң эң-не чоок кижизи турган-на боор. Хаважык-биле ооң аразында чоок харылзаа барын билдим. Эки чүвени кылганын билип, ону чүрээмге чоок ап, бир баргаш, ужуражып көөр-дүр деп планнап алдым. (А. Д.)

17. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнүң лексиктиг утказын тайылбырлаңар. Кайы сөстөр доора уткада, кайылары көжүргөн уткада ажыглаттыңанын, ук утка канчаар тыптып келгенин тодарадыңар. Бодуңарны словарь дузазы-биле хыңаңар.

Чон хайнып-ла турган. Бүгү чон, чаңгыс кижичи дег, көдүрлүп үнген. Барыктың чону база олуруп шыдаваан. Дөйлүп-ла үнген.

Эртен оттуп кээримге, өгнүң ишти шагда-ла туруп келген болду. Өрээл ишти чылыг, ыржым.

Чазык шырайлыг часкы хүн бизеңнерлиг даглар артынче чапты берди. Тыва өгге алдын чүректиг кырган-авай чурттап чораан. (К.-Л.) Чигирзиг йөрээлдерниң орнунга ажыг шының сестери Соскарны аажок бодандырган. (К.-Э. К.)

• Чон, чону деп сөстөрниң лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларын тайылбырлаңар.

18. Домактарда *кара* деп сөстүн лексиктиг утказын тайылбырлаарын оралдажыңар. Берге таварылгада “Тыва-орус словарьны”, “Тыва дылдын тайылбыр словарьн” (1-ги том), Б.И.Татаринцевтиң “Этимологический словарь тувинского языка” деп ажылын ажыглаңар.

1. Оңчатпааның **кара** карактары баштай одуруглар аайы-биле тын харандыр маңнагылаан. 2. Чоорту **кара-кара** пөштерлиг тайга эгелээн. 3. Аня **хилиң кара** бажын доңгайты берген. 4. Чоок кижилери Анай-Караны чүгле **Кара** деп адаар. 5. Буянның чанында эртинелер кандыг-бир **кара** холга кирген. (К.-Э. К.) 6. Дайынның сагыжы кезээде **кара**, кижилерни өктередип – байыдып-даа, өлүрүп-чидирип-даа болур. 7. Өрээл бүрүзүнде узун **кара-кара** печкалар бар. Улус оларны **кара-печкалар** деп адай берген. (М. Д.) 8. **Кара дерин** төп тургаш буга каскаш, чанында бичии-даа шөл бүрүзүн сугтарып алыр. 9. Ынаар дүп чок **кара оңгар** көзүлгөн. 10. Будук дагжаан соонда, чиге баарында **кара бараан** көстүп келген. 11. Анай-Караның көжер дээн **кара чаңгыс** чылдагааны мындыг. (К.-Э. К.) 12. Чыдын чыгтпас **чыраа кара**. (Тыв.) 13. “Мени **кара-самбырага** чуруур бе?” – деп, Дургун-оолдун чаңгыс-ла айтырар чүвези ол болган. (К.-Л.) 14. Диинниң уязы бир чамдыкта **кара ыяш** – шиви, пөш эвээш черлерде кургап калган ыяш хозунга турар.

19. Шүлүктү аянынг номчуңар. Ак, *кара*, *дүрген* деп сөстөрниң шүлүкте ажыглаттынган уткаларын тодарадыңар. Шээжилеп алыңар.

Үш чүүл чүве чамбы-дипте **кара-дыр**:

Хөө – **кара**, дүмбей – **кара**, сагыш – **кара**.

Үш чүүл чүве чамбы-дипте **ак боор-дур**:

Сүттүң агы, харның агы, сагыш агы.

Үш чүүл чүве чамбы-дипте **дүрген-дир**:

Карак – **дүрген**, угаан – **дүрген**, чырык – **дүрген**.

(М. Өлчөй-оол.)

• *Сагыш кара, сагыш агы* деп сөс каттыжышкыннарының утказын канчаар билип алдыңар?

Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр

Сөс чаңгыс-даа, хөй-даа уткалыг болур. Чаңгыс уткалыг сөс чүгле чаңгыс утканы илередир. Чижээ: *боо, боова, сарлык, ала-буга, кичигене, самбың*. Дылда чаңгыс уткалыг сөстөр эвээш. Оларга колдуунда-ла терминнер, оът-сиген, аң-мең, төрөл хамаарылгалар, мал-маганның аттары, оларның өң-чүзүнүн илередир сөстөр хамааржыр. Чижээлээрге: *сөглекчи, даш, доруг, шилги, кадыргы, шеңне, хек-даван, тарбаган, честей, келин* дээш оон-даа өске.

Дылда сөстөр колдуунда хөй уткалыг болур. Чаңгыс сөстүн хөй янзы уткалыг кылдыр хереглеттинип болурун ол сөстүн хөй уткалыгы дээр. Чижээ: *Аялга* деп сөстүн уткаларын сайгарып көрээлиңер. Дорт утказы: 1. Үннерниң кандыг-бир тодаргай музыка кылдыр таарыштыр аяннажыры. *Чарааш-оол бир-ле ыры аялгазын сыгырып чоруй барды. (С. С.)* Доора уткалары: 2. Чаңгыс аай катаптап турар дааш азы быт. *Эдер-хектин аялгазы эзим-каскак дола берди. (Ырыдан.)* 3. Кижиниң чүве чугаалаарының азы сөстөр адаарының онзагай ылгалы. *Сайыт моол аялга-биле чугаалап үндү. (С. Т.)* 4. Дылдың, чоннуң чугаазының девискээр аайы-биле онзагай хевирлери. *Тожу диалектизи хем болгаш тайга аялгаларлыг.*

Сөстүн утказын доора ажыглай бээриниң аргалары тыва дылда янзы-бүрү:

1. Чүвелерниң даптыкы хевиринге дөмейлешкек демдектерни барымдаалап, оларга чаңгыс ат бергенинден ук сөске доора утка тыптыр, ол метафора аргазы болур. Чижээлээрге: *Чалгын* — дириг амытаннарның мага-бодунуң бир кезээ. *Чалгынныг куш. Самолёт, шанак чалгыны.*

2. Чүвелерниң дөмейлешкек функцияларын барымдаалап сөстү доора уткалыг ажыглап болур. Ону метонимия дээр. Метонимия чечен чогаалга кижиниң, кандыг-бир чүвениң, болуушкуннуң онзагайын ылавылап көргүзеринге калбаа-биле ажыглаттынып чоруур. Чижээлээрге: *Дуу турар көк куртканың сөөлүнде бис* (көк курткалыг кижидең). *Ажырап* — дорт утказы: кандыг-бир чүүлдү аасче ажырап. А чамдык таварылгада кижилерге аарышкылыг сөстү чугаалап, хому дадыптарга, аңаа удур сөс чугаалавайн баарын «*хомудалды ажырыптар*» дээр, ол сөстүн көжүргөн утказы.

3. Бүдүн чүвелерниң адын оң кезинге бергенинден азы кезиниң адын бүдүн чүвеге бергенинден база өске сөске доора утка тыптыр. Ону дыл эртеминде синекдохадээр. Чижээ: *Караңгылаан, суур удаан. Ийи тавак мүннү ижиптим.*

20. Аянныг номчааш, сөзүглелдин кол утказын чугаалаңар. Карар-тыр парлаан сөстөрнүн лексиктиг болгаш грамматиктиг уткаларын тайылбырланаңар.

ОДУЧУЛАР

Эм оъттарның ажыктыг шынарларын өөренип, шингээдиң алган, оларны аарыглар эмнээринге ажыглап билир кижилерни одучулар дээр. Олар эң-не үнелиг эм оъттарның өзүп үнүп турар черлерин илередиң тыпкаш, салгалдарыңга айтың, дамчыдып бээр турганнар. Улуг-Хем кожууннун Арыскан суур девискээринге ХХ чүс чылдың эгезинде чурттап чораан Оспакай деп улусчу эмчи оргаадай-биле аарыг кижилер эмнээринге алдаржаан турган. Ооң дугайында хөй тоолчургу чугаалар бар. Эм оъттар-биле аарыглар эмнээр ат-сураглыг улусчу эмчилер буруңгу үелерден бээр Тывага эвээш эвес тургулаан. (С. С.)

• Одучулар дугайында чүнү билип алдыңар? *Оргаадай* деп сөстүң лексиктиг утказын тайылбырланаңар.

Оъттарының деп сөстү тургузуунуң аайы-биле сайгаргаш, шын бижилгезин тайылбырланаңар.

21. Шүлүктү аянныг, чараштыр номчуңар. Долу лексиктиг уткалыг сөстөрни айтыңар. Олар кайы чугаа кезээнге хамааржыр-дыр? Сөзүглелде тодаргай лексиктиг утка илеретпес сөстөрни айтыңар. Олар кайы чугаа кезээнге хамааржыр сөстөр-дир?

ЧАҢГЫС ДОНДАН

Авам – чаңгыс,

Ачам – чаңгыс,

Ада-чуртум база чаңгыс.

Амы-гыным,

Айым болгаш

Алдын Хүнүм – чаңгыс-чаңгыс.

Чуртталгамны

Чурумчудар

Чаңгыс шигге эртиксээр мен.

Эдипкенде ээ болур –

Чаңгыс сөстүг болуксаар мен.

Дезиг мал дег,

Дээриглек –

Идегелден ойлавас мен.

Дегбес боо дег,

Дедир барып –

Ийи арын шингээтпес мен.

Шак бо Черге
Чаңгыс удаа
Амыдыраар эргелиг мен.
Чандыр баспайн,
Чаңгыс доңдан
Аксым кежиин чежип аар мен.

(М. Өлчөй-оол.)

• Шүлүктүң утказын канчаар билип алдыңар? Боттарыңарнын бодалыңарны чугаалаңар.

Ийи арын, чаңгыс доң, аксым кежиин деп сөс каттыжышышкыңна-рының утказы кандыгыл?

Шүлүктү шээжилеп алыңар.

Сөстөрнүң уткалыг харылзааларының аайы-биле бөлүктери: омоним, синоним, антоним

Сөстөрнүң уткалары аразында янзы-бүрү харылзааларлыг болур: аңгы-аңгы сөстөрнүң уткалары дөмей, чоок, чамдыкта харын бот-боттарын долuzu-биле солуп болур; удурланышкак уткаларлыг азы уткалары дөмейлешпес, даптыкы хевири (үннүг составы) дөмей сөстер туруп болур. Оларны тус-тузунда лексиктиг синонимнер, лексиктиг антонимнер, лексиктиг омонимнер дээр. Чүгө дээрге янзы-бүрү грамматиктиг хевирлерде (кожумактарда, домактарда) база ыңдыг болуушкуннар бар. Чи ж э э л э э р г е : Тыва дылда *-зын* деп омоним кожумактар бар. Бирээзи – кылыг сөзү чогаадыр кожумак: *берге-зин, айыыл-зын*; эскези – кылыг сөзүнүң дужаал наклонениезиниң үшкү арнының чаңгыстың санының кожумаа: *кел-зин, чор-зун*; *-ер* – кылыг сөзү чогаадыр кожумак: *көк-ер < көгер, ак-ар < агар (ак анаар)*; *-ар* – кылыг сөзүнүң кедир үзиниң причастие кожумаа: *кыл-ыр, шел-ер*. Грамматиктиг антонимнер: кылыг сөзүнүң болур-болбас хевирлери (*жирер – кирбес*), кандыг-бир демдектиң бары-чогу (*харлыг – хар чок*). Ындыг-даа болза, дылдың мындыг хевирлиг болуушкуннарын школада онзагайлап аңгылавайн турар, ыңчангаш синоним, антоним, омоним деп терминнерни дараа-зында чүгле лексикага ажыглаар бис.

Омонимнер, ооң хевирлери

О м о н и м н е р – адаары болгаш бижиири дөмей, ыңчалза-даа уткалары дүүшпес, аңгы сөстер. Чи ж э э : *буга* (дириг амытан) – *буга* (буга суу), *харлаар* (алды харлаар оол) – *харлаар* (дагдан хар эккеп алгаш, эргизер).

Лексиктиг омонимнерниң бүгү грамматиктиг хевирлери дөмейлежиپ турар: *сал* (кижи салы) – *сал* (суг кежер сал); *ай* (дээрде ай) – *ай* (үнүш); *шалың* (алыр акша) – *шалың* (оьт-сиген кырынга шалың дүжүпкен). Долу лексиктиг омонимнер чаңгыс чугаа кезээнге хамааржыр.

О м о ф о н н а р – утказы болгаш бижири аңгы, а адаары дөмей сөстөр.

Самбуу аьдының дынын сала каапкан. Кижиниң кызыл тыны кончуг. Авам черле ындыг кижии: сагыш човаачал. Кара-Дазыр кадыг хөрцүннүг чер-ле чүве.

О м о г р а ф т а р – утказы болгаш адаары ылгалдыг, бижири дөмей сөстөр. *Ожук кылып алдывыс. Ожук (оьжук) дүжүпкен. Часкы (чаьскы) мээң кырым-биле шалып ужуп эртти. Часкы бойдус оттуп келген. Аргада алгы дыңналды. Алгы (аьлгы) ууштаарга, чымчай берген.*

О м о ф о р м а л а р – чамдык грамматиктиг хевирлериниң адаары болгаш бижири дөмей, аңгы-аңгы чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөр болур: *бус* (ч.а.) – *бус* (кылыг сөзүнүң дужаал хевири). *Мээң уруумнуң оглу аттыг* (д.а.) *чаптанчыг төл боор. Кижии аттыг* (ч.а.) *болур. Баар* (ч.а.) *согажалап чил алдывыс. Баар* (прич.) *оруувус ырак. Тыва улус болза чүсте* (ч.а.) *балыг чүс* (с.а.) *хонар дижир.*

Тыва дылда омонимнерниң тыштыр аргалары элээн хөй:

1) аңгы-аңгы кожумактар аңгы дөстөргө немешкеш, омонимнерни тургузар, азы кожумактыг арганың дузазы-биле: *ажыг > аш + -ыг* (ажа бээр, артык дээн уткалыг: *дөртен ажыг харлыг*); *ажы + -г* (амдан: *ажыг суг*);

2) аңгы-аңгы сөстөрниң грамматиктиг хевирлери тургустунуп турда (өскертилге кожумаа немежирге): *чул* (кылыг сөзүнүң дужаал хевири) + *-ар* (келир үениң кожумаа) – *чулар* (чүве ады);

3) сөске кожумактар немежирге, үн өскерлишкиннери болу бээриниң түңнелинде: *баар* (чүве ады) – *баар > бар + ар* (кылыг сөзү); *дээр* (чүве ады) – *дээр > дег + ер* (кылыг сөзү);

4) өске дылдан үлегерлээшкин түңнелинде: *уран* (химия термини) – *уран* (демдек ады), *кулак* (кижиниң органы) – *кулак* (бай кижии).

22. Номчааш, домактарда омонимнерни тыпкаш, утказын тодарадыңар.

1. Сиген кезер үеде, даңгаар дээр чаар болгай. Сылдыс үнгүже дээр, сигенни кестирип көр. Карак дег дээр карабин боолуг аңчы Чылбайны ийи адашкы эдерттип алганнар. 2. Арыг күш талазы-

биле демгизи Чалбак-Мыйысты ушчок ажыг болган. (М. Д.) Чамдык таварылгада кижиге ажыг шынны чугаалап бээр херек. Ажыг кыштың тыныжы коданче кирип келген. 3. Дөңгүр буга ти-леттиргенин билгеш, коданан дүрген-не ырап чоруй барган. Чазын хар эрири билек, араттарның аштап, септеп алган бугазының суу бадып эгелээн. 4. Сарлыктар ыравас, ыжык арга иштиниц оьдунга чаңгыс эвес хүн доктаарлар. Ыжык черни эм-биле чаар. 5. Тожунуң тайгаларында шалың кургаваан. Хоойлу-дүрүм өзугаар алыр болза, ажыл кылган киж и шалыңын албан алыр. (К.-Л.) 6. Буян кара чажындан билир: сывы үнмээн ай улуг болур. Алды ай сөөлзүредир Анай-Кара иешкилерниц эрте олурткан ногаалары баштарын уштуп келген. (К.-Э. К.) Ыңаажык хоюн ай деп алгаш, аалынче углапкан. (Е. Т.) 7. Херел суг көжүп турда, анайлар суг кешчестей берген.

23. Карартыр парлаан сөстөрни дөмейлеп көрүңер. Оларны бөлүктөп бижинер: 1) омонимнер; 2) омофоннар; 3) омографтар; 4) омоформалар.

Алды айның башкы айы кончуг магалыг туржук. Зина башкының белекке берген карандажы-дыр. Амыдырал ышкаш улуг башкы чок. Херек апарганда, будуун өттүрүп алгаш, база бижип боор. Ыяштарның будуктарындан ожукуң ында-мында шилиреди дүжүп турары дыңналыр. Удаваанда ожуку адаанда от имистелдир өжүп эгелээн. (К.О.) Тайга бажында геологтар бис диккен. Хойтпак бажы кадып бар чыдары ол-ла ыйнаан. Ламажапче сула чип турган аьды аксында амданныг чемин дайनावышаан, бажын көдүрүп келген. Комбу инектер аразында сула оьттап чоруп турган чааш шарыларга сүт-саржаан чүдүрүп алгаш, суму төвүңге каш-даа удаа барып дужааган. Бе сүдүндөн кылган чаагай хымыс магалыг-ла суксун. (Е.Т.) Чоруурунга белен силер бе? Арыг агаар тынып, айыраң чечектерниц, артыш, алаңгыштың чыдын магадап, хамык улус тарай чүгүржү берди. Тываның дөрт мөгези база-ла ийиги онаанда арыг тиилелгени чедип алганнар. Мен аңчы киж и-дир мен. Тайга кырынга төрүттүндүм, тайга иштинге хая баарынга баш салыр мен. (И.Б.) Бодуң бак болзуңза — чонуң сенден хая көрнү бээр.

24. Карартыр парлаан сөстөрниц лексиктиг утказын тайылбырлаңар. Омонимнерниц тывылган аргаларын айтыңар.

1. Бичии уруг кадыг аараан. Кенен киж и кээргээр, кадыг киж и каттырар. Час кадыы багай болгай. Кара-оолдуң кадыг адыжы уругнуң чаагын өйдүктүр суйбагылай берди. 2. Даайың мырыңай чаа аьдын оьткарар дээш үндү. Эзирбен база кымчы-биле Шодаң-Шокарын чаа берипкеш, куштады-ла берди. Кадай чаа сүт-биле

хайнып турган шайын сүттөпкөн. (И.Б.) 3. Дуу барбада ой тонну көрөм. Куду ойда бир аалдың ыттары ам-даа ээрбишаан. 4. Мынчангы кадар кончуг быжыг болур. Кадар-казырның таблицазын эки билир сен бе? 5. Ай өртемчейже ак сүт чажышкан дег, оолдуң, кыстың арнын чырыдып турган. Суурну чырыдып турар кижги бар, чон ону анаа-ла Чырыткы джигир турган. 6. Алгыдан ачам сыдым, чулар, чүгөн, шылыяа дээш — черле аът деринн бүрүн көктөп даараар кижги. Аргадан дыңзыг алгы дыңналды.

25. Шулүктү аянынг номчуңар.

ӨӨКТЕ ЧАС

Өөктүң уну шыпшың артка
Өдүрөктөр алгырбастаан.
Чарлып болбас чаңгыс тынын —
Чайны база алгаш барган.

Сыннарда хар. Истер илден.
Сырбык дүгү четчи берген.
Алгырышкан күскү сыыннар
Аңчыларны кыйгыра-дыр.

Кедек, ишттик — кайнаар-даа көр,
Келген аалчы — алдын күс-түр.
Кыжырама соокту эккээр
Кышты уткуур үе кээп-тир.

(С. Сүрүң-оол.)

- Домактарда омонимнерни тыпкаш, бөлүүн тодарадыңар.
Дорт болгаш доора уткалыг сөстөрни айтыңар.
Ийи-үш сөстөрниц лексиктиг уткаларын тайылбырлаңар.
Өөк деп чер адының утказын тайылбырлаарын оралдажыңар.

Синонимнер, оларның янзылары

Синонимнер дээрге адаары аңгы, утказы чоок, дөмей-лешкек сөстөр. Чи жээ: *ажыл — иш — цуле; кайгамчык — элдептиг — сонуурганчыг; каттырар — хуцумзирцир; чиге — дорт*. Синонимнерниц онзагай чүүлү — олар чаңгыс билигни илередип чоруур. Синоним сөстөр синонимнер одуруун тургузуп турар: *ажыл-иш — цуле; каттырымзаар — хуцумзирцир*. Синонимниг одуругда өзек сөстү доминанта (латин *dominans, dominantis* — кол, тергиидээн утка) деп адаар. Чи жээ: *амыдырал* (доминанта) — *чуртталга, ыядыгычал* (доминанта) — *эгешичел, маңнаар*

(доминанта) – *цугуер, доктор* (доминанта) – *моондак, шаптык, шаптараазын.*

Синонимнер утка, аян талазы-биле дараазында бөлүктөргө чарлыр:

1. Стилль синонимнери: *белек – сөң, бичии – азарганчыг, хензиг, ырымза; чиир – чооглаар, сыыраар; чиңер – чооглаңар.* Стилль синонимнери чаңгыс чүүлду адаза-даа, олар аңгы-аңгы стилльдерге хамааржыр.

2. Эмоциялыг аяны-биле ылгалдыг синонимнер: *багай – чүдек – ческинчиг; адыыргак – аянзырак – сайыыргак, караңгы – дүмбей.*

3. Сөстөр-биле холбажыр аяны-биле ылгалыг синонимнер. Оларны лексика-семантиктиг синонимнер дээр. Ч и ж э э : *доораар, хээр* деп кылыг сөстери чамдык таварылгада синонимнер болуп турар. Ынчалза-даа *эят (согуна) доораар, а (цскен) далганны хээр* бо таварылгада ук сөстөр синонимнер эвес апаар.

4. Орус, тыва дылдарда деңге ажыглаттынып чоруур сөстөр: *садыг – магазин, соодукчу – холодильник, омааш – ложка.*

5. Диалектизмнер болгаш литературлуг дылдың сөстери: *хуун – кочал, чеңижок – кандааза, сайыр – көңгүл – бидончик.*

6. Табу – эвфемизмнер: *бөрү – улдурук – коккаарак, сыын – улуг аң, адыг – чааш-бора.*

Синонимнерниң дузазы-биле чугаалап турар кижги бодунуң бодалын тода, чиге, долу илередип болур. Синонимнер чечен чогаалда калбаа-биле ажыглаттынып турар. Ч и ж э э : *Шораан хаак шөлүңге чеде берген, оон лыжазын кеткеш, шөлдү ийи-чи-даа долганган. Эригимээр харга шаналарның чылгырын чүц дээр! (К.Ч.)*

26. Дараазында сөстөргө синонимнерден тывыңар. Кижги бүрүзү бот-тускайлаң кылгаш, дараазында бот-боттарыңарны хынап көрүңер. Харыыларыңарда ылгал канчап тыптып келген-дир, тайылбырлаңар.

Уе, ырак, дидим, билдингир, хорадаар, караңгы, кокпа, адыг, чылан, алгыраар, чазыг.

27. Кайы синонимнерде ылгавыр демдектер болгаш кылдыныг күштүг илереттинген-дир? Синонимнерни бижип алыңар.

1. Бүзүрелдиг, идегелдиг, ынаныштыг. 2. Адыыргак, сайыыргак, кояаргак, аянзырак, хоолургак, ёзуургак. 3. Бужар, чүдек, ческинчиг, санчок. 4. Кудараар, муңгараар, сырыннаар, ундараар, муңгагдаар. 5. Кырган, чөнүк, ушпа, хүнүн манаан, хүүрөөн даянган.

28. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөргө тааржыр синонимнерден тыпкаш, бжиңер.

1. Соок-даа кежээлээн. Бүдүн өртемчей шип-шимээн барган.
2. Оглуңуң шериг чоруур үези кээрге, авазы ону ынаар аъткарышкан.
3. Хүрежири көрүштүг улус деп аарыкчылар сонуургаар. 4. Дуң-малары эки хүрежирге, Шактар-оолдуң өөрүүрү аттыг болган.
5. Хүн бүрүнүң амыдыралыңга Шактар-оол дег томааның эр улус ховар болдур ийин. 6. Бир катап тайга ээзи хайыракан араатаның чаңы кирип, кодан хойже халдаан. 7. Авам ажылга шудургу кижги.

29. Эжеш домактарда синонимнерни тыпкаш, синонимнер одуругларында доминанта сөстү тывыңар. Синонимнерниң утказын тайылбырлаңар.

1. Чаңгыс хааржак шүдүнзеден садып ап көрейң. От бар эвес, шагда-ла төнгөн болгай. Район төвүңде база шагар от чок. Серенгизи өдүп калган чораан. 2. Арат кижги хостуг апарганда, кылбаан ажылывысты ам кылбайң, бүдүрбээн үүлевисти ам бүдүртпейң, кымга кылдыртыр бис. (К.Э.К.) Хөөкүй директорнуң чымыжы баш ашкан. Ада-иемниң кылыш чайзыраан-на ижи – мал ажылы чораан. Чай, кыш-даа дивес. Малчың кижги аарыыр эрге чок, аңаа ыңдыг чай турбас чоор, оглум. Боданган, кылган-на чүвези – иштиң, даштын ажыл-ла, ажыл. (М.Д.) 3. Ирбиштейниң сагыжыңга башкының бажыңы чылыг уя бооп артып калган. Балчыйның сагыжыңга башкының бажыңы өңүктөргөңиң ужуражыр чери бооп арткан. Өшкүлдөйниң сагыжыңга башкының бажыңы төрөлзиң чоруктуң одаа бооп арткан. Өг – тыва чоннуң буруңгу төөгүзүң көргүзүп турар ыдыктыг уя-дыр. (К.-Л.)

30. Тывызыктарда синонимнерни айтыңар.

Халып-халып маңнаар сарыг,
Карак-кулаа чок сарыг.
Чүгүрүп-чүгүрүп соксаар сарыг,
Чүлдү-чүрээ чок сарыг.

(Каңмыыл, аза-бөргү.)

Челе челер боорда,
Чел, кудуруу чок.
Маңнаар-маңнаар боорда,
Макпалчың чок.

(Хат, шуурган.)

31. Домактарда синонимнерни тыпкаш, оларның дылда канчаар тывылганын, кандыг хүлээлге күүседип турарын тодарадыңар. Бедик стильдиң синонимнерин аңгылаңар.

1. “Силер база амыр-чаагай-ла саадап турар силер аа, хайырааты?” – деп, Эзирбен чугаа эрээн. (И. Б.) 2. Өгдө кончуг амытан келген, канчап хүндүлөп, ямбылап, бараалгааштың атыкарарыл че? 3. Комбулдай кээрге, аңаа барып чангып, чашпып, бараалгап, сөгүрүүр чүве бе? 4. Чүнү эдип орарың ол, таптыг домактан даан. 5. Соңгузу хүн аалывыска моорлап чеде берип көрүңер. 6. Опай чалаңнар үжелээ чаларап келгеннер. 7. А силер кайыын үнген, кайнаар сунуп бар чыдар ирги силер аа? 8. Чүү дугайты моорлап келген ирги, даргалар? 9. Эзирбенниң бир кончуг үнелээр, тейлээр, ыдыктаар оьду – оргаадай. (И. Б.) 10. Ону тыва улус «улуг оьт» деп хүндүлөп адаар. 11. Эзирбен ол оьтту хөйну-даа эвес, а беш хире дазылды тайгадан чалап аар турган. 12. “Кулугурну, бо адыгны, ижээй бээрге, таптыг аалдаза. Аалчы кандыг сөңнүг моорлап келген чүве ирги?” – деп, Шойдак баштактанган.

- Автор чүге бо синонимнерни сөзүглелге ажыглааныл?

32. Диалогту аяныг номчуңар. Синоним сөстөрни тывыңар, оларның хевирлерин литературлуг дылдың нормазы болуп ажыглаттынып турар сөстөр-биле солуп бжиңер.

- Яржып деп чүү дээни ол ирги?
- Ол Коштай-оол дарганың сөзү-дүр. Чугаалажып дээни ол ыйнаан.
- Ол аревэ дээрге аныяктар дээни ол але?
- Ийе, шын билип алган-дыр сен.
- Үүр деп чүл, эжим?
- Белүк нам кежигүннери, олар бир үүр болур.

33. Синонимнерни ажыглап тургаш, кыска чугаадан чогаадыңар. Чугаага аттан бериңер.

Дыштаныр хүн, суг бажы, кайгамчык, аптаар, ажил, аныяк, кырган, арын, өөрүшкү, балдыр сыкпаан, арыг, үүле, бойдустуң эргинеши, хумагалаар.

Антонимнер

Антонимнер дээрге удурланышкак утканы илередип чоруур сөстөр: *хүн – дүн, ядыы – бай, амгы це – эрткен це, удуур – оттур, ажылдаар – дыштаныр, дорт – доора*. Антонимнер хөй нуруузунда кандыг-бир чүвениң удурланышкак

шынарын илередир. Чи жээ, ыржым – шимээнниг, ажыг – чаагай, ырак – чоок, чараш – чүдек, дүрген – оожум.

Антонимнер онзагай демдектерлиг: 1) Оларның лексиктиг уткалары удурланышкак болур; 2) холбажыр, хамааржыр сөстери колдуунда чаңгыс аай болур. Чи жээ: *Ээлдек – каржы* деп антонимнер кайызы-даа ындыг аажыны илереткен сөстөр-биле жолбажыр (*ээлдек кижиги – каржы кижиги; ээлдек сөс – каржы сөс*). Бир эвес *арыг* деп сөс утка талазы-биле *хол, сеткил, кудумчу, хеп* деп сөстөр-биле холбажыр болза, ооң антоними *хирлиг* деп сөс база-ла ук сөстөр-биле холбажыр. Ынчангап антонимнер чаңгыс чугаа кезээнге хамааржып чоруур: *аяс – бүргег, хун – дун, мурнунда – соонда, турар – чыдар*. Чамдык антонимнерниц удурланышкаан чүгле контекстен билип ап болур бис. Чи жээ: *Буура кырыыр, бодаган өзөр*. Оларны контексттиг антонимнер дээр.

Антонимнер чугааны чеченчидип, аянынг болдуруп чоруур. Чечен чогаалда антонимнер калбаа-биле ажыглатгынып турар. Чи жээ: *Бистиң амыдыралывыс дээрге-ле бисти долгандыр база бистиң боттарывыста бодараан Ак биле Караның месил-дежиш ышкажыл. Тоол биле амыдырал. Амыдырал тоолдарны чогаадып чоруур. Кижиги тоолга кара сагышты ак сагыш-биле базып чоруур.* (Н. К.)

34. Улегер домактарны номчунар, утказын тайылбырлаңар. Вижип алыңар. Домактарда антонимнерни айтыңар. Олар кандыг чугаа кезээнге хамааржып турар-дыр?

Төрээн черниц чымчаа кончуг,
Өске черниц кады кончуг.

Улуг кижини хүндүлөп чоруур,
Биче кижини чассыдып чоруур.

Чайын көжер кижиги байыыр,
Кыжын көжер кижиги ядараар.

Эки кижиниң чанынга багай кижиги безин өөнделей бээр.

Кел дээн – эки, бар дээн – багай.

Эге чааскаан чорба, эш-өөрлүг чор.

Улуг сеткил ужурур, биче сеткил ужудар.

35. Адаанда домактарда антонимнерни тывыңар. Оларның хевирин, кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыңар. Улегер домактарның утказын, оларда антонимнерниц ролун тайылбырлаңар.

1. Кандыг-даа бедик дагның дөзү-даа, бажы-даа турар.
2. Кандыг-даа узун хемнің үнген бажы турар, кирген аксы база турар.
3. Барда бактанчыг, чокта чованчыг болуп алган, шымбай бошка чораан чүве ийин.
4. Ак харга кара тевек читпес боор чүве.
5. Ындыг изигде ындыг соок карактар база турар чүве-дир аа!
6. Аңчы кижиги эрте удуур, эрте турар. Алдынчы кижиги база ындыг, оон башка олча хая бээр.
7. Байлар бай аайы-биле өңнүктежир, ядыылар ядыы аайы-биле өңнүктежир.
8. Улугну улуг дээр, бичени биче дээр кижиги чон аразынга аспас, ол херек болза, кандыг-даа боданыышкын, кандыг-даа тыртылыышкын чокка таныыр-таны-вазы кижилерге чүзүн-даа харамнанмас.
9. Ирбижей чаңгыс сөстүг кижиги: алыр дээнде – алыр, бээр дээнде – бээр. (К.-Л.)
10. Күштүг хураган кошкак хураганын базынмас. Күштүг анай кошкак анайны ыялаvas.

• Сеткилиңерге кирген үлегер домакты бижип алгаш, чүге шилип алганыңарны тайылбырлаарын оралдажыңар. Ук домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Ядараар деп сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

36. Тывызыктарны аянынг номчуңар, антонимнерни айтыңар. Антонимнер кандыг чугаа кезектери-биле илереттинген-дир? Оларның домакка ролун тодарадыңар.

Изигни изиг дивес ырбаадай,
Соокту соок дивес ырбаадай.

(Илбек.)

Сен ыңай бат,
Мен бээр кээйн,
Булуктуг кара сугга ужуражыыл.

(Кожалаң, өг куру.)

Бээжинниң беш калдар ыдын
Эртен баглааш, кезжээ салды.

(Тон өөгү.)

Дашкаар черге ак даг,
Ишкээр черге көк суг.

(Дош.)

37. Бот-хыналда ажыл. Адаанда онаалгаларны бодуңар шилип алыңар.

1. «Тывызыктар» деп номдан синонимнерлиг, антонимнерлиг домактардан тып бижээш, бодуңарның бодалыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

2. Тыва чогаал номнарындан стиль синонимнерлиг домактардан азы сөзүглелден тып бижидер.

Лексиканы тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри

Тыва дылдың лексиказы тывылган угунуң, укталган дөзүнүң аайы-биле чаңгыс аай эвес. Тывылган угунуң аайы-биле амгы тыва дылдың лексиказы чиңгине болгаш үлегерлээн деп ийи бөлүккө чарлып чоруур. Чиңгине лексикага ниити түрк лексика база хамааржыр. Тыва дылда үлегерлээн лексикага моол, орус дылдардан база оларны таварты өске дылдардан үлегерлеттинген сөстөр болур.

Ниити түрк лексика

Тыва дылдың лексиказында амгы түрк дылдарның шуптузунуң сөс курлавырының өзээн тургузуп турар сөстөр кол черни ээлеп турар. Оларны ниити түрк лексика дээр. Ниити түрк лексика кижги бүрүзүнүң хүн бүрүдө ажыглаар, эң идепкейлиг лексиканы тургузуп турар. Оларга үндезин сан аттары *бир, ийи, он, чээрби, чүс, муң*; кол өң-чүзүннү илередир сөстөр: *ак, кара, кызыл, сарыг, көк*; азырал дириг амытаннар аттары: *инек, аът, хой, буга, өшкү, бызаа*; черлик дириг амытаннар аттары: *бөрү, адыг, сыын, буур, те*; бойдустан болушкуннарын илередир сөстөр: *дээр, хүн, сылдыс, хар, даш, хая, суг* дээш оон-даа өске.

Түрк дылдар эрте-бурунгу чаңгыс дылдан укталып тывылган, ынчангаш оларның словарь составында дөмей уткалыг, адаттынары безин дөмейлешкек сөстөр бар: *ак, кара, кызыл, аас (оос, ооз, огиз, авыз), ийи (ики, икки, ике), сылдыс (жылдыз, юлдуз, йолдыз), арзылаң (арслан, арыслан, арсылан), суг (суб, суу)* дээш оон-даа өске.

Үлегерлээн лексика.

Моол дылдан үлегерлээн сөстөр

Тыва чон моол улус-биле шаг шаандан бээр кожа-хелбээ чурттап, ажил-агый, культура талазы-биле харылзажып келген. Ооң түңнелинде тыва дылдың словарь составында моол уктуг сөстөр кайы хөй деп эртемденнер санап турар. Моол сөстөр тыва дылче аас болгаш бижимел чугаа дамчыштыр дамчып келген. Амгы тыва бижик тургустунгуже, 1930 чылга чедир Тывага эрги бижиктиг моол дыл албан-херек бижииниң дылы кылдыр

хереглеттинип турган. Ынчангаш тыва дылда моол уктуг сөстөрнүң аразында ниитилел-политиктиг терминнер (*яамы, ачы-дуза, килдис, корум-чурум*), чамдык юридиктиг терминнер (*яла, шүцүц, келдерел*), эртем-билигге (*эртемден, дептер, ном*) хамаарышкан сөстөр көскү черни ээлеп турар; ажыл-агыйның өске-даа билиглерни илередиш турар моол уктуг сөстөр бар. Ч и ж э э : Мал ажыл-агыйында мал-маганның назы-харын адаан *хунан, дөнен, кыжаалаң, шүцүлең* деп сөстөр база моол уктуг. Моол уктуг лексика тыва дылдың фонетиктиг дүрүмнеринге чагыртыш, тыважыдыр адаттынып турар болгаш, шын бижилгези тыва орфографияның дүрүмнеринге даянган. Моол уктуг сөстөр чингине тыва сөстөрдөн фонетиктиг, морфологтуг онзагайы-биле, сөс тургузуунуң талазы-биле база утказының аайы-биле ылгалып турар.

1. Фонетиктиг онзагайы: *н, л, й* деп үннер сөс эгезинге чоруур (*эзугаар, лама, назын, яла, нам*).

2. Морфологтуг онзагайы: *-л, -лда, -чын, -тан, -ат, -гчи (-ч, -на / -не)* деп кожумактар моол уктуг: *албаты, немелде, тараачын, амыдырал, эргетен, мөлчүкчү, дарлакчы*.

3. Дазылы хөй слогтуг сөстөр: *согуна, сесерлик, сүнезин, дадывыр, дываажан*.

4. Сөс тургузуунуң талазы-биле онзагай демдээ: *-т, -дай* кожумактар ажыглаары: *баят, Самагалдай, Хандагайты*.

Моол дылды таварыштыр тибет дылдан буддизмнің терминнери тыва дылга келген: *дываажан, судур, очур, тарина*.

38. Дараазында моол уктуг сөстөр-биле домактардан чогаадып бижирер. Моол-тыва словарьны ажыглап тургаш, моол дылда ук сөстөрнүң бижиттингенин көргөш, тыва дыл-биле деңгелер.

Сонгулда, суму, сургуул, сайыт, сеткүүл, эртемден, ёзулал, назын.

• *Сургуул, сеткүүл, сайыт* деп сөстөргө синонимнерден тывыңар.

39. Моол уктуг сөстөрни фонетиктиг онзагайын барымдаалап тодарадыңар. Тышкан сөстөрнүң бижип алыңар. Утказын тайылбырлаңар.

Өнермаа адазының сургаалын шала-була дыңнааш, чиик адак үне халаан. Өрт ышкаш өөскүп, хөрлээлеп орап хувискаалдың салдарлыы, дээштиги, деткимчелиги база аажок. Чүве-ле болза, ядыы, чединмес кижилер, тоол-тоожуда ышкаш, бо-ла тиилеп алган болгулаар. Дүжүметтер, лама, хамнарның оруу дүжүп баткан. Хаан херээ эрги ёзу, хувискаал херээ чаа кызыл ёзу бооп мандыш үнген.

“Эй, нөхөр! Бо аскыр турупкан болгаш, шыдавас” — деп моолдап чугааладым. Айттаныр мурнунда анаа шериг кижиги бир лаң, он шериг баштаан дарга беш лаң алгылаан. Келген улус колдуу орус ланчылырлыгы. (К.-Э. К.)

40. Номчунар. Моол уктуг сөстөрнү тыпкаш, утказын тайылбырлар. Оларны чүгө моол уктуг деп санадыңар? Чогаалчылар оларны калбаабиле ажыглаан ужуру чүдел? Амгы үеде тыва дылда ажыглаттынмас апарган сөстөрнү айтыңар.

Нам бадылергейин хойлаан улус биске таарышпас чүве кылдыңар. Силерде намчылар үш-ле кижиги силер але? Ам база ол хирени угудуп алыр херек. Кап-ла малдыг яды ашактың хирези ол. Ававыстың хөөрүн ёзулап йөрээш, тарап чоруптувус. Ол бижикти эвээш-ле кижилер билер, онза ямбылыгларның-на ааскежиги турган. Ажыглаар саазын-даа чок, бижиир бийир, яндайы-даа чок. (С.Т.) Кежигүн кижиниң торлур, далдараар чүвези-даа чок. Яды буурай арат түмөнниң херээ дээш амы-тынын харам чокка чүткүүр. Эрте-сургуулга өөренир. Хурал-суглаага идепкейлиг киржир. (С.С.) Эг иштинде тарина номчуп олурар кижиги бар болду.

Орус дылдан болгаш орус дылды дамчыштыр үлегерлээн сөстөр

Тыва дылдың лексиказында орус уктуг сөстөр эвээш эвес. Национал бижик тыптырының мурнунда, орус сөстөр тыва дылче колдуунда-ла аас чугаа дамчыштыр үлегерлеттинип кирип турган. Ынчангаш ол сөстөр үн талазы-биле тыважып, тыва дылдың үн дүрүмнеринге чагырты берген. Чи жээ: *аңмаар* (амбар), *шылыяа* (шлея), *Чоодур* (Фёдор), *бырыстаа* (верста), *туржуукпа* (тужурка), *сараат* (зарод).

1917 чылдың соонда (Октябрьның социалистиг Улуг революциязы) база национал тыва бижик чогааттынганының соонда, тыва лексиканың составынче чаа орус сөстөр хөйү-биле кирген: *школа*, *политика*, *коллектив*, *институт*, *факультет*, *космос делгеми* дээш оон-даа ыңай. Амгы үеде, ниитилел хөгжөөн тудум, тыва дылдың словарь составында орус уктуг сөстөр улам көвүдөп, дылды байлакшыдып турар. Чи жээ: *компьютер оюннары*, *сайт*, *социал-культурлуг феномен*. Орус дылдың сөстөрүн дорт очулдурганындан тывылган сөстөрнү калк алар дээр, ук сөстөр тыва лексиканың сөс чогаадыр бир аргазы: *дыңнакчы* (слушатель), *хөй сек* (многоточие), *немелде* (дополнение). Орус дылды таварыштыр өске Европа дылдарындан үлегерлээшкннер тыва дылдың сөс курлавырыңче кирип турар: *менеджер*, *бизнес*, *музей*, *ресторан*.

41. Домактарда орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрнү тывынар. Оларның утказын тайылбырлаңар. Кожумактарның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Соскар бүдүн хөпээн сигенни улуг ыяш айыыр-биле чаңгыс шашкаш, сараат кырынче үндүр октаптар.

Кижилер сөгүлгөн угда садыг, контора бар. Ам-на менче углай бир кижини басып олур. Кара хром сапыктарлыг, галифе чүвүрлүг, китель хөйлецинин демир өөктери кайбыртан тура кылаңайнып чоруур. Райкомнун бюрозунга партком секретары Орлан Опаевич, Тайлакпан база барган. Тайлакпанны кежигүннүн кандидатынга хүлээп алган. Совхоз директору Түлүш Могат-оолду, ажил-агыйның муракчы тудугжузу, ам гидротехниктин хүлээлгезин күүседип, сугатчы апарган. (К. О.)

• Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөр кайы үеде тыптып келгендир?

42. Карартыр парлаан орус уктуг сөстөрдө ажык үннерниң кадыг-чымчааның аайы-биле аянашкан азы аянашпаанын тодарадыңар.

Ол даргалар өң-баазын көстүүмшөрлүг, янзы-бүрү мончарларлыг. Херэеженнер янзы-янзы өңнүг чуга чаңгай **былаайталыг**, эртенниң-не чыдының онзазы кончуг **суг-чыкылоон** өгөнип алыр. Барык-ла кижини бүрүзү кылаңнааш кара **сапыктарлыг**, чамдык кыстар кара, кызыл **майыктааштарлыг**, кылаштаарга дагжап турар. Кудумчу кыдыгларында бижиктиг кызыл пөстөр аскылап каан. Ону лоозуң дээр болган. (М. К.)

43. Домактарда калька сөстөрнү тыпкаш, оларның утказын тайылбырлаңар.

1. Даң бажында суг-сөөртүр келди. 2. Кезер-эмчи тура халааш, аарыг кижиниң чанынга чеде берген. 3. Согур-шөйүндү кезеринге Өшкүлдей эмчи улуг-ла бергедевес турган. 4. Озалдаан-дыр силер, демир-орук шагда-ла чоруй барган. 5. Аар «дылды» сөөртүп алган разведчиктерниң байдалы дораан-на нарыыдай берген. (К.-Э. К.) 6. Сүт сөөртүр машина, эртенги саалда доосту бергенде, чедип келген. 7. «Чымчак алдын» бо девискээрде бар. 8. Удуур-шоодайда киживисти соңгу олутка каап алгаш, чаныптывыс. (К.О.)

44. Тывылган угунуң аайы-биле дараазында сөстөр кандыг бөлүктөргө чарлыр-дыр, кандыг демдектерге даянып алгаш тодараттыңар?

Кожуун хораазы, сургакчы, кежигүн, яла, арбан, он, нарын, интернат, даг, тала, сай, Көк-Даба, чүс, ягаан, Тарлаг, лаң, кадын, дазылга, мөге, ном саңы, дүрген, бижик, монитор, диалект, каскадёр, чугаа культуразы, эртемден, флешка.

45. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчунар. Чингине тыва, ниити түрк, орус, моол уктуг сөстөрни тып бижинер. Кандыг барымдаага даянып алгаш, оларны ынчаар бөлүктөп алдыңар?

АҢЧЫ

Аңчы кижиниң караа көскү, кулаа дыңнангыр, буттары чиик, даштыкы хеви чуга, шевер болур. Аңчы уйгужу эвес болур. Дүн ортузу эртип, чеди шолбан дээрге доораланып кээрге, ам тура халааш, одаан сегиди чырыдып, шайын отка тип, дүүн кежээ-ле белеткеп каан чемин чылыдып, оймакта аъттарын чүм оыттуг черге солуй өртеп кааш, ам-на шайлап-чемненип эгелээр. Ынчап олурунда, дөө-ле даң хаязында, ыракта даг бажында эртенги шолбан хөлбеңейнип үнүп кээр. Ол ындыгда эки аяс хүн болур, а бүргег эртен болза, даң бажының сырынындан одагның ыжы ол-бо талаже булгап эгелээр. Ол болза агаарның ол хүн будалып эгелээниниң бир демдээ болур. Аңчы ону билир херек. Хөй киштиг, диинниг чылын аңчы кижини чамдык хүннерде чем безин чивейн, олчалап чорунтар. Ол хүн аңчы диин эъди, күшкүл эъди шиштеп чип чорааш, чырык имирге чедир дииннээш, одаанга орай келир. Чамдык кажар, өөрөнгөн аңчылар бичии хапчыгашка сухарай, хооргал, хөмгөн суккаш, астып аар. Ол-ла дээре. Аңчы кижиниң одаанда кылыр ажыл дыка хөй болур чүмө ийнаан мооңар. Ынчангаш аргалыг-ла болза, кежээ чырыкта чанып кээп, белеткеп каан улуг доорбаштарын дажыглап, улуг одагны сегидер, хар хүндүс одагны хөмө чаапкан болза, одаан база катап аштап, арыглап, олулар-чыдар «орун-дөжөөн» база катап ковайтып, шиви, чойган бүрүлери кескеш, ону дөжөөр, шуглак-дөжек, эзер, чоонаан силгиир, харын аштаар, ковазын хоюглап чаартыр.

Аыгтыг кижини болза кежээ келген дораан, аъттарын суггарып, чаа черге өртөөр, кежээки аыш-чемин кылыр, өлүргөн диинни союп, арыглап ажаар, даартагы үнүүшкүнге боо-хөөзүн аштап, чүлгүп, ок-чемзөөн белеткээр. Мынчаар ажылдап олурунда-ла, дүн орайтаар, эртен база эрте оттур, оон дииннеп чоруп-ла билир. Мындыг боор чиме мооңар, эрлер. (М. Мендуме.)

• Сөзүглелдин кол темазын тодарадыңар. Кайы чер улунун диалект сөстөрүн автор ажыглаан-дыр?

Лексиканы ажыглалының аайы-биле бөлүктээри

Лексиканы ажыглалының аайы-биле үш бөлүккө чарып турар: үргүлчү, ховар, кызыгаарлыг ажыглалдың. Дылдың сөс курлавырының кол өзээн кижилерниң чугаазынга хүн бүрүде ажыглаттынып чоруур үргүлчү ажыглалдың сөстери тургузуп турар. Лексиканың составында ындыг кончуг хөй санныг эвес ховар база кызыгаарлыг ажыглаттынар сөстөр бар. Ховар ажыглалдың сөстөринге эргижирээн сөстөр (архаизм, историзм), чаа сөстөр (неологизм); кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөринге терминнер, диалектизмнер, жаргонизмнер хамааржыр.

Ховар ажыглалдың сөстери. Эргижирээн сөстөр

Кандыг-даа дылдың словарь составында бир шагда идепкейлиг ажыглалга турза-даа, амгы үеде идепкейлиг ажыглалдан үнүп, эргижирей берген сөстөр бар. Оларны ийи ангы бөлүккө чарып турар: а р х а и з м н е р болгаш и с т о р и з м н е р .

Амыдыралда бар тускай аттыг чүвөгө, болуушкунга чаа ат тывылганындан ооң эге баштайгы ады ажыглалдан үнө берип болур. Ындыг сөстү а р х а и з м дээр. Ч и ж э э : *чиик-кара* – чиик машина, *бора-койтунак* – бродни, *бадылгергей* – кежигүн биледи. Архаизмнер амгы дылда синонимнерлиг болур.

Кайы-бир сөстүң илередип, адап турганы чүвө, болуушкун амыдыралда чок бооп, чиде бергенинден ук сөс дылга ажыглаттынмастай бээр. Ындыг сөстөрни и с т о р и з м дээр. Ч и ж э э : *шаагай*, *ноян*, *савааш*, *паштанчы*, *чарылга шерии*, *дасык даргазы*, *ырлаар-хааржак* (патефон).

Чогаалчылар архаизмнерни болгаш историзмнерни үениң онзагайын көргүзөрдө, калбаа-биле ажыглап турар. Ч и ж э э : *Хире-хире оттуг-терге* – *чычаан-даа халып эртер*. *Бя кадында Маша бажыңынче чүгүргөш*, *ырлаар-хааржак көдүрүп эккелген*. (К.Ч.)

46. Домактарны номчунар. Эргижирээн сөстөрни тыпкаш, утказын тайылбырлаңар. Амгы тыва дылда эрги Тывага ажыглап турганындан еске уткалыг ажыглап турар, катап идепкейлиг курлавырже эргип келген сөстөрни тывыңар. Оларның уткаларында ылгалын тайылбырлаңар.

1. Чызаан эжииниң кидизин өрү көдүрүп каан. 2. Өгнүң дөрүндө дендии каас ширээ артында аш куу дүжүметтиң арны кууарып көзүлгөн. 3. “Иргиттиң Хола-Сал оглу Эзирбенин бараалгадып эккелген тур, хайырааты!” – деп, кочагачыларның бирээзи

айыткан. (И. Б.) 4. Ынчангы Чадаанага кидис өглер колдаан. Ййи кожуун чызааны ында турар болганда, ак өглер арбын. 5. Кожууннар чызааннарының дүжүметтери өглерге албан хаап турганнар. Олардан аңгыда бажыңнар база бар. Бажыңнарны колдуунда-ла манчы-кыдат чиижең садыгжылар ээлээн. (К.Э. К.) 6. Дамба бижээчи Чадаанада кожуун төвүндө чызаан черинге – шүүгү черинге – бижээчилеп ажылдап чорааш, чанып келгеш, бир-ле медээни чедирип келир турган. 7. Чадаанада ак дээрбечи солааннар чедип келгени дыңналы берген. 8. Полковник Мальцев командаылаан ак солааннарны уткуп алырда, сам самнадып, бүрө-бүшкүүрүн этсип, шаң-кеңгиргелерин хап, хөгжүмүн ойнап турда, камбы лама Чамзы эң үстүндө, Тактаң камбы, Эренчин камбы ооң адаанда, оон улаштыр хөй ламалар дистинчип олурупканнар.

47. Үзүндүлөрни аянын номчуңар. Эргижирээн сөстөрни айтыңар. Оларны архаизмнер, историзмнер деп аңгылаңар. Лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

1. Ыдык челдиг бора аът кырында тос карактыг одагалыг, хып турар кызыл чиңзелиг шиш бөрттүг Буян-Бадыргы ноян боду бо олурган! Буян-Бадыргыны Чаа-Хөлдүң дүжүметтери, Чаатының Шагаачы чагырыкчы баштаан чүүл-бүрү чиңзелиглери база чиижең манчы-кыдат садыгжылар ужа-төш салып, кадак-самбай сунуп, эки белектиг уткааннар. (К.Э. К.)

2. Кожай биле агай эң дээр каас хептерин эртеп-не кедипкен. Ноябрь боду дөрде олбук кырында олурган. Оон ырак эвесте Самагалдай хүрээзиниң камбы ламазы, а оларның артында ширээ баарында бижээчи дүжүмет олурган. Паштанчы уруг шай-суксун белеткээш, хайыраатыларга кудуп берип, ажылдап турган. Чугаа төнери билек, камбы лама коңгулуурун кыңгырадып, очурун чайып, тарина номчуй берген. (С. С.)

3. Чаа, силерни мынаар, Хемчик ол ынчаар чарылгалап чорааш келген дээр, онза солун чүү бар ирги? Ол черниң дүжүметтери болза-даа каржы-хажагай, чүве боорга-ла, эрии-шаажы дээр, шала кадыг сеткилдиг боор улус-тур. Чадаанада, Кызыл-Мажалыкта кыдат садыгжыларның лаңгыыларын база үптөөндир. Чиик-карада чүү боор, туруп-могаар дээр эвес, чолаачызы-ла долгап оор чүве болза, доктаар-саадаар эвес. Дарга бир-ле чүве чугаалап-чугаалап, ооң комсомол хөйлеңиниң үстүнге ТАР орденин кадап берген. (Е. Т.)

● Тываның төөгүзүндө кайы үени чуруп көргүскен-дир? Ук үени билип алырыңа кайы сестер силерге дузалады?

48. Сөзүглелди аянын номчааш, ооң кол темазын тодараткаш, сөзүглелге аттан бериңер.

Бижикти өөренип эгелээри ындыг-ла белен эвес турган. Бижик өөредилгези болгаш чон ортузунда хайнып турар еске-даа ажыл-дарнынң бергелерин чер-черде аревэ үүрлериниң, арбан, суму даргаларының ол үедеги карак кызыл ажылдары тиилеп турган. Ажыл-херекке ак сеткилдиг, бердинген болур деп чүве ол-дур дээрзин кижилер ам биле берген. Ук бичии аал улуг сумунуң бир үлегерчижээ болуп, өөрүшкү келгенинге хайныгып, бижик өөредилгезинге хүннүң-не чеден-сезен кижичи кээп өөренип турган.

Бижик бөлгүмүнүң төвү кызыл-өг белен болган. Кызыл-өг шынап-ла онзагай болган: ооң иштиңге чүс эвес, харын-даа чүс бежен кижичи кире берип болур. Ол үеде стол, сандай деп чүве бар эвес, чадыг-ширтек база чок. Ооң орнунга өг иштиңге улуг дыттардан сойган шанданың чөвүрээзин өрү кылдыр чадыштар. Багай эвес чадыг. Чара шаап тургаш, сомнай чонуп каан калбак чартыларбиле дүжүкүсүмээр олуттар кылып каан. Сандайлары ол. Өгнүң дал ортузунда үш буттуг дээрбек тыва ожук бар. Ооң адаанга чадагай черге от салыр.

Чаа кызыл-өгге кичээлдер-даа эгелээн. Улуг, биче кижилер саазын, карандаштар хойлагылап, тыва тоннарының бир чечин берзенип каапкан, саазын, кыдырааштарын дөңмектеринде салып алган бижикти өөренип эгелээн. (М. Мендуме.)

- Эргижирээн сөстөрнү ушта бижичер. Оларның уткаларын тайылбырлаарын оралдажынар.

Сөзүглелде омонимнер тургузуп чоруур сөстөрнү тып бижичер.

Неологизмнер

Дылдың словарь составы ниитилелдинң янзы-бүрү талаларыбиле сырый харылзаалыг болгаш, чоннуң амыдыралынга улуг өскерленишкениң болурга, оларны адаар чаа сөстөр (неологизмнер) тыптып турар. Неологизмнерниң онзагай чүүлү: үеге хамаарыштыр турум эвес, тускай чаа шынары чиде берип болур. 50—60 чылдарда космос делгемнерин чаалап ап турда, *космос*, *эдеринчи*, *космиктиг ракета*, *космонавт* деп сөстөр чаа тывылган турган. Ам олар дылдың словарь составында неологизмнер деп санаттынмайн турар болгаш, ниити ажыглалдың сөс курлавырынче кирген.

Тыва неологизмнерни дараазында бөлүктөргө чарып турар: чиңгине тыва неологизмнер: *деткикчи*, *кордакчы*, *Конститустуг ишциги*; орус дылдан үлегерлеп алган неологизмнер: *лизинг*, *ипотека*, *инвестиция*; орус дылдан дорт очулдуруп алган неологизмнер (калькалар): *соталыг харылзаа* (сотовая связь), *ипотекалыг чээли* (ипотечное кредитование); сөстөрнүң утказы

чаартынганындан тургустунган неологизмнер: *угланыышкынныг өөредилге* (профильное обучение), *хемчег* (спортчу хемчег, спортивное мероприятие); орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө тыва чогаадылга кожумактары немешкенинден тывылган сөстөр: *элективтиг, абстракттылыг*; нарын хураангай неологизмнер: *ТывКУ* (Тываның күрүне университеди), *педколледж* (педагогика колледжизи), *ААН* (Ажык акционерлиг ниитилел). Амгы үеде орус дылдан база ону дамчыштыр өске Европа дылдарының сөстери тыва дылдың лексиказынче кончуг дүргөн байдал-биле кирип турар, ылаңгыя публицистика болгаш эртем стили неологизмнер-биле байлакшып турар: *вето* (хорууру, хоруушкун), *вундеркинд* (кайгамчык чүвөгө өөреничел (салым-чаяанныг) бичи уруг), *компьютеризация, чурттар аразында диалог чугаа, авторитарлыг стиль, брифинг* (кыска парлалга конференциязы), *департамент* (дээди албан чериниң азы яамының килдизи).

• «Тыва публицистикада неологизмнер» деп рефераттан белеткөнер. Тыва солуннардан ниитилел-политиктиг болуушкуннарны көргүскен неологизмнерни ажыглаңар.

Эртем стилинге неологизмнерге хамаарышкан статьядан белеткеп бижинер.

Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери

Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн дылдың эдилекчилери шушту ажыглавас, кандыг-бир социал бөлүктүң азы девискээрниң улузунуң чугаазы-биле кызыгаарлаттынган боорга, ук сөстөрүн бөлүүн кызыгаарлыг ажыглалдың дээн. Чи жээлээрге: Соңгучөөн диалектиниң лексиказы чүгле ук девискээрниң чурттакчыларының дылында идепкейлиг ажыглаттынып турар, юристерниң, парлалга ажылдакчыларының, журналистерниң, кайы-бир эртемниң кижилериниң дылында быжыглаттынган сөстөр.

Терминер болгаш мергежил сөстери (профессионализмнер)

Терминер дээрге чүвелерни, болуушкуннарны, тускай билиглерни ылап тода илередир сөстөр болгаш сөс катгыжыышкыннары. Чи жээлээрге, дыл эртемниң терминнери: *ун, фонема, надеж, грамматика, домак, синтаксис*; ооң иштинде ономастика терминнери: *антропоним, топоним, гидроним, космоним*. Чогаал терминнери: *эпитет, аас чогаалы, лирика, сюжет, омур-хевир, метафора, диригжидилге*. Техниктиг терминнер: *шиммедикчи, кодурер кран, вентилятор, артык кезектер*.

Амгы үеде тыва терминология шапкын сайзырап турар, чүге дизе ниитилел амыдыралында ескерлишкиннер хүн бүрүде болуп, ажил-агыйның адырлары немежиц, чаа мергежилдер тыптыш турар. Ук ескерлишкиннерни көргүзүп турар терминер база-ла дылдың словарь составынче кирип, дылды байлакшыдып чоруур. Амгы үеде тыва дылда педагогика, экономика, юридиктиг эртемнер-биле холбашкан терминер онза хөйү-биле тыптыш турар.

49. Дараазында терминерни кандыг мергежилдиг кижилер ажыглап турарыл, тодарадыңар. Карартыр парлаан сөстөрнүң утказын тайылбырлаңар.

Абитуриент, апелляция, аудитория, куратор, семестр, колледж, шылгалда дужаар, зачет; болчукчу, барымдаа, арбитраж; картотека, библиография, библиотека; киксбоксынг, трамплин, хөлшыдыраа маргылдаазы, гимнастика, бокс, чадаг чарыш.

50. Аянынг номчуңар. Домактарда терминерни тывыңар, олар кандыг ажил-агыйның, эртемниң адырынга хамааржырын тодарадыңар.

1. Этимология – дыл эртемниң бо адыры сөстүң баштайгы утказын болгаш тывылган угун база өске төрөл сөстөр-биле харылаазын өөренир. Амгы тыва дылда *көр, көскү, көзенек, көстүр, көргүзүг, көрүңчүк, көстүк* болгаш өске-даа чаңгыс дазылдан укталган сөстөр бар. Оларның уткалары аңгы-аңгы. Ол сөстөрнүң уткалары аңгы-аңгы болза-даа, шуптузу карак-биле холбашкан. Эртеги түрк дылда каракты *көз* деп адап турган.

Тыва литературлуг дылдың кол стильдери – чугаалажырының литературлуг стили, публицистика стили, чечен чугаа стили, эртем-педагогика стили элээн сайзыраан. Литературлуг дыл турум фонетиктиг системалыг, байлак лексикалыг, фразеологиялыг, быжыккан грамматиктиг бүдүштүг дыл болур. Тыва литературлуг дыл төп диалектиге үндезиленип тургустунган. (*Сам Ш.Ч.*)

2. Эрги бичежек автобааза турган девискээрде ыяш дилдирер, демир чоңдурар станоктар, янзы-бүрү эрги-даа, чаа-даа дериг-херекселдер, тудуг-септелге кылыр дерилгелер, ыяш, тууйбу, цемент, шифер, сай, дой курлавырлары чыгдынган. (*Н. К.*)

Мергежил сөстери азы профессионализмнер – тускай мергежил лексиказынга хамааржыр сөстөр. Ук сөстөр хүн бүрү чугаага шоолуг ажыглаттынмас, тускай мергежил (профессия) кижилериниң сөстери болур. Чи жээлээрге, парлалга, солун ажилдакчыларының сөстери: *солунчу, шалбадаар* (бир сөстү өске черже көжүрүп, орнун солууру), *подвал*

(солуннунд ийиги, үшкү арнының адаа чартыгы); сайгарлыкчыларның сестери: *долгадыр* (акшаны катап эргилдеже кириери), *партия* (бөлүк бараан), *опт* (мөөң бараан); эмчилерниң сестери: *кавыннаан аарыг*, *дамдыладыр*, *өкпе аарыы* (туберкулёз), *анализ дужаар* дээш оон-даа өске.

51. Дараазында мергежил сестери кандыг профессионаының кижилеринге хамааржыр-дыр?

Аглаар, чактыр дүүрге, кузумуур, ижээн аалдаар, таңды кежи, соруг чер; инчеек, кыргызда, көржең хоорар, сакманчы, мал оолдаашкыны; логарифм, үш-булуңчук, гипотенуза, радиус, төгөрик, куб; скальпель, фонендоскоп, градусник, диагноз, кезишкин; зачёт, сессия дужаар, куратор, семестр, семинар, практикүм кичээл, шылгалда.

52. Бот-ажылдар. Онаалганы шилип алынар.

1. Спорт терминнерин ажыглап тургаш, чогаадыгдан бижирер. Темазы «Спорт болгаш мен». Бодуңарның бодалдарыңарны илере-дирин кызыдыңар.

2. «Мээң сонуургап турар чүүлүм (хоббим)» деп темага чогаадыгдан бижирер. Мергежил сестерин делгеренгей ажыглаарын кызыдыңар.

Жаргонизмнер

Жаргонизмнер (*фр. < jargon*) – кандыг-бир социал бөлүк кижилерниң хереглээри бир янзы уткалыг, тускай бок сестер. Жаргон сестерниң утказы ниити чонга эки-ле билдинмес. Жаргон сестер литературлуг дылдың сестериниң көжүргөн уткага ажыглай бээринден тыптыр.

Жаргон сестер дылды бокталдырып, литературлуг дылдың нормаларын үрөп чоруур. Кижиниң чугаазын чараш эвес, чевен кылып, чугаа культуразының шынарын кудуладып чоруур жаргонизмнер дылда эвээш эвес: *бакс* (акша дээн уткалыг), *бойфренд*, *нухер* (өңнүк, эш), *колхоз* (эш-өөр, бөлүк), *спонсор*, *алдын чуурга* (акша азы өске-даа тала-биле деткип чоруур киж), *мультик* (мультифильм), *физра* (физкультура). Чечен чогаалдарга жаргон сестер, маадырның овор-хевирин чуруп көргүзөрдө, база ажыглаттынып турар.

– *Сени эдерип чоруур балдыр-бээжек оол ицү кижил? Оон-биле каяа баглажы бергениң ол?*

– *Бо хоорайда сен ишкеш чолаачым, улаачым оол-дур. Ол мээң идегелдиг партнёрүм шээйил. (С. М.)*

53. Домактарда жаргон сөстөрү тышкаш, утказын тодарадыңар.

Канчап бардың, брат? Тракторуң өжүрүвүдем, эш. Че, чүңү хөделдирип тур сен, чараш-карам? Хелинмейниң бир багай чаңчылы – часканыптары. Кыргыз-авам шуут надоел болган чүве-дир ийин. Балдырлыг кижилер солуннарны он ажыгны безин чагыдып аштар. (М.К.) Кежик черле акша үндүрбес, кончуг «довурактарын» хөөктүрүп алыр. (Н.К.) Каш чыл болгаш, үзе базып үне бээр мен. Бо экзамен алдырбайн барды, айтырыгларга харыылап чадааш, аңдарлып кагдым.

54. Силерниң клазынарда (школаңарда) ажыглап турар жаргон сөстөрүн чыып бижинер. Өөреникчилерниң чугаазында ажылаттынып турар жаргонизмнерниң словарьң тургузарын оралдажыңар.

Диалектизмнер

Диалектизм (гр. *dialektos* – диалект, чугаа аялгазы – говор) – кандыг-бир девискээрде кызыгаарлыг ажыглаттынар сөстөр. Диалект сөстөр литературлуг дылдың нормазынче кирбейн, колдуунда чүгле кандыг-бир девискээрде чоннуң чугаазының кезээ бооп чоруур. Ч и ж э э : *кулур – далган, мөндүр – долу, бурунгуужу – адыг бажы* (тожу), *хунам – эшим – ыдым – ачак – майынды – дуңмам, өкшү – өшкү, Дасы – Дасы, хокаш – мынды, мөндөле, көгүцүле.*

Диалектизмнер чечен чогаалга чоннуң дылының онзагайын көргүзеринге ажык-дузалыг. Олар дылдың төөгүзүндө болган өскерлишкиннерни шинчилээринге эргежок чугула. Ч и ж э э - л э э р г е : Усинск тываларының чугаазында *кармак* деп сөс бурунгу түрк дылдан артып каан *сыырткыыш* деп уткалыг сөс.

55. Диалектизмнерни литературлуг дылда ажыглаттынып турар сөстөр-биле солуңар.

Доңгуу – ..., соодаар – ..., чөңгей – ..., уурак – ..., дылдажыр – ..., ярыжыр – ..., кочал – ..., онуун ыңгай – ..., бедиксиргей – ...

56. Сөзүглелди интонация барымдаалап номчуңар. Диалектизм сөстөрү тышкаш, оларның утказын тайымбырлаңар. Автор оларны кандыг сорулга-биле ажыглааның?

Ивилиг аалга чедип келгеш, Тырлаакпан ирей эки таныжары-биле Арган-Сегбе аңчының өөнге кээп дүшкен.

Сегбе аалчызындан айтырган:

– Боларның аалы таа кайдай-на боду? Сырбыктаар дээш келдйне, эр, хаала?

– Ийет, ийет, динцнеп келдивис ийин ыңар. Бо мынаары динц хөй ирги бе? Силер динцни сырбык дээр улус-тур силер аа?

– Ыы-гы, шын. Сырбык дээр бис. Бис улустуң чугаазы силерниинден шааның өскейне моңар, эрлер. Ирени безин чааш дээр бис.

– А-дырам ыңар, ол ире дээри чүү деп чүве боор?

– Ол ам хайыракан ире ол чүмөң хажагай, хорадаачал боорга, ону чассыдып «чааш аң» деп адаар чүме ийнен. Ийет, бо чылын болаа-мынаар сырбыктың хөйү-ле бужарам. Бир-ле ыңдыг. Кижиде дырбактап каггы дег азалар ыйна моң — деп, тожу аңчы баштактаны аарак харыылады. (М. Мендуме.)

• Сөзүглелде кайы чер улузунуң чугаазын көргүскөн-дир? Кандыг барымдааларга үндөзилеп алгаш, тодаратканыңарны тайылбырлаңар.

57. Кандыг-бир чечен чогаалдаң диалектизмнер кирген үзүндүнү алгаш, оларның бөлүктөрүн тодарадып, утказын тайылбырлаңар.

Онзагай ажыглалдыг сөстөр: табу, эвфемизмнер

Табу (полинези сөс тару — ыдык, онзалап айтыр) — хоруглуг, адап болбас, ыдыктыг деп утканы илередип чоруур сөстөр. Табу сөстөргө араатан аңнар аттары, чамдык аарыглар аттары дээн чижектиг доңгун, каржы сөстөр хамааржыр. Э в ф е м и з м дээрге хоруглуг, доңгун, дошкун, коргунчуг, ааска эптешпес сөстөрүн солун чоруур, оларны чымчадыр адаар сөстөр. Эвфемизмнер чугаа культуразының айтырыглары-биле харылзаалыг. Ч и ж э э : *Өлгөн* деп кылыг сөзүн чугаалаарга, кижилерге коргунчуг сөс, ынчангаш ону *мөчээн*, *чок апарган*, *чорта берген*, *кызыл-дустай берген*, *бурлц берген* (бичин кижилерге хамаарыштыр), *мөңгө уйгузун удуй берген*. *өске өртөмчейже агттаный чорупкан* дээн чергелиг эвфемизмнер-биле солуй адаар. *Мегелевенер* деп доңгун сөстү шынын чугаалаңар, *казып тур силер*, *өскээр чугаалап тур силер* деп эвфемизмнер-биле солуур.

Эвфемизм сөстөр тыва чоннуң амыдыралының онзагай талаларын (ажыл-ижин, өг-бүле амыдыралын, кижилернин аразында харылзаазын) ойзу сөглөп, көргүзүп чоруур. Аңныр ажил-агыйынга хамаарышкан эвфемизм сөстөр тыва лексикада хөй. Ч и ж э э : *Бөрүңү дириг дайзын*, *көк-хелиң*, *алтайның ыды*, *чер ыды*, *кызыл-карак*, *коккаарак*, *улдурук*, *тайганың дарган ыды* — ары бөрү дээр.

58. Адаанда бердинген домактарда табу сөстү солаан эвфемизмнерни тывыңар. Рим чурагай-биле аңгылааның чылдагаанын тайылбырлаңар.

I.

1. Эртенинде Сүлдем ирей турбаан, ол хевээр улуг уйгузун удуй берген болган. 2. Ол кызыл-дустаарда аарып-аржываан, ыш-биле барган. 3. Барык унунуң чону тургаш, буянның чурттап чораан болгаш, буянның төре-аралчааны ол-дур дишкен. 4. Сүлдем ирейни сөөлгү орукче үдээр дээш, хамык ажы-төлү дөгере чыгып келген. 5. Саванды хөөкүй чорта берген. 6. Улус ам ооң адын адавас апарган, биригээр чугаалаарга, чок апарган дээни ол. 7. Үерлээн шапкын хемге машиназын аңдара таварткаш, ачазы сугга амы-тынындан чарылган. 8. Чаа, уругларым, мен-даа ам узун оруумче чоруптар дей бердим. 9. Калгый бердим, аваңарның чанынга аппарып, ажаап каар силер. (К.-Э. К.)

II.

1. Ол аразында ийи уруумнун бирээзи база бүрлүп калган. 2. Удаваанда кадайы Сединеш база мөчээн. 3. “Чаш уруум одунмас апарды” — дигеш, авам сураг барды. 4. Авам дириг тургаш-ла, чорта бээрин билген. 5. Калган ием ажы-төлү меңээ кадыг-чидиг сөстөр сөглөвээннер. 6. Хөөкүйнү, Ыраажы-Хемниң бир улуг дыды ушкан-дыр. Кайы үеде хажыылай берди? 7. Алдарлыг эмчи шын октаргайже аыттанып чоруй барды. (К.-Л.)

III.

1. Шеңнени экиртип аар дээш, авазы-ачазы, кырган-авалары, кырган-ачалары лама, хам чалап эккеп, кара эм сурагланып, ижиртип, кандыг хемчег ап, канчаар кыспады дээр. Ол демей-ле дуза болбаан. 2. Шеңне пыдашпайн барган. 3. Аалдың улуг назылыг кижилери «читкен» уругну ынаар, аал кедээзинче чажырып кааннар. (М. Э.)

59. Сөзүглелде эвфемизм сөстөрни тывыңар. Бижип алыңар.

1. Канчаар-даа аажок улуг даг-иргек алгырыпкаш, карак-кулак чок халып келген. 2. Адыг ээй соккаш, дедир келген. 3. Тайга ээзин даялаар деп бодап алдывыс. 4. Бызаа-молдургаже халдап болгу дег бөрү — кокай хем иштинде шеглиг. 5. Эжен-не бо! Улуг-ла кара чүве ызырып алган кокай-ашак эштип кежип бар

чор. (М. Д.) 6. Кончуг улдурук кезек-кезек куу чоогаларны жеже шурап, шатты одуртуп чоруй, дедир Хемчик арынче шеглепти. (К. О.) 7. «Өштүг-көк» хыйт дээш, ам-на шөйлү берди. 8. Ону чазый коккаарак уштуп чиир дээш бажын супкан-дыр. 9. Кым билир дээр сен, кончуг көк чүвөң-биле кижги чугаа-сооттуг эвес. 10. Тайганың дарган-ыдын – ары-бөрүнү чүгө-ле сывыртап, ону сога бердим. (К. О.)

60. Тыва, хакас, алтай дылдарның топонимиясында *адыг* деп табу сөстү солуп чоруур эвфемизмнерни деңнеп көрүңер.

Тыва дылда – даг иргек, араатан, мажаалай, хайыракан, чоорганныг аң, Тыва тайгазының егери, Сибирь тайгазының ээзи Миша даай, тайга ээзи, чааш-бора, хоюг-бүүрек, чымчак-дүктүг, дээрги, кырган-ача, Топтыгин, ире.

Хакас дылда – апчак (кырган кижги), чалбах табан (калбак даван), уханчыл (угаанныг), тир тон (дерлиг тон), чир хулах (чер кулактыг), аба (адыг).

Алтай дылда – абаай (кырган-ачаның акызы), улу кижги (улуг кижги), адалык (хүндүткелдиг), кезер (күштүг, эң күштүг кижги, эң улуг кижги).

Тыва ономастика

Ономастика (*гр. $\sigma\mu\tau\alpha$ «ат», $\lambda\omicron\gamma\iota\alpha$ «эртем»*) – хуу аттар дугайында эртем. Хуу аттарга топонимнер (черлер аттары), гидронимнер (суг объектилеринин аттары), антропонимнер (кижилер аттары), космонимнер (дээрде объектилер аттары), зоонимнер (дириг амытаннар аттары), этнонимнер (төрөл аймак аттары) хамааржыр.

Топонимнер дылдың белең өскерилбес, эң-не доктаамал, шаг шаанда тыггып келген кезээ болганда, оларда чоннуң эрткен төөгүзү, ажыл-амыдыралы, чүдүг-сүзүглели, аажы-чаңының онзагай чүүлдери таңмаланып артып калган болур. *Хаан-Даг* (ыдыктыг бедик даг), *Чагытай* (моол сөс, «балыктыг» дээн), *Ире-Хөл* (адыгны *ире* деп ойзу адаан ат), *Дүк-Салыр*, *Хүн-Көрбес* (бедик тайга), *Чазылыг* (түрк дылдарда *чазы* – хову, шөл). Тыва топонимияны (черлер аттарын) ап көөр болза, ооң составында ниити түрк уктуг аттар эвээш эвес: *Бай-Сөөт* (түрк дылдарда *сөөт-сөгүт* тал, ыяш дээн уткалыг), *Өдүген* (түрк дылдарда ие-чер, ыдык чер; тайгада одар-белчиирлиг оргу, делгем чер дээн), *Тос-Арт* (түрк дылдарда *тос-тогус* тос деп сан; *арт* – оорга; даг, кадыр чер, бедик). Тыва топонимияда моол уктуг

аттар ховар эвес: *Хандагайты* (Булангыч дээн), *Баян-Кол* (Бай-Хем дээн), *Ямалык* (Өшкүлүг дээн), *Ногай-Арыг* (Ыт-Арыг азы багай арыг дээн уткалыгы).

Тыва антропонимнер (кижилер аттары) топонимнерге көөрдө, өскерличел, укталган дөзү янзы-бүрү: түрк аттар, моол, тибет, санскрит (бурунгу индий), орус, Европа чурттарындан келген аттар. *Павуу* (маадыр), *Кунгаа* (өөрүшкү), *Лакпа* (среда, Юпитер), *Сагаан* (ак), *Артына* (үнелиг эртине), *Самбажык*, *Алла*, *Марианна*, *Изоьлда*.

Этнонимнер – төрөл аймак аттары (соян, кыргыз, оңдар, бай-кара, чооду дээш оон-даа өске), чүгө дээрге Тыва Совет Эвилелинин составыга киргенинин соонда паспортизация үезинде төрөл аймак аттары колдуунда фамилиялар апарган. Эрги Тывага фамилия деп билиг чок турганы-биле ыңдыг өскерилгелер болу берген.

Зоонимнер – азырал амытаннарның шола аттары: *Черликпен* (ыт), *Дагыр-Мыйыс* (инек), *Шарик* (ыт), *Эзир-Кара* (аът).

Космонимнер – дээрде турар объектилер (сылдыстар, планеталар) аттары: *Шолбан*, *Чеди-Хаан*, *Үгер*, *Марс*, *Юпитер*, *Аврора*.

61. Дараазында хуу аттарны антропонимнер, топонимнер, этнонимнер, зоонимнер, космонимнер деп аңгылаңар. Хуу аттарның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Хам-Сыра (Хамсара), Адыгжы, Тожу (Тоджа), Чеди-Хаан, Иргит, Даң-Хаяа, Куу-Мыйыс, Жучка, Уургайлыг (Арголик), Арыяа, Көк-оол, Улуг-Тайга, Чааты, Шагаан-Арыг (Шагонар), Туран, Арыг-Үзүү (Аргузун), Кара-Күске, Сарыглар, Тере-Хөл, Мерген, Кунгуртуг, Балгазын (Балгазык), Шолбан, Сылдыс, Дүрген-оол, Ай-Луна, Цецег, Куулар, Өшкү-Саар, Аянгаты, Аржаана, Мөңгүн-оол, Сатурн, Буян-Кежик, Анжелика, Тайга, Кара-Думчук.

62. Сөзүглелди номчааш, топонимнерни айтыңар. Оларның үнген дозун, утказын тайылбырлаарын оралдажыңар. Топонимнерни ушта бижип алыңар. Шын бижилгезинче кичээнгейинерни угландырыңар.

Аалывыс Чадаананың Бажың-Алаак үстүндө Шыктыг-Алаак деп чайлагга көжүп барып хонган. Ол черниң оът-сигени, ыяштары, Ак-Судактың суук-суук ак талдары анай-хаакталы берген. Дужунда Шанчыг деп улуг даг чиңгелей бады келгеш, доктаай берген. Итпик, хектер-даа чайтыладыр эдин турар. Ак-Судактың алды дужунда Берт-Арыг бажында Хунапай деп адаар ол үеде Тывага тергийн байларның бирээзи бай аал чурттап турганын билип алдым. Күзүн

тараа ажаап алгаш, Морзуктуг-Аксында Суг-Бажынче көжүп барып хондувус. Күскээр чайын Кужурлуг-Алаакка аалывыс чедип келир чүве. Арай-ла балдыр кошкак кижилер күскээр Чадаана ооруунда Кулун-Дүжер ховузунун бажынга келдивис. Хойларымны үргүлчү-ле Эзирлиг дагның эдээнге кадарар турдум. Авам төрелдери Хөндергейде монгуштар болур чүве-дир деп билип алдым. Ачам төрелдери ондарлар турган. Төрөл хөй боорга, төөрөп азып чорбас, таныш хөй боорга, даг-даштан тайып ушпас деп кырган-ачамның сөзүн сакты тыртып алган мен. (С. Т.)

- Сөөлгү домакта үлегер домактын утказын канчаар билип алдыңар?

63. Үзүндүнү номчааш, хуу аттарны айтыңар. Олар кандыг бөлүктөргө хамааржып турар-дыр? Хуу аттарны тургузуунуң айы-биле сайгарыңар.

“Бистиң бо олурганывыс Каа-Хем, Хоор-Оос деп черлер черле шаг-үеден бээр хемчик, оюн, салчак аңчыларның күзүн кээп аңнаар-тевер черлери чүвейнаан моңар. Бис, эрлер, бо одагга он беш хонуп тур бис. Динден өске, бир чааш, беш элик чидивис. Силер эрлер база чоон андан чүнү чидиңер? Бо черле шала хемгээр черде эликтин хөйү бир-ле ындыг. Бо чылын ире база семис чыл болду. Ооң тонунуң чаа ийи илиг болчук. Ижээн кылыр дээш уя хавырып, казып чыткан үңгүрүнүң аксында күдүрээ кырында чыткан чимедир. Бо оолдар орта таваржы бергеш, даялап каан болдулар” — деп, Солагай ирей хамаарылга чок чугаалангаш, шиште шыжырадыр быжып турган элик эъдиниң адаанче изиг көстөрни көзэежиниң бажы-биле тыртып каан. (М. М.)

- Диалект сөстөрни тыпкаш, утказын тайылбырлаңар.

64. Домактарны номчуңар. Хуу аттарны айтыңар. Оларның утказын тайылбырлаңар. Б. К. Ондарның «Топонимический словарь Тувы» деп ажылын ажыглаңар.

Кыш төнгөн. Кышты ажып алдывыс. Бистиң аалывыс чазын Мугур-Хемниң Хараачыгайлыг-Хаяның баарынга көжүп хонган. Үр болбаанда-ла, Улаатай хемниң Хайыракан дааның баарындан суг бугазы казып үндүргөш, тараа тарыыр джиң берген.

Өвүр черниң чурттакчы чону күскээр чайын Дус-Дагдан албан дустаар. Козургай дусту чүдүрүп алгаш, Чаа-Хөлде өңнүктеринден ол дус-биле тараа солуп алып турган. (С. Т.)

1918 чыл. Башкы хар чаапкан. Оңгар-Өдекте кыштагга көже берген бис. Бир-ле кежээ апарганда, Улуг-Аңчы деп шолалыг Хөңче-Кара даштын аъдындан дүшкөш, бистиң өөвүске кирип келди.

Туруг кырындан хараарга безин, Салдамның дүвү көзүлбес. Шак ынаар хая кызаазында кара-көк өңнүг калчаа суг-далай хайнып турар. Ук салдамны Караңгы-Салдам деп адап кааны анаа эвес, ужурлуг. (В. К.)

ХЫНАЛДА ОНААЛГАЛАР:

● Силерниң төрелдеринер кайда чурттап турарыл? Оларның чурттап турар чериниң дугайында кыска чогаадыгдан бижинер. Топонимнерни ажыглаңар.

Топонимнер дугайында легенда, тоолчургу чугаалардан суурунарның улуг назылыг кижилеринден чыып бижинер.

Чыгган ажылдарыңарга даянгаш, төрөөн черинер дугайында солунче статьядан бижинер. Топонимнерни ажыглаңар, оларның тыптып келген төөгүзүн номчукчуларга сонуургадыңар.

Фразеология

Быжыг сөс каттыжыышкыннары (фразеологизм-нер) дээрге чардынмас, доктаамал составтыг сөс каттыжыышкыннары. Ук каттыжыышкыннар чаңгыс чүүлдү адап, бир утканы илередир. Оларны пинчилеп өөренир эртемни фразеология дээр. Тыва дылдың словарь составында фразеологизм-нерниң саны хей: *бажы каткан, дылы бош, аксы быжыг, сеткили ак, холу чадагай, тос уралыг, хей-аъды кирер, уйгу хавы*. Чижээ: *Ам тыва эки турачылар база фронтуже чоруур дээш эзеңги кырында турар. Эр кижиниң караа көсүң, чүрээ быжыг*.

65. Домактарда быжыг сөс каттыжыышкыннарын тодараткаш, оларның утказын тайылбырлаңар.

1. Даянаны авазы хүндүлээчел, эриг-чымчак сеткилдиг, сагыш-човангыр кылдыр кижизиткен. (В. С.) 2. Чылыг суглуг оңгачага саваннанып чунгаш, Ирбиштейниң караа чырып, сагыжы ажып, угааны улгады берген ышкаш болган. (К.-Л.) 3. Бо кырганнар база алдын чүректиг кижилер ол-дур. (К.-Л.) 4. Кажая таваанга чедир өрттенип калган. 5. Анай кара чажымдан тура, ачам-биле соруг манап өсүм. 6. Авай, кандыг кончуг кадыг сеткилдиг, кара сагыштыг кижини боор сен. 7. Кадыр туругже мени чыгавайн көр. (В. С.) 8. Анна кара баарын кадыр каттырган. 9. Кара дерин төп тургаш, буга каскаш, чанында бичии-даа шөл бүрүзүн суггарып алыр. 10. Ынаар дүп чок кара оңгар көзүлген. 11. Анай-Караның көжер дээн кара чаңгыс чылдагааны мындыг. (К.-Э. К.) 12. Кара нүгүл! Чызаан өө биле кара өг аразыңга та чеже кылаштаар чүвези. 13. Чызаан дүжүметтери, чарылга шагдаалары он шаа кижини кара-кошту хүлээп алган. (И. В.)

66. Номчунар. Быжыг сөс каттыжышкыннарын домактардан ушта бижирер. Оларга эжештир синоним сөс каттыжышкыннарындан азы сөстөрдөн тывыңар.

Үлегери: *кара чажындан – бичиизинден.*

1. Ол (Суузунмаа) кара чажындан аът кырынга өскөн. 2. Хөөлбектерде кас, өдүрөк ак чайт, кара шаар. 3. Хамык ажы-төл улгадып, өгленири өгленип, тоо быдарап чоруп берген. 4. Чер-чуртунуң кижизин көргөш, Буянның сагыжы чырыш дээн. 5. Анай-Караның кижээ бериптер өскүс анайы безин артпаан болгай. 6. Соскар аъттаныпкан, дораан изи соой берген. 7. Соскар чаңгыс сөстүг кижиги, Севээн-Орус-ла. 8. Үш дугаар хонуктуң сыгыр даң бажында Соскар бо дииледиң келген. 9. Анай-Кара ак хар ашпаан. 10. Буян сарыг хүннү бадыр хая-даштан хал-бактанып келген. (К.-Э. К.) 11. Бирээзи малы арбын, балдыры дыңзыг-даа бол, бирээзи сааны чаңгыс, челези багай-даа бол, хувискаалдың ачызында хосталган ийи арат коданы кожа, өдээ чаңгыс чурттай берген. 12. Ондар Ирбижей чүвениң байдалын деңзилеп көрүп оргаш, ийи бут кырында быжыг тура берген, балдыры дыңзыг орус колхозка кирип алган. (К.-Э. К.) 13. Чазын, хар шокаларып турда, Сыгыртыг даанга хой кадарары биске улуг өөрүшкү турган. 14. Куш даң бажында аалдан үнүкөш, кара кежээ келир.

• Домактарда эргижирээн сөстөрни тыпкаш, утказын тайыл-бырлаңар.

67. Аяныг номчуңар. Сөзүглелдиң кол утказын тодарадыңар.

АВАМ

Чырык чер кырында ава ышкаш караа көскү, кулаа дыгыжы, холу чымчак амытан чок деп бодаар мен. Аштаанымны-даа күжүр ием бүдүү билип каар. Авам ышкаш улуг бурган кайда боор. (К.-Л.) Эриг баарлыг, холу куруг орбас ие кижиги чүве. Сеткили ак, бодунуң хүлээнген ажылынга дыка бердинген, карак кызыл ажылдап чоруур авамның хей-аъды бедик, уругларын кижиги кылып каар дээш, сыгыр даң бажындан кара кежээге чедир чыдын чытпас, олут орбас. Холу чөмзиг, топтуг-томаанныг херээжен. Авамның изин истээр уруглары бистер ооң адын сыкпас дээш кызып өөренип чоруур бис.

• Үстүндө сөзүглелге даянып алгаш, «Мээң авам» (угбам, кырган-авам) деп чогаадыгдан бижирер. Чогаадыңарга быжыг сөс каттыжышкыннарындан, синоним сөстөрдөн калбаа-биле ажыглаңар.

Тыва лексикография

Лексикография — словарь тургузарының уран аргазы, словарьлар дугайында эртем. Дыл словарьларын тургузар ажылды Н.Ф.Катанов эгелээн. Ооң улуг ажылы — «Опыт исследования урянхайского языка...» (Казань, 1903). Ук ажылда бир капсырылга кылдыр тыва-орус словарьны киирген. Тыва дылдың сөс байлаан тодаргай көргүзүп турар словарьларның чижээнге «Тыва-орус словарь» (ред. А.А. Пальмбах, 1955), «Тыва-орус словарь» (ред. Э.Р. Тенишев, 1968), «Тыва-орус фразеология словары» (ред. Я.Ш. Хертек, 1975), «Орус-тыва ниитилел-политиктиг терминнер словары» (ред. Д.А. Монгуш, 1979), «Орус-тыва дылда математика терминнери» (тург. С.С. Салчак, 1971) дээш оон-даа өске. Амгы үеде тыва лексикография бурунгаар базымнарны кылып, элээн улуг чедишкиннерлиг болуп турарын демдеглевес аргажок. «Тыва дылдың тайылбырлыг словары» (А-Й), Б.И. Татаринцевтиң «Тыва дылдың этимологтуг словары» (А-Л), Б.К. Ондарның «Тываның топонимиктиг словары» деп ажылдары чырыкче үнген. Дыл словарьларының хевирлери янзы-бүрү: энциклопедия, тайылбырлыг, очулга, терминнер дээш оон-даа өске.

68. Сөзүглелди аячыг номчунар. Авторнуң бодал-сагыжы-биле каттыжар силер бе? Бодунарның бодалыңар илерединер.

КИЖИНИҢ АМЫДЫРАЛЫ

Кижиниң амыдыралының байдалы ооң күзел-бодалы-биле болбас, а салым-чаяанындан хамааржыр. Уругларны бичиизинден тура ажылга өөредип, кижизидип алыр болза, оларның ада-иелери назыдап кырып келгеш, дыштаныр, а уруг-дарыын чалгаа, уйгужу кылдыр өөредип алыр болза, сөөлүнде барып олар боттары-даа, азыраан ада-иези-даа улуг шүүтке, түрегделге таваржыр. Ынчангаш тываларның «Эргээ өөрөнмейн, бергээ өөрөн» деп үлегер домаа чиге сөглээн ышкажыл. Чаңгыс-даа чалгаа кижжи узун назы назылап көрбээн.

Кижилерниң кадыкшылы оларның боттарын канчаар ап чоруурундан, аажы-чаңындан кончуг хамааржыр. Кадыг ажыл кылбайн, чиик амыдырал сүрүксээр кижилер кажан-даа ааскежиктиг болуп шыдавас. Оларның мага-боду-даа, сагыш-сеткили-даа кадык эвес болур. Каражадап чорбаан, яды-түреңгини, кадыг-бергени көрбээн кижилер каржы-хажагай, думчуун боралаар, улус дорамчылаар, кара сагыштыг болгулаар, а ол бүгүге таваржып чорааннар сагыш човангыр, дузааргак, кээргээчел, ак сеткилдиг апаргылаар.

Узун назы назылаар дизе, эртенги үнүп олурар болгаш кежээки ажып бар чыдар хүннүң кызыл хаяазын уткуп, үдеп, хүндүскү үеде хемниң агымынче кезек үеде көрүп, ак-көк дээрни кайгап чоруур болза, ажыктыг. Бедик дагларже үнүп, меңги сугларны ижиц, хову чечектерин чыып, эзим-аргаларның, шынааларның арыг чаагай айдыс чыдын тынып ап турарга, кадыкшылга эки салдарлыг. Кырган кижилерниң йөрээлин ап, өске кижилерге эки чүүлдерни кылып, ада-иезинге сагыш салып, ажаап амыдыраар болза, аарып-аржывайн, багай чүвеге таварышпайн, ушпа кырыыже чедир чурттап болур.

Арага-дары ижиц, таакпы тыртып, чонун карак ажыгтап, оорланып чурттап чоруур кижилер үр чурттап, арыг болуп шыдавастар.

Алдын хүн адаанга амыдырап-чурттаар кылдыр бойдустун чаяп берген хайыразы – кадыкшылды камнап-хумагалаары, чуртгалгазын аас-кежиктиг чурттап эрттирери, эки исти дараазында салгалынга арттырып каары – кижини бүрүзүнүң уттуп болбас хүлээлгези. (С. Серенот.)

● Сөзүглелдин утказын канчаар билип алдыңар?
Айдыс, кижини, салым-чаян, кызыл деп сестерниң утказын, төгүзүн словарьлардан (Б.И. Татаринцев «Этимологический словарь тувинского языка», «Тыва дылдың тайылбырлыг словарындан») тодарадыңар. Сөзүглелде доора уткалыг ажыглаттынган сестерниң утказын тодарадырын оралдажыңар.

Фразеологтуг каттыжышкыннары тыпкаш, утказын тайылбырлаңар.

ФОНЕТИКА, ГРАФИКА, ОРФОЭПИЯ (ШЫН АДАЛГА)

Ажык болгаш ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени

69. Номчуңар. Домак бүрүзүңде каш сөс бар-дыр? Карартыр парлаан сөс бүрүзүңде каш үн бар-дыр, адаңар.

Чиңгис ширтек эзимнерлиг,
Шиви, пөштүг мээң черим.
Ынай чаштан өскөн болгаш,
Ынакшылым кызыгаар чок.

(З. Намзырай.)

Сактып алыңар.

Фонетика — дылдың үн системазын өөренир эртем. «Фонетика» деп термин (phone — үн азы phonetikos) — үннүг деп грек сөстөн тывылган.

Бистиң чугаавыста сөс бүрүзү үннерден тургустунар. Ук үннерни ажык болгаш ажык эвес деп аңгылаар.

Ажык үннерни адаарга, үндүр тынган агаар аас ишти-биле хостуг эртер. Ажык үннер чүгле ыыттан тургустунар: *а, ы, о ...*

Ажык эвес үннерни адаарга, аас иштинге үндүр тынган агаар янзы-бүрү шаптыктарга таваржыр, олар дааш (*п, с, ш...*) азы ыыт-дааш (*б, ж, з...*) тывылдырар. Ынчангаш ажык эвес үннер ыыт биле дааштың дузазы-биле тургустунар. Чижээ — *лээрге, б* деп үннү адап турда, шаптык ийи эрин-биле тургустунар.

70. Дараазында сөстерде ажык болгаш ажык эвес үннерни ийи одуруг кылдыр ушта бижиңер. Ажык үннерниң ажык эвес үннерден ылгалын тайылбырлаңар.

Улегери: *Ааржы — ажык үннер: аа, ы; ажык эвес үннер: р, ж.*

Ааржы, хойтпак, өреме, курут, чөкпек, итпек, ээжегей.

- *Хойтпак* деп сөсте *т, п, к* деп үннерни адап турда, шаптык каяа, чүнүң дузазы-биле тургустунарын тайылбырлаңар.

71. Номчунар. Сөзүглелге аттан тывыңар, ооң кол бодалы чүл? Күстүң демдектерин адаңар.

Дугаржап сактырга, дескиндир турар бойдус ыя аразында дендин өскерли хона берген ышкаш болган. **Кайнаар-даа** көөрге, күстүң тыныжы илдең. Хемчиктин **шынаазында** ыяштар ногаан-сарала өң тыртып, шыктың оңт-сигени бир-ле үвүргей, **хүреңимээр** кынны берген. Школазының коридорунда азып каан «Алдын күс» деп чурук-даа, **төрөөн чогаал** кичээлинге номчуп, шээжилеп турган шүлүүнүң одуруглары-даа чайгаар-ла сагындырып келгилээр:

Калбак ногаан аргалардан

Хадың, шарлан алдынналып каттыржып кээр.

Бүрү-сиген оңуп, бышкаш,

Бүгү чуртка хүрең-кызыл шырай киирер.

(*Б. Ондар.*)

- Карартыр парлаан сөстерде кыска ажык үннерниң адаан чаңгыс, узун ажык үннерниң үжүктериниң адаан ийи шыйыг-биле демдеглеңер.

72. Эжеш сөстөрнi номчунар. Оларда кандыг үннер солчурга, сөстөрнiң уткалары өскерлип турар-дыр? Сөс бүрүзүнүң утказын тайыл-бырлаңар.

Сарыг – саарыг, үле – үүле, дер – дээр, сек – сээк, хөрүк – хөөрүк, арыг – аарыг, ыт – ыыт, ал – аал, тар – таар, ас – аас, от – оът, дүш – дүъш.

Сактып алыңар.

Ажык үннер кыска, узун, өк-биле адаар деп ылгалыр. Ыытты узатпайн адаар ажык үннерни кыска ажык, ыытты узатып адаар ажык үннерни узун ажык үннер дээр. Өк-биле адаар тускай аянынгы ажык үннерни өк-биле адаар ажык үннер дээр.

Өк-биле адаар ажык үннерге боостaa хозу алгый бээр, үн баштай бир дески үнүп тургаш, төнчүзүндө хенертен күштелип аттыга бээр: *эът, ыт* (ыът), *кеш* (кеъш).

Тыва дылда 24 ажык үн бар:

кыска ажык үннер: *а, ы, о, у, ө, ц, э(е), и;*

узун ажык үннер: *аа, ыы, оо, уу, өө, цц, ээ, ии;*

өк-биле адаар ажык үннер: *аъ, ыъ, оъ, уъ, өъ, цъ, эъ, иъ.*

Өк-биле адаар ажык үннерни колдуунда чаңгыс үжүк-биле демдеглээр: *кыш, бөрт, кеш* (алгы-кеш).

73. Дараазында чаңгыс слогтук, кыска, узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрнi үш одуруг кылдыр ушта бижээш, үстүндө тайылбырны ажыглап, ук үннерни шын адаңар.

Буур, эл, оът, дыт, хаак, дүн, куш (куъш), диин, чеп (чеъп), төл, шүүр, хем, курт (куърт), сыын, каът, чон, кыш (кыъш).

74. Номчунар кыска сөзүглелге аттан тывыңар. Сөзүглелдиң кол бодалы чүл? Кандыг стильге бижиттингенил?

Шокар ирей Мешкен-Хөлдү моол бижикке «Баян-Нуур» – «Бай-Хөл» деп бжиц турган деп олурганын дыңнаан мен. Хөлдүң кужу хөй-ле турган ийин. Аал коданы дег хөлчүктүң бир талазында уруглар эштип турда, өске талазында суг куштары таваар салдап чоруур. Кастар, өдүрөктер, дуруяалар мал аразында холуй өөр-өөр оъттап чоруур. Күзүн хөл кырында куш кара шаар. Ынча хөй черлик куш-биле улуг-биче кижилер кады-кожа чурттап чораан. (С. Чигжит.)

- Карартыр парлаан сөстөрнн катап-катап номчааш, оларда ажык үннерни үш одуруг кылдыр ушта бжиңер:

кыска ажык үннер: ...

узун ажык үннер: ...

өк-биле адаар ажык үннер: ...

75. Номчуңар. Үзүндүден узун болгаш өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрнн ушта бжиңер.

Аай-Ууй авамның чагыглары-ла хөй. Эрткен-дүшкен чонун хүндүлээр.

Аштаан, суксаан, аскан, түрээн-даа кижн чоруур чоор. Аяк шайлыг, аштыг-чемниг чоруңар дээр.

Оыг-сиген уш-баш чок чулбас, өл ыяш сыкпас. Кайы хамаан-чок аң-мең өлүрбес. Агып чыдар суг хирлендирбес.

Чаш уругну хүндүлээр. Чаш уруг бурган дег, кымдан артык угаанныг, эки-бакты кымны мурнай эскерер. Бодунга бак кылынган кижини ол кажан-даа утпас дээр.

Ушпа кырганны бак чаңнап, ческинип, куду көрүп болбас. Кырган кижээ буян чедирген кижн ооң назынын алыр деп база чагыыр. (М. Күжүгеттин-биле.)

- Кылыг сөстөрнде узун ажык үннер канчаар тывылганын ук сөстөрнн тургузуун сайгарып тургаш, тайылбырлаңар.

76. Чаңгыс слогтан тургустунган кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннерлиг 6—6 сөстөрдөн тып бжиңер.

Ү л е г е р и : кыска ажык үннерлиг: *кат, мен...*

узун ажык үннерлиг: *маас, шоор...*

өк-биле адаар ажык үннерлиг: *ирт, кеш...*

С а к т ы п а л ы ң а р .

Дылдың соңгаар-бурунгаар болгаш өрү-куду шимчээш-кининиң аайы-биле ажык үннерни дараазында бөлүктөргө чарып турар:

1. Соңгу одуругнун (дыл соңгаар чылар) кадыг ажык үннери: *а, ы, о, у; аа; ыы, оо, уу; аэ, ыэ, оэ, уэ;*

Мурнуу одуругнун (дыл бурунгаар чылар) чымчак ажык үннери: *э, и, ө, ц; ээ, ии, өө, цц; ээ, иэ, өэ, цэ;*

2. Алдыы көдүрлүүшкүннүн: *а, аа, аэ* болгаш ортаакы көдүрлүүшкүннүн делгем ажык үннери: *о, оо, оэ; э (е), ээ, ээ; ө, өө, өэ; үстүү көдүрлүүшкүннүн кызаа ажык үннери: и, ии, иэ; ы, ыы, ыэ; ц, цц, цэ; у, уу, уэ.*

77. Номчунар. Шүлүккө аттан тывыңар. Шүлүк сөзүгүлелдин кандыг
янзызынга (хевириңге) хамааржырыл?

Ягаан-кызыл өңнүг
Ыт-кады ыдык чечээм.
Чаагай чыды айдызаар,
Салбак чечээ – эм кат.

Орай күзүн быжарга,
Оңмас кызыл шурулар боор.
Сарыг шайга холааш,
Шаанда авам чөдүлгө бээр.

(З. Намзырай.)

• Чымчак ажык үннерлиг сөстөрнү ушта бижээш, чүгө чымчак
дээрин тайылбырлап чугаалаңар.

78. Номчунар. Шүлүктээн одуругларның кол бодалы чүл? Кадыг
ажык үннерлиг сөстөрнү ушта бижээш, оларны чүгө кадыг дээрин тайыл-
бырлаңар.

Эр кижиге эгээртиңмес күштен аңгы
Эрес-маадыр сорук, мерген угаан херек.
Даанган ажылың сири-кавы кылба –
Далашкан күске сүтке дүшкөн болгай.

(А. Даржай.)

79. 56 дугаар арында тайылбырны болгаш ында кызаа, делгем ажык
үннерниң чижектерин номчуңар. Ук үннерни адап турар үеде, дылыңар-
ның өрү-куду шимчээшкенин хайгаараңар.

80. Номчунар. Дараазында сөстөрдө кызаа ажык үннерниң адаан
бир шыйыг-биле, делгем ажык үннерниң адаан ийи шыйыг-биле демдег-
леңер.

Шагдан тура Тыва чону
Саян эдээн чурттап келген.
Тоолда кирген Саян сыннар
Тоолдаттырзын, алгаттырзын!

(А. Прокофьев.)

81. Адаанда тыва дылдың ажык үннериниң бөлүктээшкенин тра-
пеция хевирлиг схема-биле көргүскенин кичээнгейлиг номчуңар.

	Мурнуу одуругнуң (чымчак) ажык үннери		Соңгу одуругнуң (кадыг) ажык үннери	
	Эрин-биле адаар	Эрин-биле адавас	Эрин-биле адавас	Эрин-биле адаар
Үстүкү көдүрлүцш- күннүң (кызаа)	ү, үү, үъ	и, ии, иъ	ы, ыы, ыъ	у, уу, уъ
Ортаа көдүрлүцш- күннүң (делгем)	ө, өө, өъ	э, ээ, эъ		о, оо, оъ
Алды көдүрлүцш- күннүң (делгем)			а, аа, аъ	

Схеманы ажыглап, кыска ажык үннерниң характеристиказын беринер.

Үлегери: *a* – ажык үн, кыска, соңгу одуругнуң (кадыг), алды көдүрлүүшкүннүг (делгем), эрин-биле адавас.

82. Эрин-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни ушта бижээш, ук үннерниң үжүктөриниң адаан шыйыңар.

Билектээш, өрүм, даалга, өгден, маадыр, хемчээл, төөгүден, куйлуг, бурунгудан, игил, шооча.

Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм)

83. Номчунар. Карартыр парлаан сөстөрни кадыг болгаш чымчак ажык үннерлиг сөстөр деп ийи бөлүк кылдыр ушта бижинер.

Чугааның, сөстүң шынныг болуру тыва улустуң үлегер домаанда безин тода илереттинген: «Шын сөске чон ынак, шык черге үнүш ынак», «Багда доң быжыг, сөсте шын быжыг». Тыва улустуң сөстү шын, дорт утказы-биле чугаалаар чаңчылды шыңгы сагып чораанын бо чергелиг ханы уткалыг үлегер домактары херчилеп турар-дыр.

Бистиң тыва чогаалчыларывыстың чуртунуң эгээртинемес байлаан, ооң каас-чараш бойдузун кончуг шын чуруп көргүскенин оларның сурагылыг чогаалдарындан билир бис. Чижээлээрге, Степан

Сарыг-оол тыва чоннун шаандагы болгаш амгы амыдыралын бодунун шүлүк чогаалдарында дыка тода шын бижээн. (М. Биче-оолдуу-биле.)

Сактып алыңар.

Сөске ажык үннерниң аяннажырының дүрүмү мындыг: сөстүң баштайгы слогу кадыг ажык үннүг болза, дараазында слогтары база кадыг ажык үннерлиг болур (*аңчыларның, оңгарлыг*), баштайгы слог чымчак ажык үннүг болза, дараазындаалары база чымчак ажык үннерлиг болур (*сөөскеннерлиг, илииртээн*).

84. Дараазында сөстөргө кожумактардан немеңер, оларда ажык үннер канчаар аяннажып чоруурун чугааланар.

Каас..., күс..., кел..., ас..., үн..., дээр..., шык..., те..., даг..., тей..., өөр...

85. Ажык үннерниң аяннажырының таблицазын чижектер-биле долдуруңар (таблицаны кыдыраашка шыйып долдуруңар).

Сөстүң баштайгы слогунуң ажык үнү	Дараазында слогтуң азы слогтарның ажык үнү	Чижектери
а, аа, аъ	а, аа, ы, ыы	
ы, ыы, ыъ	а, аа, ы, ыы	
э, ээ, эъ	е, ээ, и, ии	
и, ии, иъ	е, ээ, и, ии	
о, оо, оъ	а, аа, у, уу	
ө, өө, өъ	е, ээ, ү, үү	
у, уу, уъ	а, аа, у, уу	
ү, үү, үъ	е, ээ, ү, үү	

Немелде тайылбыр.

Ажык үннерниң аяннажырынга дүүшпес чамдык хевирлер бар.

Углаарының падежиниң кожумаа (*хатче, харже*), кызыгаарлаар наклонение кожумааның сөөлгү слогу (*чоргуже, баткыже*) чүгле чымчак, үдекчи деепричастиениң *-бишаан / -бышаан* кожумааның II слогу чүгле кадыг үннүг. Ийи сөстен бүткен нарын сөстөрниң кезектери кадыг болгаш чымчак ажык үннерлиг бооп болур: *баар-кээр, ак-көк, сес-тос, цен-даян*. Ындыг сөстөргө каттышкан кожумактарның ажык үннери ийиги кезээниң ажык үнү-биле аяннажыр: *баар-кээрде, сес-тостуң*. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө немешкен кожумактарның ажык

үннери сөөлгү слогтун ажык үнү-биле аяннажыр: *коридорнун, комитеттер*. Тибет дылда *-маа (ие, кыс кижн* деп уткалыг) тыва чымчак ажык үннерлиг аттарга (*Сегитмаа*) ол немежирге, аяннажылга сагыттынмас.

Тыва дылда кожумактарның вариантылыг болу бээринге ажык үннерниң аяннажырының дүрүмү салдарлыг.

Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени

86. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнн ушта бижээш, демей ажык эвес үннерниң үжүктөрннн адаан чаңгыс шыйыг-биле, ыткыр ажык эвес үннерниң үжүктөрннн адаан ийи шыйыг-биле шыйыңар.

Алдын күс! Ол өй – тайганың амытаннарынга хайныгышкынныг иштнн үезн. Тайга ээзи күчүтен адыг безин ынчан кышкы ижээшнн казып, сөөлгү «үүжезин» бузуп, хөөрүктүн хөөтпелээн тооруун уштуп чип, чай чокталып-ла турар. Динңнер ол-бо ыяштарже уламнап, черден тып алган мөөгүзүн будуктарга аппарып азып, кадырып, уязын тудуп, далаш-биле караңнадып-ла турар. (*К. Аракчаа.*)

Ажык эвес үннерни ыт-дааштын киржилгезиниң аайы-биле үш бөлүкке чарып турар: дүлей, ыткыр болгаш аяар ажык эвес үннер. Дүлей үннер дааштан, ыткыр үннер ыт-дааштан, аяар үннер база-ла ыт-дааштан тургустуңар. Ынчалза-даа аяар үннерни адап турда, ыттын киржилгези дааштан улуг (ыт > дааш).

Дүлей үннер: *п, т, к, ш, с, ф, х, ц, щ, ч.*

Ыткыр үннер: *б, в, г, д, ж, з.*

Аяар үннер: *г, й, л, м, н, ң, р.*

Г деп үн сөс сөөлүңге аяар ажык эвес үн болур: *даг, чиг, сарыг, силиг.*

87. Адаанда эжеш сөстөрннн эгезинде ажык эвес үннерниң адалгазында ылгалын деңнеп чугаалаңар. Сөстөрнннн уткалары канчаар өскерлирин хайгаараңар.

Тал – дал, пат – бат, тын – дын, те – де (ынча де), паш – баш, түр – дүр.

• Эгезинде ажык эвес үннери күш-биле дыңзыг адаттыңар сөстөрннннн ушта бижээш, үк үннерниң үжүктөрннннн адаан шыйыңар.

Тыва дылдың ажык эвес үннерин адаарының күжениш-кини-биле күштүг, кошкак болгаш эң кошкак деп үш бөлүккө чарар. Күш-биле частышкынның адаар ажык эвес үннерни *күштүг ажык эвес* үннер дээр: *п, т, с, ш, х*. Чижээ: *паш, төл, шөл, хөй*.

П, т чүгле сөс эгезинге күштүг үннер болур.

88. Карартыр парлаан сөстөрнүң эгезинде ажык эвес үннерни шын адап номчуңар. Ушта бижээш, күштүг дүлөй адаттынар үннерниң үжүктөриниң адаан шыйыңар.

1. Соолаңнадыр каккан хаттан чодур терек чайганып тур... Кичээл төнгөн. Сургуул оолдар кидин түлүк тарап турган. (Е. Т.)
2. Тоорук, каттыг ногаан эзим хаажылаан Тожу, Тожу, тоолзуг чараш ораным сен. (З. Н.) Төрээн чуртуң ээзи сени байлаа-биле азырап каан. Төрөл чонуң оглу сеңээ базар орук айтып берген. (С. Сур.)

89. Адаанда берген эгезинде күштүг дүлөй ажык эвес үннерлиг сөстөр-биле домактардан чогааткан, бижип алыңар. Сөстөргө чогуур кожумактар немеп, олар кандыг үн болуушкунунга чагыртканын тайылбырлаар.

Төөгү, сааскан, шаанчак, хирээ, пөрүк, тун, пат, силиг, шуурган, пөстүг.

Күженишкин чок кошкак адаар ажык эвес үннерни кошкак ажык эвес үннер дээр. Кошкак ажык эвес үннер сөстүң кайызынга-даа чоруур, дүлөй-даа, ыткыр-даа болур: *б - в, д, з, ж, к, ч, п - т* деп дүлөй ажык эвес үннер сөстүң ортузунга болгаш сөөлүңгө кошкак үннер болур.

90. Номчуңар. Домактарда ылгаан ажык эвес үннерниң характеристиказын бжиңер, үстүңдө тайылбырны ажыглаңар.

Хову бисти черле чүге
Хоозурадып турар силер?
Кажан барып ээ болуп,
Карак-кулак болур силер?

(О. Сувакпип.)

91. Күженишкин чок кошкак адаар дүлөй болгаш ыткыр ажык эвес үннерлиг сөс сөстөн бижээш, ук үннерниң үжүктөриниң адаан шыйыңар. Шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Сактып алыңар.

Кошкак ажык эвес үннерни туружунуң аайы-биле аңгы-аңгы үжүктөр-биле көргүзөр. Ч и ж э э л э э р г е , б , д деп үжүктөр-биле сөстөрнүң эгезинде кошкак дүлөй ажык эвес үннерни (*балык, даш*) демдеглээр, *п, т* деп үжүктөр-биле ол-ла үннерниң сөс иштинге дүлөй үннер чанынга болгаш сөс сөөлүңгө чоруур кошкак дүлөй кевирин (*антара, саат*) бижиир.

92. Сөзүглелди номчуңар. Аттан тывыңар. Эгезинде *б, д* деп кошкак дүлөй ажык эвес үннерлиг сөстөрни ушта бижээш, ол үжүктөрнүн адаан шыйыңар. Чүгө ук үжүктөр-биле демдеглээрин тайылбырлаңар.

Деспең хемге күскээр ирбиштер тыштып келген. Бир-ле хүн дураннап олуарымга, дөө сүүр-сүүр чалымнар аразында чыдырлар. Сарыг-шокар долбанналчак, хээлиг-хээлиг, кулаа дөңгүрзүмээр. Дарбагар хаайлыг, кедергей шевер калдар аастыг, мөңзүгүр баштарлыг амытаннар болду.

Бир дүне шуурган улуп хонган. Дүвүрөңниг-Чарыктын иштин өрү дыштанып каап, базып чор мен. Оң таламда бир-ле чүве кажарап диди. Арным изиш кылынды. Тыныжым безин тыртыла берген. Ирбиштер! Дендii чараш кулугурлар-дыр деп бодап, бажымга чүгүртүлөөңдi. Моортайларның ындыг чаражын көрбөөн мен. Мөгүдөөш, каш минута болганын-даа билбедим. Кожам ышкажыл дээңизиг, чыткылап алды. Дедирленип алгаш, сайырны куду кулбурап бадыптым. (*М. Тирчинниш-биле.*)

- Сөзүглел кандыг стiльге бижиттингенил?

93. Сөстөрни номчуңар. Оларны ийи одуруг кылдыр бижинер.

Үлегери: *Эгезинде кцштцг дцлей ажык эвес цннерлиг сөстер: солун, пөрцк...*

Эгезинде кошкак дцлей ажык эвес цннерлиг сөстер: даарта, кара...

Даарта, солун, шапкын, пөрүк, тарымал, баалык, дош, кара, хештиг, доруг, бес, саазын.

94. Номчуңар. Хөй сектер орнунга *т* азы *д, п* азы *б* деп үннерниң үжүктөрүн немевишаан, дүжүрүп бижинер.

I.

1. «Баштайгы кичээлде чамдык сургуулдарның чайгы ...ыштанылгазын канчаар эрттиргенин ...опчулай ...ыңнай кааптаалыңар» — деп, башкы кичээлди эгелээн. 2. Экен-оол эрикте

...ерек ...ужунга чоокшулап келген. 3. ...ошкуураан хемниң суу ...үргектелип-...үргектелип ...адып чыткан. ...азылдары шаараарган ...үдүн-...үдүн улуг ыяштар, ...ажың крышазы дег калбак көк ...ош-даа ...өөлденип ...адып чыдар. (М. Эрген.)

II.

1. ...өрүгө хой кадартпа, ...өске от эдектеве. 2. Демниг сааскан ...еве тудуң чиир. 3. ...амырактар чыылгаш, хем болур, ...арамыктар чыылгаш, күш болур. 4. Бодунуң ...ажында ...еве көрбес, эжиниң бажында ...евене көөр. 5. ...айып ужар, ...аянып турар. (Үлегер домактар.)

95. Сөстөрни бижип алыңар. Оларда күштүг ажык эвес үннерниң үжүктөрүн чаңгыс, кошкак ажык эвес үннерниң үжүктөрүн ийи, аяр ажык эвес үннерниң үжүктөрүн дыйлагар шыйыглар-биле демдеглеңер.

Үлегери: хеп, тар, дазыл.

Сарыг, пөш, балык, хеп, доозун, шаашкак, таалың, хектер, ном, дески, дазып, тар.

96. Адаанда кошкак ажык эвес үннерниң ыыткыр болгаш дүлей адатгынар хевирлерин бижикке көргүзөрүниң таблицазын кичээнгейлиг көрүп, номчуңар. Таблицаны чуруп алгаш, доора шугумнуг графаларның чижектерин долдуруңар.

КОШКАК АЖЫК ЭВЕС ҮННЕРНИҢ ЯНЗЫЛАРЫ

Үннүң сөстө туружу	Ыыткыр	Дүлей	Чижектери
Сөс эгезинге		б, т, д, к, ч, п	балык, тыва, ...
Ийи ажык үн аразынга	в, г, д, з, ж	ч	сава, эге, ...
Сөс иштинге аяр ажык эвес үн-биле каттышканда	б, г, д, ж, з	ч	арбай, чалгыг, ...
Сөс иштинге дүлей ажык эвес үн-биле каттышканда		п, т, к, ч	эптиг, эшкен, ...
Сөс төнчүзүңгө		п, т, к	хап, кат, ...

97. Шүлүктөн үзүндүнү аянынг номчунар.

...Хүлүк-Бора аъдын мунган
Күжүр уруг Бора-Шээлей
Бокту-Кирип акызынга
Болчуп киргеш, тишлеп чоруур.

...Хылыш тутса – начын маадыр,
Хымыш тутса – холу чемзиг,
Ине тутса – уран шевер,
Игил тутса – уян ырлыг
Бора-Шээлей, Бора-Шээлей,
Бодалымда кады чор сен.

(Е. Танова.)

• Карартыр парлаан сөстөрдө күштүг дүлөй болгаш кошкак дүлөй, кошкак ыткыр база аяар ажык эвес үннерниң долу фонетиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Үлегери: *Болчуп* – б – а. э. үн, кошкак дүлөй, сөс эгезинде; л – а.э. үн, эң кошкак, ыткыр; ч – а.э. үн, кошкак дүлөй, сөс иштинге аяар ажык эвес үн-биле каттышкан.

Үннерниң каттыжар ниити дүрүмнери

98. Номчунар. Сөстөрдө кожа турар ийи аңгы ажык үннерлиг сөстөрни ушта бижип алыңар.

Агаар, радио, чиирбей, кээрген, география, чыышкын, аэропорт, оорга, диалог, дииспей, диета.

Тыва сөстөргө ийи аңгы ажык үн сөске кожа турбас, каттышпас. Ындыг үннер каттыжыышкыны орус дылдан үлегерлеп алган сөстөргө чоруур: *гладиолус, Леонид, пионер*.

99. Номчунар. Сөстөрдө ылгаан, кожа турар ажык эвес үннерниң канчаар каттышканын тодарадып чугаалаарын оралдажыңар. 61 дугаар арында таблицаны ажыглаңар.

1. Сүттүг, аксымаар, дыштаныр, соктаар, оттук, сыптар.
2. Самбың, халдаар, эмзиг, тейлээр, үпмес, каржылыңар.

Сөс иштинге кошкак дүлөй ажык эвес үннер-биле база-ла ыңдыг үннер каттыжар: шаттар, көктүг.

Сөс иштинге аяар ажык эвес үннер кошкак ыткыр үннер-биле азы аяар ажык эвес үннер-биле каттыжар: амдан, черзиг, ааржы, хөлдүг, сайлыг, харлыг.

100. Номчунар. Кожа турар кошкак дүлей үннерлиг сөстөрни ушта бижээш, ук үннер каттыжышкынының адаан шыйыңар.

Үлегери: *Шапкылажып, ...*

1. Ол-бо шапкылажып, кышкыржып чорааш, инектерни шыкче сүрүпкеннер. Олары боттары-ла кылаштажып, оъттап чоруп тургулаан. Дугаржап инектерни имир каксы сүрүп четтигишкен. (Б. Ондар.)

2. Ол кайгамчык сааттыг дытты кырган-ачам айтып бергеш:

— Аргаа кирген кижги саат дайнаар. Чажыңдан тура сааттан дайнап чор, дижиң быжыг болур. Бо дыттың чанынга шүдүнзе шапка, өрт үне бээр. Саадын өйлөп-өйлөп келгеш, таарыштыр хооруп ап турар сен — диген.

...Сааттыг дыттың чанынга чоокшулап келдим.

— Бир шагда кара чаштан ойнап өскөн эжим Шинейге сени айтып бээр мен, сааттыг дыдым! — деп, бодум бодумга чугаалангаш, борбак саатты хоора кагыштым. (М. Кенин-Допанны-биле.)

101. Номчунар. Алар ажык эвес үн биле кошкак ыткыр ажык эвес үн, аяр ажык эвес үн биле алар ажык эвес үн каттышкан сөстөрни ушта бижирер. Үн каттыжышкынының адаан шыйыңар.

Үлегери: *Камналга, билбес, ...*

Камналга деп чүве билбес
Канчап барган кижги боор сен?..
Чаңгыс борбак көпеек-даа,
Чаш көк ышкаш, үнүп келбес.
Аван, ачаң кылып турар
Ажылының түңнели-дир.
Ынчангаштың үнелеп чор,
Ыяп камнап, чарыгдап чор.

(О. Сувакпит.)

102. Сөс иштиңге кошкак дүлей ажык эвес үннерниң каттышканынга беш, аяр ажык эвес үннерниң кошкак ыткыр болгаш аяр ажык эвес үннер-биле каттышканынга чеди сөстен тып бижирер.

Ажык эвес үннерниң сөс иштиңге дөмейлежири (ассимиляция)

103. Дараазында сөстерден ажык эвес үннери шуут дөмей сөстөрни ушта бижээш, каттышкан үннерниң адаан шыйыңар.

Үлегери: *Поссуг, ...*

Балды, пессүг, салба, хөмме, хойлар, теппес, үңгээр, аккыр, баяштар, эжикке, долдур, ховаганнар.

А с с и м и л я ц и я дээрге сөс иштинге ажык эвес үннерниң дөмейлежири. Ассимиляция долу болгаш долу эвес болур. Долу ассимиляция дээрге кожа турар ажык эвес үннерниң шуут дөмейлежи бээри: *шеттер, көккүр, тыппас*. Долу эвес ассимиляция дээрге кожа турар үннерниң кандыг-бир демдээ-биле дөмейлежири: *септе* (кошкак дүлейи-биле), *дөмейлээр* (аяар ажык үн аяар ажык үн-биле).

104. Номчуңар. Шуут дөмейлежи берген ажык эвес үннерлиг сөстөрни ушта бижип алыңар.

1. Даваа бир-ле эртен Көжер-Хөлден сиген хап чораан. Аар ийден аъттыг кижилер олче углуг кел чорааннар. 2. Отка кагган сиир дег, чүге ажындың? 3. Аъттыг партизаннар долгандыр бүзээлеп алган. 4. Хүннүң караа булут өтгүр хүлүмзүрээш, ажытталды. 5. Чыккылама кышкы соокка мага-боду каңнаттырган. 6. Ындыг кежээ кижиге тыппас бис. (*Б. Карашнай.*)

- Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни адаңар.

105. Шүлүктү аянынг номчааш, аттан тывыңар. Шүлүктүн кол бодалы чүл? Долу эвес ассимиляция болган сөс бүрүзүн ушта бижичер. Үннер каттыжышкынының адаан шыйыңар.

Сарыг аастыг куш төлү шаа барып,
Чалгын хергеш, кудай-дээрже кылыйтыптар.
Өскөн-төрөөн чылыг уяң бөгүн каггаш,
Өске өгже келин болуп чоруп тур сен, чаңгыс кызым.
Өгнүң чылыгы,
аштыг-чемнии — херээженде,
Өлчей-кежиге —
ооң хензиг холдарында.
Чаа өөңнүң отчуг, чылыг-чырыгы —
Чаңгыс сенде,
ону бода, ынак кызым.

(*А. Даржай.*)

- Узун ажык үннерлиг сөстөрни адаңар.

106. Долу ассимиляция болган дөрт, долу эвес ассимиляция болган алды сөстөн тып бижип алыңар.

Үннерниң чидери болгаш ооң түңнелдери

107. Дараазында сөстөрдө болу берген үн өскерлишкиннерин хайгаараңар. Кандыг үннер чиде берген-дир? Оларның орнунга кандыг үннер тыптып келген-дир?

1. Бар + ар > баар, арыг + ы > арыы, өг + ү > өө, одаг + ы > одаа, төрү + ген > төрөөн, чала + ган > чалаан.

2. Орун + у > орну, келин + и > кенни, тудуш + ар > тутчур, чалын + ыр > чанпыр.

Тыва дылда ажык үннер аразында аяар ажык эвес үннерниң чиде бээри негтереңгей. Ооң түңнелинде кожаланчып келген ажык үннер катгыжа бергеш, узун ажык үннер апаар: *чору + ган > чораан, арыг + ы > арыы, чүгүрүг + ү > чүгүрүц.*

Ажык эвес үннер аразынга кызаа үннер чиде бээрге, кожаланчып келген ажык эвес үннер дөмейлежиپ эптежир: *ижин + и > ишти, эрин + и > эрни, арын + ы > арны.*

108. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрдө ажык эвес үннер аразынга кызаа ажык үннерниң чиде бээрин скобкага кызырылбаан хевиринче кирип, домактарны бижинер.

Үлегери: *Орнун (орунун → орнун), ...*

1. Херелмаа **орнун** эткеп, мени: «Хемге эштир бис бе?» – диди. 2. Зал **ишти** арыг-силиг болду. 3. Хая **көрнүрге**, кым-даа чок болган. 4. Эжимниң **арны** ыятканындан кыза берди. 5. Бистин **кеннивис** ээлдек чаңныг, кежээ кыс болду.

109. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижип алыңар. Кайы сөстөрдө кызаа ажык үннер, кайыларында аяар ажык эвес үннер чиде бергенин, түңнелинде кандыг үннер тыптып келгенин тайылбырлаңар.

1. Аалывыс Хараар-Тейге **чайлаан**. 2. **Чыннып** алыр дээш одаавысче базыптывыс. 3. Өске черге **чорааш**, төрөөн черин дыка сактыр чүве. 4. Хүн караа хөөревээнде, аъттарывысты чарышка белеткеп, бичии халдыр дээш үнүптүвүс. 5. Калдар-оолдуң **инээ өөнүң өдээнче** бо кылаштап орган.

110. Бирги одуругда кылыг сөстөринге шагда эрткен үениң, ийиги одуругда кылыг сөстөринге келир үениң кожумактарын немеп бижинер. Үн өскерлишкиннерин чугаалаңар. Аас-биле домактардан чогаадыңар.

1. Чемне, чала, үскүле, өөрү, ири, чүлгү, дешкиле.
2. Сагын, барывыт, кезивит, чалын, чогуш, тывыт.

Сөстүң иштинге туружунуң аайы-биле үннерниң өскерли бээри

111. Эжеш сөстөрни номчуңар. Сөстөрдө кандыг үннер солушканын чугаалаңар.

Кес – кезер, оът – оъду, тут – тудар, куш – кужу, илерет – илередир, сөс – сөзү, хап – хавы, хаак – хаагы.

Сөстөрниң иштинге туружунуң аайы-биле үннерниң өскерли бээрин позиция болушкуннары дээр. Кошкак дүлөй ажык эвес үннер-биле төнгөн сөстөргө ажык үн-биле эгелээн кожумак немежирге, ук үннер оларның ыткыр хевирлери-биле солчур: *сап – савы, куш – кужу, үс – үзү, бут – буду, шак – шагы.*

112. Бердинген сөстөргө ажык үн-биле эгелээн кожумактардан немеп бжиңер.

Сагыш, үс, теп, иш, саат, сөөк, тут, тик, булут, өөрөт, бүрү, халып.

113. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни ушта бижээш, оларның кошкак дүлөй ажык эвес үн-биле төнөр эге хевирлерин бжиңер.

Үлегери: *Шагы – шак...*

1. Ажыл шагы төнгөн соонда,
Артык үе черле тыптыр.
Агитатор ону билир –
Солун, сеткүүл тудун алгаш,
Соңгукчуга чедин келир.

2. Чашкы шаамда баскан изим
Чалгыларга балалза-даа,
Шагаан-Арыг улам делгем
Чаа черже көжүп алыр.

(К.Э. Кудажы.)

- Эгезинде күштүг дүлөй үннерлиг сөстөрни тып адаңар.

114. Дараазында сөстөргө ажык үн-биле эгелээн кожумактардан немээш, домактардан чогааткаш, бижип алыңар.

Дүжүт, дыш, чит, сөс, чүэк, үнүш, сөөк.

Протеза, эпентеза, эпитеза

Билип алыңар.

Сөстүң эгезинге, иштинге, соонга немелде үннер тыптып келир таварылгалар, орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни адап турда, тыптып кээр.

Сөстүң эгезинге немелде үн тыптып кээрин протеза (мурнунга улаары) дээр: *спирт* – [*испирт*], *рис* – [*ирис*]. Сөстүң иштинге немелде үннүң тыпты бээрин эпентеза (иштинге улаары) дээр: *трактор* – [*тыраактор*], *циркуль* – [*сирикуль*], *рубль* – [*рубил*]. Соонга немежи бээрин эпитеза (соонга улаары) дээр: *банк* – [*банкы*], *студент* – [*студенти*], *митинг* – [*митинги*]. Мындыг сөстөрниң шын бижилгезин орус дылдаазында бижирин сагыыр.

115. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң дужунга тывалап адаар аянынг хевирлерин бижээш, протеза, эпентеза, эпитеза болуушкуну дээрзин бжиңер.

Үлегери: *Галстук* – [*калыстук*] (*эпентеза*), ...

Галстук, адрес, шкаф, гранит, плакат, станок, спорт, зал, парк, танк, лаборант, профессор, семестр.

Графика. Алфавит

116. Дараазында сөстөрниң баштай үннерин адаңар, ооң соонда үжүктөрүн номчуңар.

Кыдырааш, эът, хоюг, уёлаан, ном.

Графика чугаа үннериниң бижикке көргүзөр үжүктөрүн болгаш оларны канчаар номчуурун дүрүмчүдүп доктаадып турар өөредиг болур.

Чаңгыс аай тускай чурум ёзугаар бүгү үжүктөрни дес-дараалай чыскааганын алфавит дээр.

Сактып алыңар.

Тыва алфавиттин үжүктөриниң туруш чуруму болгаш номчууру мындыг: *а*, *б* (*бэ*), *в* (*вэ*), *г* (*гэ*), *д* (*дэ*), *е*, *ё*, *ж* (*жэ*), *з* (*зэ*), *и*, *й* (*ий*), *к* (*ка*), *л* (*эл*), *м* (*эм*), *н* (*эн*), *ң* (*ың*), *о*, *ө*, *п* (*пэ*), *р* (*эр*), *с* (*эс*), *т* (*тэ*), *у*, *ц*, *ф* (*эф*), *х* (*ха*), *ц* (*цэ*), *ч* (*чэ*), *ш* (*ша*), *щ* (*шча*), *ъ* (*кадыг демдек*), *ь* (*чымчак демдек*), *э*, *ю*, *я*.

Тыва алфавитте 36 үжүк бар. Ажык үжүктер 12: *а*, *ы*, *о*, *у*, *ц*, *ө*, *э*, *и*, *я*, *е*, *ё*, *ю*.

Ажык эвес үжүктөр 22: б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, ң, ь, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ.

Ийи үжүк үн илеретпес: э, ь.

117. Карартыр парлаан сөс бүрүзүнүн баштай үннерин адаңар, ооң соонда үжүктөрүн номчуңар.

Улуг-Хемге таваңгайлаан
Улуг-Ийим, Кадыр-Ийим.
Уруг чаштаң ойнап өскөн
Улуг шынаа Межегейим.

(Улустун ыры.)

118. Адаанда сөстөрнүн бирги үжүктөрүн барымдаалап, алфавит чурумун ёзугаар чыскаап бижинер.

Тоол, уруг, аң, гараж, варенье, булуң, итпик, доозун, колун, ёлка, лаа, зал, Женя, паш, өлең, омак, үгү, рюкзак, фонарь, солун, щи, циркуль, хат, шёл.

119. Дараазында сөстөрнүн баштай үннерин адаңар, ооң соонда үжүктөрүн номчуңар.

Таалың, ажыл, балык, халып, сөөскөн, пөш, шёл.

Сактып алыңар.

Чамдык сөстөрнүн үннери биле үжүктөрүнүн саны дүүшпейн барып болур. Чижээлээрге, *це* деп сөс үш үннүг (*ц, ь, э*), үжүү ийи (*ц, е*). Чүгө дээрге *е* деп үжүк 2 үн илередир, *эвт* деп сөс ийи үннүг (*э, т*), үш үжүктүг (*э, в, т*). Мында кадыг демдек үн илеретпес, чүгле *эв* деп өк-биле адаттынар үннү көргүзөр.

120. Номчуңар. Сөс бүрүзүндө чеже үн, чеже үжүк барын чугаалаңар. Бирги одуругга үннеринден үжүктери хөй сөстөрнү, ийиги одуругга үжүктөрүнден үннери хөй сөстөрнү, үшкү одуругга үннери биле үжүктери дең сөстөрнү чыскаап бижинер.

Мүн, дүш, дөңгелчик, хөл, янзы, туяа, хавак, чаъс, янзы, каът, эрик, ие, лагерь, эмишкеек, хоюган, дая, эъткир, сиген, биеэги, бүшкүрер.

Сактып алыңар.

Й үннүг ажык үжүктөрүнүн кыска адаттынарын чаңгыс үжүк-биле *я, е, ё, ю* кылдыр бижинир: *өек, моюн, аяк*.

Й үннүг ажык үжүктөрнүн узун адаттынарынга дыңналган ажык үннүн үжүүн немеп бижинир: *өөдир, биеэде, дууу*.

121. Хөй сектер орнунга ажык үннерниң үжүктерин немевишаан, дүжүрүп бижинер. Дүрүмүн чугаалаңар.

1. Кулааң ка...м, ылап мону сөглөп каайн. 2. Ында-ха... ийи оглум уруг-дарыын әдертипкен “у...зынга” чедип келир. 3. Айыраңнаан чечективе а...ар эшгип чеде бердим. Хуулгаазын бойдус төлү ку...м чүрөөм до...лдурду. 4. Чанып ушкан дуру...лар ы...ңгылыг ырлажы-дыр. 5. Аас-кежик ча...кчызы авалар дег бу...нныг чок. 6. Хемни харап көрүксээн дег ту...лыг хүн харап келди. 7. ...зажокту дорт сөглээр ...зулуг-ла дидим-дир сен. (Е. Танова.)

122. Я, е, ё, ю деп үжүктөр узун болгаш кыска ажык үннер көргүзөр сөстөрлиг үш-үш домактан чогаадып бижинер.

Үлегери: Терезин аразында чылан соястап орган.

Кадыг (ъ) болгаш чымчак (ь) демдектерни хереглээри

123. Одуруг бүрүзүнде сөстөрни адаңар. Орус дылдан үлегерлеп алган болгаш тыва сөстөргө кадыг база чымчак демдектерни чүгө хереглээнин сактып чугаалаңар.

1. Редька, лагерь, пальма, щавель.
2. Эът, дүъш, каът, аът, аъш-чем.
3. Объем, субъект, подъезд.

1. Кадыг (ъ) демдекти бижикке ийи янзы хереглээр:
а) орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң ортузунга ажыглаар. Ынчан ол я, е, ё, ю деп үжүктөрниң мурнунга тургаш, оларның үннериниң *й* үннүг кылдыр адаттынарын илередир: *субъект (субъект), сгезд (сгест), подгезд (подгест)*.

б) тыва дылга эгезинде слогта ажык үнүн өк-биле адаар 9 сөске оларга дөмейлежир өске сөстөрдөн ылгаары-биле *э* немеп бижир. Оларның иштинден *аэт, оэт, каэт, ээт* деп сөстөрниң укталган-даа, укталбаан-даа хевирлеринге *э* демдекти бижир: *аэт, аэттың, аэттаныр. Чаэс, чүэк, чөэн, дүъш, аъш-чем* деп сөстөрдөн чогаадылга кожумактарының дузазы-биле укталган сөстөрни *э* чокка бижир: *дүъш – дүштеки, чаэс – частаар, чүэк – чүктүг*.

2. Чымчак (ь) демдекти орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң сөөлүнге азы ортузунга хереглээр. Ынчан мурнунда турган ажык эвес үннү чымчак кылдыр адаарын көргүзөр: *юнь. Ольга, культура, фонарь*.

124. Дараазында үлегерлеп алган сөстөргө кадыг болгаш чымчак демдектерни чүгө хереглээнин чугаалаңар, утказын тайылбырлаңар. Домактардан чогаадып алгаш, бижип алыңар.

Рельс, подьезд, табель, объём, пальма, тюлень, адъютант, кабель, сельд, субъект, роль, магистраль, фланель, объектив.

Слог. Тыва дылда слогтуң хевирлери

125. Слог деп чүл, сактып чугаалааш, дараазында сөстөрни баштай аас-биле слогтааш, ооң соонда слогтарга чарбышаан, дүжүрүп бижинер.

Ажыл, тургустунуушкун, дөрбелчин, хоюг, өек, туяа, үш, арттың, өө, дыйлагар.

- Чаңгыс слогтуг сөстөрни аданар.

126. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрни көжүрер кылдыр слогтарга чарыңар. Кандыг сөстөр көжүртүмөс-тир?

Туман тырткан бораң кудай
Дуруяаның куюм үнүн ырлай каапты.
Хөгжең булут ону будай
Хөңнүм чазап, эчигей чаъс шаптавытты.

(В. Серен-оол.)

- *Дуруяаның, куюм* деп сөстөрниң шың бижилгезин тайылбырлаңар.

Чугаа агымы фонетиктиг кезиндектерге чарлыр. Оларның эң кысказы слог болур. Чугаа агымының үзүндө ажык үннерни адаарга, хей агымы күженишкенин үнер, ажык эвес үннерни адаарга, хей агымы үзүктелиш, кошкаш деп турар. Ынчангаш чугаа агымы слогтар деп бичии-бичии кезиндектерлиг. Слог тургузар үн – ажык үн. Сөсте каш ажык үн барыл, ынча слог бар: *кас, саа-рыг, ку-дум-чу*.

Слогтарның кол хевирлери мындыг (А – ажык үн, V – ажык эвес үн):

1. А: аа, өө, ээ.
2. AV: аш, үн, ал.
3. VAA: куу, боо, соо.
4. VAV: мал, сен, даш.
5. VAVV: чурт, карт, сирт.

127. Үстүндө тайылбырны болгаш тыва слогтуң формулаларын катап-катап номчуңар. Адаанда сөстөрнү формулаларже кирип, тус-тузунда тааржырын ушта бжиңер.

Үлегери: А: *ыы*, ...

AV: *ан*, ...

Үр, лаа, эт, бус, те, бис, дөрт, мээ, төл, сөөрт, иш, бе, хөл, курт, уу, эт, сирт, хуу, уг, тал, дөрт, дус, эл, хөө, дурт, хыл, үр, мен, үн, суук, ма, хүн, ак, мүн, чурт.

- Тыва дылда кандыг хевирниң слогтары хөй-дүр?

Билип алыңар.

Сөстүң уткалыг кезектери (морфемалары) биле слогтарның кызыгаары дүгжүп-даа, дүүшпейн-даа барып болур. Чижээ - лээрге: *Өле, кула, терек* деп сөстөр уткалыг кезектерге чарылбас, слогтарга чарлыр: *ө-ле, ку-ла те-рек. Дыттар, аккыр, каттыг* деп сөстөрнүң уткалыг кезектери биле слогтарының кызыгаары дөмей: *дыт-тар, ак-кыр, кат-тыг*.

Аалым, хөөрөп, садыг деп сөстөрнүң уткалыг кезектери биле слогтарының кызыгаары дөмей эвес. Слогтары: *аа-лым, хөө-рөп, са-дыг*; уткалыг кезектери: *аал-ым, хөөрө-п, сад-ыг*.

128. Номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрнү ийи кезек кылдыр ушта бжиңер: 1) уткалыг кезектери биле слогтарының кызыгаары дөмей сөстөр; 2) уткалыг кезектери биле слогтарының кызыгаары дөмей эвес сөстөр.

Шүлүк-биле мээң баштайгы таныжылгам кажан эгелээниң? Бо айтырыгны кижини бүрүзү бодунга салып чоруур ирги бе деп үргүлчү бодаар апарган мен. Бирде-бирде ук бодал мырыңай каттырынчыг, чаржынчыг-даа ышкаш сагындырып келир. Ооң чүгө каттырынчыгын чугаалап көрейин, чүгө дизе бистер дөгеревис: «Хлебти бир-ле дугаар кажан чиген кижини боор мен?» деп, сагыш-сеткилин хөлзеткиже, бодундан айтырбас-ла болгай. (А. Даржай.)

- Долу ассимиляция болган сөстү адаңар.

Ударение

Ударение үннерни чаңгыс фонетиктиг сөс кылдыр каттыштырып чоруур. Тыва дылдың ударениези күштүг (динамиктиг) ударениеге хамааржыр. Күштүг ударение дээрге сөстө кандыг-бир слогту өске слогтардан күштүг адаары болур.

Ударениелиг слог өске слогтардан күштүг адаттынар: *чидiг, сaйскан, төгeрик*. Тыва дылда ударение доктаамал сөстүң сөөлгү слогунга дүжер: *суг, суглар, сугларывыс, сугларывыстың, мал, малчын, малчыннар*. Ындыг-даа болза, сөстүң ударениези сөстүң сөөлгү слогунга дүшпейн баар таварылгалар база бар:

1. Углаарының, үнериниң падежтериниң кожумактары ударениени бодунче тыртпас: *хем, хэмче, хэмден*.

2. Кылыг сөзүнүң болбас хевириниң кожумаа -ма чаңгыс слогтуг сөстөргө немешкенде, ударениени бодунче тыргыштар: *барбадывыс, цимэдин*. Ийи-үш слогтуг сөстөргө немешкеш, ударениени бодунче тыртпас: *илеткеведиң, номчувастаан*.

3. Үдекчи деепричастиниң, кызыгаарлаар наклонениениң кожумактары эгезинде слогта ударениелиг: *цимішаан, баргыжэмче*.

4. Дузалал сөстөр колдуунда ударение чок, хамаарышкан сөзү-биле чаңгыс ударениелиг болур: *чоруй барган, чоруй-тур, ам-даа чыжырт дээн*.

129. Адаанда сөстөрниң болгаш сөс каттыжышкыннарының ударениезин салыңар, дүрүмүң чугаалаңар.

Эндерик, чөпшээрер, кара өңүг, салбышаан, чорбадым, дагларже, мацнавадыңар, шимээргеведивис, суурлардан, стадионнар, кылаштап-тыр, төгeрик, бурт дээн.

Орфоэпия (шын адалга)

130. Дараазында сөстөрниң адаарының болгаш шын бижилгезиниң талазы-биле литературлуг норма апарган янзыларын ушта бижинер.

Пөш, мөш; малгаш, палгаш, балгаш; ижи, ийи, ихти; оттулар, оккулар; огаан, ногаан; барзавыс, барзавысса, барзавысса; сууруннан, суурундан; оглугар, оглуңар.

Орфоэпияның сорулгазы – шын адаарының нормаларын шинчилеп тывары болгаш оларны быжыглаары. Литературлуг норма кылдыр эң нептерээн, дылдың чурумнарынга дүгжүп турар адаарының вариантызын шилип алыр. Ч и ж э э л э э р г е , литературлуг дылда *кудулдур, номчуур, доо, оон* деп сөстөрниң чер-чер аайы-биле *кудулааштай, омчуур, дии, онуун* деп янзылары бар. *Кудулдур, номчуур, доо, оон* деп вариантылар эң-не нептереңгей, ынчангаш олар литературлуг норма апарган.

131. Адаанда болүк сөстөрниң адаарының болгаш бижирииниң талазы-биле литературлуг янзыларын шилип алгаш, домактардан аас-

биле чогаадыңар. Ук сөстөрнiң шын бижиирин, адаарын сактып алыңар. Орфографтыг словарьны ажыглаңар.

Сарбакчын, сарбакшын, сарбашкын; ашка, акша; ыраак, ырак; ийна, ыйнаан, ийнээн, ийнен; чумурга, чуурга; харысаалга, харысалга; демдек, темдек; хазар, казар; тон, дон; аскак, аксак; пок, бок, хок; үгүл, нүгүл; чушкуу, чукшуу; деңернаан, деңер даан; эжигер, эжиңер.

Нарын сөстөрнiң ударениези колдуунда ийи дугаар кезээниң сөөлгү слогунга дүжер болгаш чаңгыс сөс кылдыр адаттыңар.

132. Адаанда домактарны номчуңар. Нарын сөстөрнiң ударениезин шын адаңар. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрнi немеп, салдынмаан дефистерни четчелевишаан, дүжүрүп бижиңер.

I.

1. Майгын Дашка хап келгеш, өглерниң ак чемин че...ирип, чо...уң хүндүткелин база көрдүвүс. Мөген Бүрениң Кызыл Хая суурга орай дүне ыр шоор биле кирип келдивис. Эртеинде дедир а...ан ша...кын хемниң сырыны, Мөңгүн Тайганың база бир бедииниң ак меңгизи бисти ээлдек эвилең хүл...п алды.

2. Бавуу Сүрүн, Кызыл оол ийи

Башкы болу бергеннер дир.

Чаа Хөлге, Ийи Талга

Чаңгыс эвес удаа көрдүм.

(К.Э. Кудажы.)

II.

Ада чур...уң Улуг дайынының чылдарында Тываның ажыл ишчи чо...ары фронтуже беш эшелон белекти ...ткарган. Үшкү эшелон белекти 1943 чылдың мар..а фронтуже тыва делегация чедирген. Ону Тыва ...рат ...еспубликаның алдарлыг кижилери – сураглыг малчы...ар Улуг Хемниң Ийи Талдан Кыргыз Кудажы, Тес Хемден Соян Севил...аа, Бай Тайгадан Норбу болгаш өскелер даа үдеп чораан. (А. Даржай.)

133. Тываның кожуунларының нарын сөстөр болур аттарының ударениезин шын адаңар.

Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл, Би-Хем, Каа-Хем.

134. Адаанда оң талазында нарын сөстөр биле солагай талазында сөс каттыжышкыннарының шын бижилге болгаш утка талазы-биле ылгалын чугаалаңар, ударениезин шын адаңар. Нарын сөстөрни чүге ынчаар адаан деп бодаар силер?

көк-кат
кара-кат
инек-караа
Оргу-Шөл
Дыттыг-Хавак
Хараар-Тей
Балыктыг-Хем

көк кат
кара кат
инек караа
оргу шөл
дыттыг хавак
хараар тей
балыктыг хем

Билип алыңар.

Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң эге хевирин орус дылдың орфографиязын ёзугаар бижиир: *комната, студент, гектар*. Ынчалза-даа оларны адаары бижииринден дыка ылгалдыг. Сөс ортузунда ударениелиг ажык үннер узун апаар, ударение сөстүң сөөлгү слогунче шилчий бээр. Үстүңде сөстөрниң адаттынары: [коомната], [студээнти], [кектаар].

135. Дараазында үлегерлеп алган сөстөр канчаар адаттынарын дужунга бижиңер.

Үлегери: *Барак* – [бараак], ...

Рубль, комбайн, вагон, радио, фабрика, зал, школа, спорт, парк, циркуль, фонарь, цирк.

Сөстү шын көжүрериниң дүрүмү

Сөстү бир одуругдан өске одуругже чарып көжүрерде, моон адаанда дүрүмнерни барымдаалаар:

1. Сөстү бир одуругдан өске одуругже слог барымдаалап көжүрер, ч и ж э э : *ха-на, хе-ме, са-йын, ка-дар-чы, өө-ре-дил-ге, ли-те-ра-ту-ра, Вла-ди-мир*.

2. Кайы-бир одуругга ажык-даа, ажык эвес-даа чаңгыс үжүк турар кылдыр арттырып азы көжүрүп болбас. Ынчангаш ажык үнү слог бооп чоруур *ужар, ажыл, агаар, уя, эки* чергелиг сөстөрни чара көжүрүп болбас.

3. Ажык эвес үжүктүң саны ийиден хөй-даа турза, ажык үжүк чокка ол ажык эвес үжүктөрни арттырып-даа, көжүрүп-даа болбас, ч и ж э э , *Свердловск* деп сөстү *Свердло-вск* деп көжүрбейн, *Сверд-ловск* азы *Свер-дловск* деп көжүрер.

4. Ийи ажык эвес кожа үжүктү слог аайы-биле чарып көжүрөр, ч и ж э э : *ар-бай, ал-дар, эр-тем, чай-лаг, лек-ция.*

5. Дакпырлаан ажык эвес үжүктү чарып көжүрөр, ч и ж э э : *ат-тар, ак-кыр, өс-сүн, ап-парган, сан-нар, мил-лион.*

6. Тыва дылдың узадыр адаар ажык үннерин бижикке ийи ажык үжүк-биле бижиир болза-даа, чугаага чаңгыс слог кылдыр адаар болганда, оларны чарып көжүрбес, ч и ж э э : *шоо-ча, саа-зын, ки-чээл.*

7. Тыва сөстүң эгезинге узадыр адаар ажык үннүг слогту ийи үжүк-биле бижиир болганда, одуругга оларның чүгле иелдирзин арттыргаш, өскелерин көжүрүп болур, ч и ж э э : *аа-даң, аа-жы, ээ-рем, оо-руг.*

8. Сөстөрнүң эге үжүктери-биле хураангайлаан нарын сөстөрни болгаш кижиниң инициалдарын (ады болгаш адазының адының азы ады болгаш фамилиязының эге үжүктерин) фамилиязындан чарып көжүрбес, ч и ж э э : *РФ, ТР, ТАР, КНО, С. А. Сарыг-оол.*

136. Дараазында сөстөрни көжүрөр кылдыр слогтарга чарыңар. Чүге ынчаар көжүрөринерни үстүндө сөстү шын көжүрөриниң чурумун ажыглап, бадыткаңар.

Малдырганныг, ажык, пөссүг, эриг, Абакан, эртем, чыккылаар, талыя, КАР, үүле, дөрбелчин, А.С.Пупкин, ээремчик, ТЫВКУ.

КАТАПТААШКЫН

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ОНААЛГАЛАР

1. Фонетикага чүнү өөренирил?
2. Ажык үннер биле ажык эвес үннерниң ылгалы чүдел?
3. Ажык үннерни чүнү барымдаалааш, кыска, узун ажык үннер дээрил?
4. Чүнү барымдаалааш, ажык үннерни кадыг, чымчак болгаш кызаа, делгем деп бөлүктээрил?
5. Тыва дылда ажык үннерниң аянажылгазының (сингармонизм) дүрүмүн чугаалааш, чижектерни бериңер.
6. Ажык эвес үннер кандыг бөлүктөргө чарлырыл? Бөлүк бүрүзүңгө чижектерден аданар.
7. Сөс эгезинге *т - д, н - б* деп үннерниң шын бижилгезиниң дүрүмүн чугаалаңар, чижектерге көргүзүңер.
8. *Й* үннүг ажык үжүктөрниң шын бижилгезиниң дүрүмнерин чугаалааш, чижектерге көргүзүңер.
9. Өк-биле адаар ажык үннер деп кандыг үннерил ол? Кадыг (*ө*) демдек бижиир болгаш биживес өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрдөн аданар.

10. Үннерниң каттыжар ниити дүрүмнерин чижектерге көргүзүп тургаш, чугаалаңар.

11. Ассимиляция деп чүл? Долу болгаш долу эвес ассимиляция болу берген сөстөрдөн адаңар.

12. Сөс иштинге үннерниң чиде бээрин чижектерге көргүзүңер.

13. Протеза, эпентеза, эпитеза деп чүл? Чижектерин бериңер.

14. Тыва дылда слог кандыг хевирлерлигил?

15. Орфоэпия деп чүл? Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрниң шын бижилгезиниң болгаш адалгазының дугайында чижектерге көргүзүп тургаш, чугаалаңар.

16. Тыва сөстөрниң ударениеси ниитизи-биле кайы слогтал?

17. Сөстүң уткалыг кезектери биле слогтарының кызыгаары дүңжүп болгаш дүүшпейн баарыңга чижектерден тывыңар.

18. Сөстөрниң көжүрериниң дүрүмнерин сактып чугаалаңар.

137. Номчуңар. Херек черлерге дефис демдекти салып, хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрни кирибишаан, дүңжүрүп бижиңер.

Күс. Орай күс. Булу...ар чавыс чавыс. Булу...ар кара кара. Үзе чаза со...улап каан кидистер ле. Оларны чүгле Улуг-Хемниң ийи ...алазын х...жылай шөйлүп баткыл...н бедик ...айгалар, кожагар с...рлер ...аганалай көдүрлүп турган ышкаш. Даглар эдектеринде, буга шаларында ...араазын кезип а...арган аңгыстар о...к-дилик саргаргыл...н чыдар. Ногаан ...өштөрлиг кара эзимнер...е сыы...ар эдиш каапкан. Ам удавас кыш көрб...н ...ызаалар дөрт ...аваннарын бөле ...азыпкаш, кударанчыг кылдыр алгыржыш эгелээрлер.

Озал...аан дуру...лар далбый хевирлиг кылдыр с...рертир чыскаалыпкан, алгы кышкы чок мурн... чүк кайы сен дээш, чавыс кылай...ып бар чораа...ар. (К.-Э. Кудажы.)

• Хөй сектер орнунга үжүктөрни шын бижилгениң кандыг дүрүм-перин сагын киригениңерни аас-биле чугаалаңар. Үлегери: *Талазын, тараазын, поштерлиг* – бо сөстөрниң эгезинде күштүг дүлөй ажык үннер дыңвалыр, ынчангаш *п, т* деп үжүктөрни кириер.

138. Бердинген сөстөргө 3-кү арышның хамаарылга кожумаан немээш, домактардан чогаадыңар.

Саргыяк, дугуй, өек, көпеек, хоюг, дуюг, аяк, хой, куй, эмишкеек.

139. Дараазында үлегерлеп алган сөстөргө хөйчүң санының болгаш оваарының падежиниң кожумактарын немеп бижиңер. Сөстөрниң кайызыңга немеде үннер тыптып кээр-дир? Ол үн болуушкуннарын чүү дээрил?

Агент, студент, космонавт, доцент, поезд, акт, киоск, банк, консультант, трубач, лифт, танк.

140. Бердинген сөстөрнн ийи бөлүк кылдыр ушта бижинер: 1) долу ассимиляция болган сөстөр; 2) долу эвес ассимиляция болган сөстөрнн адаңар, шын бижилгезиниң дүрүмнерин чугаалаңар.

Хектер, ыскыттаар, хөлдер, чыккылаан, пөссүт, сыштар, сөөскеннер, тышпас, үнме, шаттар, хөлзевес, аңнар, номчуттуңар, чээңтер.

141. Адаанда сөстөрнн слог, үн-үжүк талазы-биле болгаш фонетиктиг сайгарылгазын аас-биле кылыңар.

Ү л е г е р и : *Taan* – 1 слог, 4 үжүк, 3 үн; *m* – а.э. үн, күштүг дүлей, сөс эгезинде; *aa* – а. үн, узун, соңгу одуругнуң (кадыг), адаккы көдүр-лүүшкүнүнү (делгем), эрин-биле адавас; *n* – а.э. үн, аяар.

Таан, эъткир, аян, хавыяа, даалга, өрүм.

142. Номчуңар. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктернн киирбишаан, дүжүрүп бижинер. Долу ассимиляция болган сөстөрнн адаан шыйыңар, шын бижилгезиниң дүрүмнерин чугаалаңар.

КУДУМЧУГА

Кудумчуга кырган кадай
Хумуңнарга ...олу сугну
Арай боорда ууп чорда,
Аңаа Аяс ...узалашкан.

– Кырга...арны хүн...үлээр-даа,
Кылыр ишке ынак-тыр сен,
Эрспейим, че...ирдим – дээш,
Эргеледип чы...ап ка...ан.

(К. Тоюн.)

СӨС ТУРГУЗУУ БОЛГАШ СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ

Амгы дыл эртеминде сөс чогаадылгазын болгаш сөс тургузуун лексиканың болгаш морфологияның аразында турар дылдың бир онзагай ярузу (деңнели) деп санап турар. Ол, бир талазында, морфологияга чоок, чүге дээрге сөстөрнн тургузуу оларның илередир грамматиктиг уткалары-биле чоок; өске талазында, чаа сөс чогааттынары ооң лексиктиг утказы-биле холбашкан, ынчангаш лексикология-биле база тудуш.

Сөстөрнүң уткалыг кезектери (морфемалар)

Тыва дылда сөстүң дараазында уткалыг кезектери азы морфемалары бар: дазыл, чогаадылга база хевир тургузар болгаш өскертилге кожумактары, дөс. Морфема бүрүзү кандыг-бир утканы илередип чоруур. Чижээ: *-чы* деп чогаадылга кожуаа профессия илередир сөстөр чогаадыр: *эм-чи, чогаал-чы, аң-чы, хой-жу; -ыңна* деп хевир тургузар кожумак кылдыныгның хире-хире болгаш катаптап турарын илередир: *кыз-аңна-, көгер-еңне-*; а *-лар* деп өскертилге кожуаа хөйүнүң санын илередир: *эм-нер, эми-лер, эмнелге-лер*.

Дазыл — төрөл сөстөрнүң ниити кезээ. Ол сөстүң лексиктиг утказын илередиринге кол рольду ойнаар. Тыва дылда сөстүң дазылы чааскаан-даа (кандыг-даа кожумак немешпээнде) чорааш, долу лексиктиг утканы илередир: *баш, бажың, бижичи-, кара*. Дазылдың соонга чогаадылга кожуаа немежир: *башта-(ар), бажың-ныг, бижичи-к, суг-зуг*. Чогаадылга кожумактары дөске азы дазылга немешкеш, чаа лексиктиг уткалыг сөстү тургузар. Чаңгыс дазылдан тургустунган сөстөрнү төрөл сөстөр дээр, оларның лексиктиг уткалары дазыл-биле харылзаалыг. Чижээ: *оол – оолдуг, оолда-, оолзун-, оолдарзыг; бижичи-, бижичи-к, бижичи-к-тиг, бижичи-к-чи, бижичи-лге, бижичи-д-илге; балык-тыг, балык-сыг, балык-кылаштыр*.

143. Сөстөрнүң дазылын, аңаа немешкен чогаадылга кожумактарын айтыңар. Укталган болгаш укталбаан дөстөрнү ийи аңгы кылдыр ушта бижип чыскаңар.

Чемненип алгаш, үнүп келдивис. Аалындында аъттыг улус чоруп олур. Малчыннап турар чөстем биле оглу Белек болду. ...Чөстем аъдын баглаашка баглап кааш, бистиң-биле мендилешти. (Е. Бады-Мөңгеничи-биле.)

144. Бердинген сөстөргө төрөл сөстөрдөн тып бижинер.

Эки, уруг, кыл-, доос-.

Кожумактарның вариантылыг болуру

Тыва дылда кандыг-даа кожумак албан элээн каш вариантылыг (2-ден 16-га чедир бооп болур). Чижээ: хөйүнүң санының *-лар* деп кожумааның вариантылары: *-лар/-лер, -нар/-нер, -дар/-дер, -тар/-тер*. Кожумактың фонетиктиг вариантылары дөске каттыжар чурумнарлыг. Ону хөйүнүң санының кожумаанга көрээлинер.

1. Ажык үннерниң аяннажылгазының аайы-биле:

а) сөстүң дөзүндө чымчак *э, и, ө, ү* деп үннер кирип турда, кожумактың чымчак ажык үннүг вариантызы немежир. Ч и ж э э : *эм-нер, тей-лер, эл-дер, ирт-тер, өг-лер, чүг-лер;*

б) сөстүң дөзүндө кадыг *а, ы, о, у* деп үннер кирип турда, кожумактың кадыг ажык үннүг вариантызы немежир. Ч и ж э э : *сан-нар, ай-лар, чыл-дар, арт-тар, куш-тар;*

2. Сөстүң дөзүнүң кандыг үн-биле төнгениниң аайы-биле:

а) сөстүң дөзү ажык үннер болгаш аяар (*г, й, р*) деп ажык эвес үннер-биле төнгөн турда, ол кожумактың аяар азы ыткыр үн-биле эгелээн вариантызы немежир: *хову-лар, кижилер, даг-лар, тей-лер, чер-лер;*

б) думчук-биле адаар *м, н, ң* деп аяар ажык эвес үннер-биле төнгөн турда, ол кожумактың *-н* деп үн-биле эгелээн вариантызы немежир: *эм-нер, аң-нар, сан-нар, чээн-нер;*

в) сөстүң дөзү дүлөй үн-биле (*т, п, с, к, ш*) төнүп турда, кожумактың дүлөй үн-биле эгелээн вариантызы немежир: *агт-тар, сып-тар, кас-тар, бес-тер, белек-тер, кулак-тар, куш-тар, эшкиттер-тер.*

г) сөстүң дөзү *-л* деп үн-биле төнүп турда, кожумактың ыткыр *д* деп үн-биле эгелээн вариантызы немежир: *аал-дар, дагыл-дар, игил-дер, хөл-дер, чүл-дер.*

Ынчангаш кожумактарның вариантыларлыг болуру ажык үннерниң аяннажылгазының, ажык эвес үннерниң каттыжарының дүрүмнеринден база сөс кандыг үнге төнгенинден хамааржыр.

145. Дараазында чүве аттарыга баштай сан, оон падеж кожумактарын немээш, оларның дөске канчалдыр каттышканын тайылбырлаңар.

Сан, арт, хап, каът, элик.

Сактып алыңар!

Чамдыкта чогаадылга кожумактарының мурнунга өскертилге кожумактары туруп болур. Ч и ж э э : *уруг-лар-лыг, кыс-тар-зыг.* Ынчан бүдүн дөс укталган боор.

146. Сөзүглелде чүве аттары болгаш кылыг сөстеринде хөйүнү санының кожумааның дөске каттышкан чурумун тайылбырлаңар. Карартыр парлаан сөстерниң тургузуун сайгарыңар.

Бисти бир дугаар-ла аалдың казыралар дег улуг кара-кара база көк-көк ыттары кээп уткудулар. Ыттар биске уткуй маңнажып келгеш, бригадирни танып каапкаш, кудуруктарын чайгылап мендилешкилээш, ол-бо талаларже тарадыр шошкуп чоруй баргылаан.

Ыттарның соондан ырыктааш чүвүрлерлиг болгаш майкаларлыг кызыл-даван үш оол маңажып келгеш, эжим-биле мендилештилер. Олар мени эскербээн-даа ышкаш, **карактарының** ужу-биле бүдүү аажок көрүп чорлар.

Алыс бодум танывазым кижилер көргөш, бижииргээрим база кончуг-даа болза, оолдарны бүдүү шинчилеп-ле эгеледим. Ийи улуг оолдар чирбээштерлиг, а бичии кара эр бажын чаа-ла тазартыр кыргыдып алган.

...Улуг улус бригадирни аажок сонуургааннар. Олар **майгын-нарындан** үне халышкаш, эжимни үглей-ле бергеннер. (*Э. Монгуш.*)

● Сөзүглелде чогаадылга кожумаа немешкен сөстөрни тышкаш, кожумактарның вариантыларын айытпышаан, деске каттышкан чурумун тайылбырлаңар.

147. Кылыг сөзү чогаадыр *-ла* деп кожумактың фонетиктиг вариантыларын айытпышаан, оларның деске каттышкан чурумун тайылбырлаңар.

Сургакчылаар, сүмелээр, чарлаар, айлаар, эмнээр, аңнаар, чеңнээр, малдаар, килдээр, оыттаар, бестээр.

● *-ла* деп кожумактың орнунга *-лыг* деп демдек ады чогаадыр кожумакты немээш, ооң вариантыларының деске каттышкан чурумун тайылбырлаңар.

148. Эскертилге болгаш чогаадылга кожумактарының орну солчу берген таварылгаларны айтыңар. Ук сөстөрнің тургузуун сайгаргаш, кожумактарның деске каттышкан чурумун тайылбырлаңар.

1. Идик-хеп азар хүрең шкафты ажыдышкан — бир чартыында иштики хеп шыгжаар үзүк-үзүк серижигештерлиг, еске талазында тон азар аскыштарлыг. (*К.-Л.*) 2. Адыг оглу чиңгистерлиг, узун-узун ыяштарлыг шыргай өзенни өрү ушкан дыттар кырлап, будуктар шывадап, өөрөөнинден өпеңейндир девий аарак базып чоктап чыткан. (*Т. С.*)

Дөс дугайында билиг

Сөстүң эскертилге кожумаа чок кезээн дөс дээр.

Дөс тургузуунуң аайы-биле үш бөлүкке чарлыр:

1. Бөдүүн дөс — чүгле чаңгыс дазыл азы дөстөн тургустунар. Бөдүүн дөс укталган-даа, укталбаан-даа бооп болур. Чижээ: *баш, баштыг, ак, беш, бештээр, халыыр, ам, амгы, мен.*

2. Нарын дөс 3 хевирлиг тургустунар:

а) Ийи аңгы дазылдың тутчуп, чаңгыс дөс кылдыр каттышканындан: *сарыг+чаг > саржаг, сарыг+ала > сарала, ши+он > цжен, ап+бар > аппаар, ап+кел > эkkээр, даң+эрте > даарта, бо+хцн > бөгцн.*

б) Ийи дазылдың чаңгыс дөс кылдыр каттышканындан: *аяк-сава, ак-көк, ак-ак, ийи-ийи, ийи-ши, цнер-кирер, өрү-куду.* Ындыг сөстөрнүң кезектерин дефистеп бижир.

в) Ийи азы оон хөй дөстөрнүң эге үжүктери азы слогтарынын эге кезектериниң каттышканындан: *МКУ, ТывКУ, өөрком* (өөреникчилерниң комитеди). Ындыг дөстөрни хура аңгай-ла аң дөстөр дээр, олар чүгле чүве аттарынга таваржыр.

Нарын дөстөр укталган болур.

3. Составтыг дөс: ийи азы оон хөй аңгы-аңгы дөстүң каттышканындан: *автобус доктаар чер, он бир, чүс он бир, оннүң ийизи, бир бидцн ийи ончук, кылып алыр, кыла шаан алыр, тергиин каас.*

Составтыг дөстөрнүң укталганын ооң долу лексиктиг уткалыг кезээден тодарадыр. Чижээ: *Кылаштап келген* деп составтыг кылыг сөзү *кылаш* деп чүве адынга *-та* деп чогаадылга кожумааның немешкенинден тургустунган, ыңчангаш ол кылыг сөзү укталган болур. Долу кезээ нарын кылыг сөзү болур *амырап-чайырап турган* деп кылыг сөзү база укталган болур. *А бижип олурган* деп кылыг сөзүнүң долу уткалыг кезээ (*бижи-*) укталбаан, ыңчангаш дөс укталбаан болур. *Сагындырган* деп кылыг сөзүнүң дөзү *сагын* – укталбаан, аңаа *-дыр* деп хевир тургузар залог кожумаа немешкен, ыңчангаш ол дөс база укталбаан болур.

149. Дараазында сөстөрнүң дөзүнүң хевирин айтыңар.

Соңга, чадаг-терге, кылаптаар, уурук-суурук, чээрби дөрт, бедик, бежен, дөрттүң ийизи, чедип келир, ак-ак, ТР, хөлчөк, дыка улуг.

150. Бердинген сөстөрдөн баштай бодүүн, оон нарын болгаш составтыг дөстөрдөн тургузунар.

Хөг, тур-, ак, маңна-, беш.

151. Дараазында сан аттарың база кылыг сөстөрнүң тургузуунуң аайы-биле бодүүн, нарын болгаш составтыг деп үш бөлүккө чарып бижир.

1) 1960, 1 000 000, 1 бүдүн 2 ончук, дөрт-дөрт, дөргөн дөрт, дөрттүң ийизи.

2) Бүзүрөй берген, маңнапкан, даргалаксаар, ырлап-ырлап, чарлык болган, чарлаар, бижий шаап алыр, дырт кылыр.

152. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, ында укталган кылыг сөстөрүн айтыңар. Оларны чүгө укталган дээрин бадыткаңар. Карартыр парлаан сөстөрүң тургузуун сайгарыңар.

Бир катап ачам диинчеп чоруткаш, сураг барган... Авам күжүр даңгаар эртен хайындырган шайышың үстүн чажыг-биле баштай отка-көске чажып-чажып, бир-ле чүве сымыранып турар. Оон ам угулзалап каан ыажын туткаш, дашкаар үнгөш, дөрт чүкче чажып-чажып, база-ла бир чүве чугаалап турар ийин. Ол ам Кызыл-Тайгаже көрүп алгаш, ол тайганың ээзинге чалбарып, алгыш-йөрээлин салып, чажыын чажып турарын билир мен. (М. Кенин-Лопсан.)

Хевир тургузар кожумактар

Чогаадылга-даа, ескертилге-даа кожумактарыңа хамаарышпас, сөстүң дазылыңга азы дөзүңгө немешкеш, ооң лексиктиг утказын долузу-биле өскөртпес, ынчалза-даа ооң утказыңга немелде утка киирер кожумактарны хевир тургузар кожумактар дээр. Олар чогаадылга болгаш ескертилге кожумактарының аразыңга турар. Хевир тургузар кожумактарга дараазында кожумактар хамааржыр:

1. Чүве адының бичеледир, чассыдар хевириниң кожумактары:

-чык (оолчук, дилгижек); -чыгаш (оолчугаш, дилгижигеш); -ак (оолак, төжөк); -бай (дииспей, чассыгбай) дээш оон-даа өске.

2. Демдек адының чада тургузар кожумактары:

а) кошкадыр чаданың: -жак (бичежөк, чугажак); -сымаар (көксүмээр, эргизимээр). Бо кожумактар чүвөлөрүң кошкак азы сула демдээн илередир.

б) күштөлдирер чаданың: -гыр (аккыр, кызылгыр).

3. Кылыг сөзүңүң дараазында кожумактары:

а) болбас хевириниң: -ба (кылба-, баста-, биживе-, эмме-);

б) залог хевириниң: -н, -дын, -ттын (көрүң-, алдын-, тыптын-, аргыттын-); -т; -дыр, -ттыр, -гыс (бижит-, алдыр-, тыптыр-, бижиттир-, көргүс-); -ш, -ыш (көрүш- >көржүр, карыш >каржыр); -л, -ыл (балал, бузул).

в) вид хевириниң: -гыла (баскыла, кылгыла-); -баста (кылбаста-, тыптаста-, биживесте-, эмместе-); -выт, -ывыт (биживиткен, бижипкен, бижиптер; кылывыткан, кылыпкан, кылыптар); -ңа, -ыңайын (кызаңа-, кызаңайын-).

153. Дараазында сөстөргө хевир тургузар кожумактар немээш, оларның хевирин айыткаш, тургузуун сайгарыңар.

Адыг, бүрү, уруу, дөргүн; ак, узун, чаа; маңна-, азыра-, хып-, көгөр-.

• Кожумактарның фонетиктиг вариантыларының каттыжар дүрүмүн тайылбырлаңар.

154. Чижектерде болур хевирде кылыг сөстөринден болбас хевирни тургузуңар. Болбас хевирниң кожумактарын шыйгаш, оларның кайы морфеманың соонга турарын тайылбырлаңар.

Аргада куштар сыйтыладыр ырлажып, черже дүшкөн бүрүлөрниң шылыраан даажы ында-мында дыңналып турган. Бяштарның ногаан өңү бир янзы кылдыр хуула берген. Дээр бүргөп келген, чаъс чаар деп барган ирги бе?

155. Залог хевиринде кылыг сөстөрин ушта бижээш, кожумактарын аңгылаңар.

Биче-оол шугланып чыткан тонунуң орбак-самдар черинден өг дүндүүнче көөрге, кончуг бүргөг хүн бооп-тур. Авазы, ачазы шайын хайындырып, чугаалашкан олуруп-тур... .

– Көрөм, ачай, холум тонумнуң колдуундан уштунуп келди – деп хомудааны-даа, көөргөткени-даа билдинмес, ачазыңга самдарын көргүскөн.

– Аваңга чоп даарадың албас сен, оглум – деп, ашак арга чадаарда чугаалап, оглун кээргөп олурган. (*Б. Хөвөңмей.*)

156. Вид хевиринде кылыг сөстөриниң кожумактарын шыйыңар. Оларның тургузуун тайылбырлаңар.

Челер-Доругга ушкажыпкаш, шошкудуп чоруптувус. ...Чамдыкта аъдывыс дынын тыртыпкаш, дыңнаалагылаар-даа бис. Чүү дыңналып боор. Дүнеки дээрде сылдыстар чивеңейнчип келди. Ынчап чоруй, булуг аразындан ай бо көстүп келди.

Хенертен Челер-Доруг былгырыпкаш, ийинче ээй дүштү. Бичии-ле болза чайлы бер частывыс. Эзерден бяк туттунупканывыс чаян болган...

Карак-ла бо! Хойларывыс ында чыдырлар. Доңганы ол ийикпе, бот-боттарыңче чыпшыр чыткылап алган... (*Е. Бады-Моңгенин-биле.*)

157. Сөзүглелде хевир тургузар кожумактарлыг сөстөрни ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Бо шагның кижилеринде бичизинде ол ойнаарак-биле ойнап чорбаан кижилер кайда боор. Үш шөйбек көрүнчүкчүгөш, чүзүн-баазын өңнүг шил бузундулары, бир ужунда дуран ышкаш бакылаар үттүг халып — бо-ла-дыр-ла, ооң тургузуунда нарын чүү-даа чок. ...Өңнүг шилчигештерге чаа бузунду немешпээн азы кайы-бирээзи чиде-даа бербээн хирезинде, кандыг ийик, калейдоскопту хензиг-ле долгай тудуптарыңга, ооң иштинде чурук ескерлип, бир-ле чечек, угулга, сылдыс — дээш чүү-даа көстүп кээр-ле болгай. (Э. Мижит.)

Өскертилге кожумактары

Тыва дылда сөске чогаадылга кожумааның соонга өскертилге кожумаа немежир.

Өскертилге кожумактары чүгле өскерлир чугаа кезектеринге турар. Тыва дылда чүве ады болгаш кылыг сөзү өскерлир чугаа кезээ болур.

Чүве адының өскертилге кожумактарыңга сан, арын (хамаарылга хевириниң), падеж кожумактары хамааржыр. Чи жээ: *бажың-нар; бажың-ым, бажың-ывыс; бажың-ның, бажың-га*. Чүве аттарының өскертилге кожумактары тускай чурум ёзугаар — баштай сан, оон арын, падеж кожумактары — каттыжар: *бажың-нар-ывыс-ка, кудумчу-лар-ыңар-дан*.

Арынның ат оруннарыңга, айтырыгның ат оруннарының чамдызыңга, түң сан аттарыңга, чүве адынче шилчээн сөстөргө өскертилге кожумактары немежип болур. Чи жээ: *силер-ни* (х.с., о.п.) *манаар, агы-н* (3 а., о.п.) *алыр, беш-тер-ге* (х.с., б.п.) *өөренип турар, кым-нар-дан* (х.с., т.п.) *сестир*.

Кылыг сөзүнүң өскертилге кожумактарыңга наклонение, үе, арын, сан, причастие, деепричастие хевирлериниң кожумактары хамааржыр. Чи жээ: *бизи-зимзе* (даар наклонениезиниң ч.с., 1 а.), *бизи-зин* (дужаал наклонениезиниң ч.с., 3 а.); *бизи-ир* (келир үе), *бизи-ди-м* (чоокта эрткен үе, ч.с., 1-ги а.); *бизи-ги дег* диктант (болгу дег үениң причастиези); *бизи-п* (кожаланчак деепр.).

158. Чүве аттарының өскертилге кожумактарының дазылга азы дөске каттышкан чурумун тайылбырлаңар.

1. Авазының уруглары, аваларының оолдары, оолдарының эштери, эштериниң аттары, уругларывыстың чугаалары.

2. Карттың кылыны, номнуң карты, каъттың бедии, дөрткү каъды, арттың кыры, ажар арты, малдың саны, эвээш санны казыыр.

• Ийги чижектерде *н, т* (*-н* болгаш *-ни*, *-т* болгаш *-тт*) деп үннерниң үжүктөриниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

159. Үзүндүдө чүве аттарының, кылыг сөстөрүнүн өскертилге кожумактарының дөске каттышкан чурумун хайгаараңар. Карартыр парлаан сөстөрүн морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

– Аът-хөлдөн ушса канчаар, улустуң мал-маганын оскунупса канчаар. Мооң ужур-чөвүн мээреңге айыткап көрүңер, акым — деп, авам үнү сириңейнип, Эргеппейден дилей-дир.

Эргеппей сөгөдей олурган дискээнге шенээн үстүргөш, чокпак кара сегел салын адыштап алган, отче көрүп боданып олур. Оон холун сала каапкаш, авамче шиитпирлии-биле көрүңөш, дужааган хевирлиг чугаалады... (С. Пюрбю.)

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Сөстүң дазылы деп чүл?
2. Кандыг сөстөрни төрөл сөстер дээрл?
3. Кандыг кожумактарны чогаадылга кожумактары дээрл?
4. Кандыг кожумактарны өскертилге кожумактары дээрл? Чүве ады болгаш кылыг сөзүңүң өскертилге кожумактарын адаңар.
5. Хевир тургузар кожумактар деп кандыг кожумактарыл? Аңаа кайы хевирлерниң кожумактары хамааржырыл?
6. Сөстүң морфемаларын чүге ооң уткалыг кезектери дээрл?
7. Тыва дылда чүве адының морфемаларының дөске каттыжар чурумун тайылбырлаңар.
8. Кожумактар чүге вариантылыг болурул? Оларның вариантылыг болуру чүден хамааржырыл?
9. Дөстөрниң хевирлерин айтыңар.

СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ

Кандыг-даа дылда бир сөстен өске чаа сөс тургустунуп, ооң лексиктиг утказы немежип, чаартынып турар. Чаа сөс чогаадыр аргалар элээн хөй. Оларның иштинден эң-не хөй ажыглаттыңгырлары морфологтуг болгаш синтаксистиг аргалар болур.

Морфологтуг арга

Дазылга чогаадылга кожумактары немешкенинден чаа сөс тургустунар арганы морфологтуг азы кожумактыг арга дээр. Чижээ: *аң – аңчы, аңныг, аңна, аңнаашкын; ном – номчу, номчукчу, номчукчулуг; бижиги – бижик, бижиктиг,*

бижимел; чараш – чараштыр, чарашта, чарашсын; дуза – дузалыг, дузалаар.

Чугаа кезээ бүрүзү тус-тузунда чогаадылга кожумактарлыг болур.

Чогаадылга кожумактарын бүдүрүкчүлүүнүң аайы-биле дерт бөлүккө чарып турар:

1. Бедик бүдүрүкчүлүг кожумактар. Оларның дузазы-биле дыка хөй сөстөр тургустунар, элбээ-биле ажыглаттынар кожумактар болур.

Чүве аттарының чамдык бедик бүдүрүкчүлүг кожумактары: *-чы: эм-чи, хой-жу, кызыл-чы, комсомол-чу; -(ы)кчы: номчу-кчу, башкар-ыкчы, чемгер-икчи, тииле-кчи, көргөз-чүкчи; -(ы)ышкын: баз-ышкын, тургустун-уушкун, хөлзэ-эшкин, мана-ашкын; -(ы)лга: бүдүр-үлге, тииле-лге, чала-лга.*

Демдек аттарының чамдык бедик бүдүрүкчүлүг кожумактары: *-лыг: тараа-лыг, эзер-лиг, хой-луг, чем-ниг, оол-дуг, кыстыг; -зыг: балык-сыг, чечек-сиг, тоорук-суг, сүт-сүг, сүг-зуг, хөл-зүг.*

Кылыг сөстөрүнүн чамдык бедик бүдүрүкчүлүг кожумактары:

-ла: суг-ла, аң-на-, мал-да-, ши-те-; -зын: чурт-сун-, уруг-зун-, эки-зин; -(ы)кса: чан-ыкса-, чор-укса-, уду-кса-.

2. Бүдүрүкчүлүг кожумактар. Оларның дузазы-биле элээн сөстөр тургустунар.

Чүве адының кожумактары: *-л: сайзыра-л, ынакшы-л, хайгаара-л.*

Демдек аттарының чамдык бүдүрүкчүлүг кожумактары: *-кы: час-кы, эртен-ги; -(ы)ычал: кээргэ-эчел, буст-уучал (бузул-уучал), доң-уучал; -(ы)г: ажы-г, чиди-г, быжы-г, кад-ыг.*

Кылыг сөстөрүнүн чамдык бүдүрүкчүлүг кожумактары: *-зыра: бак-сыра-, эгт-сире-, уруг-зура-; -зы: балык-сы-, сүг-зу-.*

Наречиелернин уткалыг бөлүктөрүнүн иштинден чүгле кылдынын аргазынын наречиелери кожумактар дузазы-биле тургустунар. Ук кожумактар бүдүрүкчүлүг:

-тыр: багай-тыр, кылай-тыр, тазар-тыр, эки-дир; -гылаштыр: ыт-кылаштыр, чаш уруг-гулаштыр.

3. Эвээш бүдүрүкчүлүг кожумактар. Оларның дузазы-биле ындыг-ла кончуг хөй сөстөр тургустунмас-даа бол, олар дылда элээн ажыглаттынып турар.

Эвээш бүдүрүкчүлүг кожумактарны сактып алыңар:

Чүве адының: *-(ы)нды: шөй-үндү, чай-ынды, ири-нди; -(ы)мча: детки-мче, оваар-ымча; -(ы)шкы: ава-шкы, ада-шкы, куда-шкы, эж-шики; -гы / -кы: быш-кы, чырыт-кы дээш оон-даа өске.*

Демдек адының: *-лаш: це-леш, орук-таш, цн-неш; -зак: оюн-зак, өөр-зек; -(ы)мак: кыз-ымак, халы-мак* дээш оон-даа еске.

Кылыг сөзүнүң: *-а: даж-а, көз-е, сан-а; -р: алгы-р, кыйгы-р; -за/-зе: херек-се, хүн-зе; -шаара: чөп-шээр* дээш оон-даа еске.

4. Ө л ү г к о ж у м а к т а р . Олар дылдың кайы-бир төөгүлүг үезинде бүдүрүкчүлүг турган, а амгы үеде чаа сөс чогаатпас, өлүг апарган. Чамдык өлүг кожумактарны сактып алыңар:

Чүве адының: *-(ы)н: кел-ин, чар-ын, кол-ун; -ка: мас-ка (бас-ка), көш-ке; -(ы)т: кад-ат, дүж-үт, доң-ат; -дурук: моюн-дурук, сал-дырык.*

Демдек адының: *-ыл: кыз-ыл; -кын: көш-күн, эт-кин; -ын: уз-ун, бид-үн* дээш оон-даа еске.

160. Дараазында кожумактар дузазы-биле чаа сөстөрдөн чогаадыңар. Оларны кайы чугаа кезээн тургузарының аайы-биле бөлүктөңөр.

-чы, -кчы, -л, -ыышкын, -лга, -мча; -лыг, -кы, -зыг, -ыычал; -зын, -зыра; -тыр.

• Чогааткан сөстөриңерде кожумактарның фонетиктиг вариантыларын айтыңар.

161. Сөзүглелде чогаадылга кожумаа-биле укталган сөстөрни чугаа кезээниң аайы-биле бөлүктөй ушта бижээш, кожумактарын аңгылаңар. Чогаадылга кожумааның бүдүрүкчүлүүнүң аайы-биле бөлүүн айтыңар. Төрөл сөстөрни ушта бижинер.

Малды ол саам үезинде чөп оъткарарында ужур бар. ...Сугну ижиксээн санында, ижиртир херек. Ылаңгыя хову оъттаар инек суксаза-даа, кызып-ла шыдап чоруур, хүнзедир-даа шыдаар-ла. А суглуг черге болза, бир хүн каш-даа катап ижер болгай. Бир чайлаг изиг оъттуг, агы, кулча дээн чижектиг. Бир чайлаг бораң оъттуг болур. Оларның сүдү ылгалдыг. ...Көк сиген азы янзы-бүрү холумак-биле чөмгөргөш, саары көңгүс аңгы-ла болгай. Ол ышкаш инектиң аажы-чаңын билир херек. Саанчы өскелээр, кортук, сирилээш, кылыктыг инек сүдүн четче бербес. Эргеледир, суйбаар, чөмгөрер ынак саанчылыг болур инектер турар. (С. Сарыг-оол.)

162. Карартыр парлаан сөстөрни тургузуунуң аайы-биле сайгарыңар. Оларның укталган, укталбаанын тодарадыңар.

Бичиимде ол мени дыка-ла күштүг сорунзалап тыртар чорду, ооң кижги чагыртпас арга чок хуулгаазын эрге-күжүндөн чамдыкта иштимде корга-даа бергилээр ийик мен. Чогум хүндүс ол анаа бөдүүн кудук ышкаш кудук-ла чүве... Кежээ ол кудук бир-ле тывы-

зыксыг амытан бооп хуула бергеш, мени коргутпушаан, ооң ыт чок кыйгызынга бичии-даа удурланыр арга чок кылдыр бодунче тыртып эгелээр турган... Кудуктуң булуңнарын ээремчик дузаа тудуп чий берген. (Э. Мижит.)

Синтаксистиг арга

Синтаксистиг арга дээрге ийи азы үш дөстүң каттышканы-биле чаа сөстү тургузары болур. Ол арга-биле тургустунар дөстөрнүн кол-кол бөлүктөрү:

1. Ийи дөстүң (сөстүң) шууг тутчу бергеш, чаңгыс сөс кылдыр база чаңгыс ударениелиг кылдыр ажыглаттынар апарганы: *сарыг+чаг > саржаг, доруг+ала > дорала, бо+хүн > бөгүн, ап+барар > аппаар, ап+келир > эккээр, уг+чок > угжок.*

Мындыг сөстөр үн өскерлишкиннеринге таваржы бээр: чамдык үннер чидип, адаттынмайн баар ийикпе азы кызырлы бээр, чамдыктары өске үнче шилчий берип болур. Чи жээ: *арга+чок > аргажок* (дүлөй үн ыткыр үнче шилчий бээр), *сарыг+ала > сарала* (-ыг деп үн каттыжыышкыны чиде берген) дээш оон-даа өске. Ындыг сөстөрнү тудуштур бижиир.

2. Ийи дөс дараазында модельдер өзугаар каттышкаш, чаңгыс нарын сөс тургузар:

чүве ады + чүве ады (ийилээ адаарының падежинде): *идик-хеп, орун-дөжек;*

чүве ады + чүве ады (хамаарыштырарының падежинде болгаш хамаарылга хевиринде): *ыт-кады, киш-кулаа, Суг-Аксы;*

демдек ады + чүве ады: *кызыл-кат, улуг-хүн, үттүг-чарын, Бестиг-Чарык;*

демдек ады + демдек ады: *ак-кызыл, оттүг-суглуг;*

сан ады + чүве ады: *тос-карак, ши-булуңчук, Ийи-Тал;*

сан ады + сан ады: *ийи-ийи, ийи-чи;*

причастие + чүве ады: *чунар-бажын, эдер-хааржак, хадьыр-сарыг, Адар-Төш;*

чүве ады (онаарының падежинде) + причастие: *хүн-эдерер, моюн-ораар;*

наречие + наречие: *эртен-кежээ, орай-дүңе.*

Оон аңгыда чаңгыс ол-ла сөстүң катаптаанындан база нарын дөс тургустунар: *сарыг-сарыг, сарыг-суруг, сан-сарыг, амырал-амырал.*

Үстүндө көргөнивис нарын сөстөрнүн кезектерин тудуштур адаар болгаш дефистеп бижиир болгаш, оларны чаңгыс дөстүг, ийи аңгы дазылдыг кылдыр шыяр: *ийи-чи, кара-кат.*

Сактып алыңар!

Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрнүң кезектери синоним, антоним азы харылзашкак уткаларлыг бооп болур: *ажыл-ши, ажыл-херек, ырак-чоок, аай-дедир, ада-ие, аяк-сава, цнер-кирер.*

Чамдык ындыг сөстөрнүң кайы-бир кезээ азы ийи кезээ иелээ амгы тыва дылда ажыглаттынмас, долу утка илеретпес бооп болур. Ол кандыг-бир үеде дылга ажыглаттынып турган ийикпе, азы бир өске дылда (ч и ж э э, моол азы өске түрк дылдарда) ам-даа ажыглаттынып турар, а тыва дылда ажыглатта чок сөс бооп болур: *ажыл-агый, үй-балай, мага-бот, сава-саңга.*

Хары угда морфологтуг болгаш синтаксистиг аргалар-биле тургустунган сөстөр база туруп болур. Оларны нарын сөстөрни шыяр чуруму-биле (чаңгыс дөстүг, ийи аңгы дазылдыг кылдыр) база чогаадылга кожумаан аңгылап шыяр: ачы-дузалыг, акы-дунмалышкы, өөрүнчиг-муңгаранчыг.

Кезектери тудуштур адаттынмас болгаш сөстүң кезектериниң аразында үн доктаашкыны (пауза) туруп турар синтаксистиг арга-биле тургустунган чамдык сөстөрни дефис чокка база бижиир болгаш чаңгыс дөстүг кылдыр шыяр. Оларга *чер, чүүл, чорук* дээн чижектиг сөстөр-биле каттышкан сөстөр хамааржыр. Ч и ж э э : баш таарар чер, кывар-чар чүүл, маадырлыг чорук.

163. Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрнүң модельдерин айтыңар. Оларның тургузуун сайгарыңар.

Чоннуң шаг-төөгүден бээр ыр-шоору долган аттыг-чарлыг Хемчиктин база бир судал-дамыры болур Үстүү-Ишкинниң шынааже кирген аксында элээн өрү Мугур-Арай-Аксы деп черде чалым хая баарында аптарадан улгатпас дөрбелчин аксымаар даш бар. Ооң адаандан тос-тостуң соогунда-даа, чайның ышкманчыг изиинде-даа соолбас дамырак суг дагжап, агып чыдар. Хемни өрү-куду аргып эрткен кижилер ыяп-ла ол даш чанынга дүжүп, сугну пактап эртер. Ынчаарда кезек кара-монгуштар Чес-Булуң, Ак-Суг ынчаар чурттап чораан. (Т. Карыма.)

164. Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрни ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар. Херек черлерге дефисти салыңар.

– Дүт дүүт, бип биип! Орук чайла! Орук чайла! Аар чүктүг машина келди!..

– Сен дуу оруктап, мен бо оруктап чаржыылам че!..

Элезинде узун кыска, дыйлагар дыйлагар оруктар изеп алгаш, элезин хоорай суурларның аразында аай дедир халдып, ойнап турар бичии оолчуктарның чугаазын дыңнап турумда, бодумнуң бодалдарым база-ла боттары ээр дагыр оруктарын изеп, чылып чоруптулар.

Чаптанчыг бо төлдер боттарының бо оюнунда кайы хире ханы утка сиңгенин билген болза... «Ада иезиниң, улуг улустуң ажыл хожулун, амыдыралын өтүгүнү ойнап, чуртталгага өөренип турарлары ол-дур» – дээр бис. (Э. Мижит.)

Хурааңгайлаашкын аргазы

Ийи азы оон хөй дөстөрниң баштайгы үжүктеринден азы эге кезектеринден сөс чогаадыр арганы хурааңгайлаашкын аргазы (аббревиация) дээр. Хурааңгайлаашкын аргазы-биле тургустунган нарын сөстөрни хурааңгайлаан сөстөр (аббревиатуралар) дээр. Олар база укталган дөстөргө хамааржыр.

Хурааңгайлаан сөстөр дараазында чурум ёзугаар тургустунар:

1. Сөстөрниң эге үжүктеринден тургустунган сөстөр: ТАР – *Тыва Арат Республика*, ТР – *Тыва Республика*, РФ – *Россия Федерациязы*, ААН – *Ажык акционерлиг ниитилел*, ДХ – *Дээди Хурал*, ХКД – *Хамаарышпас Курцнелерниң Демнежилгези*, ОБЯ – *Онза байдалдар ямызы*...

2. Сөстөрниң эге слогтарындан тургустунган: *райкццском* – *районнуң кццсекчи комитеди*.

3. Сөстөрниң эге үжүктери болгаш эге слогтарындан тургустунган (холушкак сөстөр): *аревэ* – *аныяктарның революстуг эвилели* (ТАР цезинде аныяктарның эвилели), *ТывКУ* – *Тываның курцне университеди*.

Хурааңгайлаан сөстөр ажык болгаш ажык эвес үннерниң катгышканындан тургустунган болза, оларны ук үннерниң аайы-биле номчуур: *МИЧ* – *массалыг информация чепсектери*, *ИХЯ* – *Иштики херектер ямызы*.

А бир эвес хурааңгайлаан сөстөр чүгле ажык эвес үннерниң үжүктеринден тургустунган болза, ук үжүктерни алфавитте канчаар номчуурул, оон аайы-биле номчуур. Чи жээ: *РФ* – [эр эф], *ТР* – [тэ эр].

165. «Шын» солундан чүүлдерде хурааңгайлаан сөстөрни чазып номчунар. Оларга кожумактарның немешкен чурумун тайылбырлаңар.

1. РФ-тиң ОБЯ-зының сайыды, армия генералы, Россияның Маадыры Сергей Шойгу УЧБ-ына ТывКУ-нуң 10 чылы-биле холбаштыр университеттиң башкылары болгаш студентилери-биле ужурашкан.

2. РФ-тиң Күрүне Думазының Даргазының оралакчызы, ЛДПР-ниң удуртукчuzu Владимир Жириновский Тывага ТУ-134 самолёт-биле ужуп келген.

Кызылдың аэропортунга аалчыны ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчылары Александр Брокерт, Сергей Барыбин, ТР-ниң ИХЯ-ның сайыды Виктор Лесняк болгаш өскелер-даа уткуп алган.

Сактып алыңар!

Эге үжүктөрдөн тургустунган хурааңгайлаан нарын сөстөргө кожумактарны тудуштур эвес, а дефис-биле бижиир. Ч и ж э э : *ТР-ге, ССРЭ-ге, КНО-да*. А эге слогтардан тургустунган сөстөргө кожумактарны тудуштур бижиир. Ч и ж э э : *райкуцскомдан алыр, профкомдан дилээр*.

Хурааңгайлаан сөстөргө кожумактар немежип турда, ажык үннерниң аяннажылгазының чуруму сагыттынар. Бир эвес ажык үн кирип турар сөстөр болза, сөөлгү ажык үннүң кадыг азы чымчаан барымдаалап кожумактың чогуур вариантызын немээр. Ч и ж э э : *ТАР-ның тугу, ТАР-га тургустунган, арвэге кирип алыр, райкуцскомнуң даалгазы*.

А бир эвес чүгле ажык эвес үжүктөрдөн тургустунган сөс болза, ооң сөөлгү ажык эвес үжүүнде кандыг ажык үн адаттынып турарын барымдаалаар. Ч и ж э э : *ТК-да* (сөөлгү үжүктүң [ка] деп адаттынарын барымдаалап, кожумактың кадыг ажык үн кирген вариантызы немежир).

Хурааңгайлаан сөстөр 1930–1990 чылдарга чедир нептеренгейи-биле ажыглаттынып турган болгаш, амгы үеде ажыглалдан үнүп, эргижирей берген хурааңгайлаан сөстөр хей. Олар төөгү-биле холбашкан эртем ажылдары болгаш чогаалдарга хейү-биле таваржып турар. Ч и ж э э : *Ревшериг* (революстуг шериг), *курком* (күрүне комитеди), *чиңсек* (чингине секретарь), *күрэконом* (күрүне экономиказы), *райкуцском*.

166. Амгы үеде ажыглалдан үне берген-даа болза, төөгү-биле холбашкан материалдарга таваржы бээр хурааңгай сөстөрниң хевирлерин чазып номчуңар. Оларның канчаар хурааңгайлаанын болгаш кожумактарның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. 1937 чылдың чайынында ТАРН ТК-ның 2-ги пленуму болган. Орта илеткелди ТАРН ТК-ның даргазы Тока кылган.

2. Ол-ла чылдың декабрь 24-ге АРН ТК-ның Президиумунуң хуралы болуп эрткен. Орта илегелди ТАРН нам комизиниң даргазы эш Байыр кылган. 3. Оюн Данчай – МАР-ның Улан-Баторга нам сургуулун дооскан эң баштайгы тыва кижилерниң бирээзи. 1923 чылдан бээр ТАРН кежигүнү. 4. Ол 1923–26 чылдарда ТАР-ның ССРЭ-де элчини турган. 5. Улуг-Хем кожууннуң Ийи-Тал суму-зунуң даргазы Аракчаа 1930 чылда АРН-га шургууп кирген. Кооп, ОКДЭ, РДО, БУН,¹ ТАР Биче Хуралының кежигүнү...
(К.-Э. Кудажы.)

167. Бердинген сөстөрни ажыглап, хурааңгайлаашкын аргазы-биле сөстөрдөн тургузуңар. Оларны кыскаладып, кызырып ап болур.

Политика, күрүне, эвилел, комитет, нам (партия), республика.

Сөс чогаадылгазынга катаптаашкын

168. Укталган сөстөрни айыткаш, укталган аргазын тодарадыр. Карартыр парлаан сөстөр укталган болур бе? Укталбаан болза, чүгө?

Акимовна бодунуң чугаазының хөйүңгө хейде-ле бертсинип, улуг кызыл холдары-биле халадының эдээн ыятканзыг суйбай туткулаан. Хенертен сестра сырбаш дээш, хая көрүңген: уруг дыңналыр-дыңналбас кылдыр чугааланган ышкаш болган. Акимовна чырыкты дегийт кысыпкаш, уругнуң чанынга барган. Уруг кургай берген хорлаңгылыг көксүмээр эриннери-биле: «Сугдан!» деп сымыранып чыткан. Ооң бичии ынай быйыргын держигештер сыстып келген кадыр хаваан адыжы-биле чода туткаш, Акимовна оожургап боданган: «Дер-дир! Дер үнерге, тергиин эки. Ам-на туттун, кызым!» (И. Иргит.)

169. Синтаксистиг арга-биле тургустунган сөстөрниң модельдерин айтыңар. Карартыр парлаан сөстөрдөн хурааңгайлаан сөстөрни тургузуңар.

1926 чылда Тываның Араттың революстуг намының Төп комитетиниң (Хораазының) чанынга алды ай хуусаалыг нам сургуулу ажыгтыңан. Аңаа өөренири-биле кожууннардан элээн хөй улус чыгыш келген. Оларның аразында идепкейлиг, үжүк-бижиктиг аревэчилер база бар...

¹ ОКДЭ – Оран камгалаарыңга дузалаар эвилел, РДО – революстучуларга дузалаар эвилел, БУН – Бижик билбес чорукту узуткаар ниитилел. (К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязының 3-кү мөңгүн томундан алган. – Кызыл: ТНУЧ, 1989. Ар. – 291.)

30 чылдарның эгезинде ТАР-ның нам чазаа чуртка экономика болгаш культураны хөгжүдөр дээш, чаа-чаа хемчеглерни ап эгелээн. ССРЭ-же, Моолче сургуулдарны өөредип алыры-биле чорудуп эгелээн...

Масса чонну ном-дептер, солун-сеткүүл-биле хандырап дугайында шиитпирни үндүрген. (Е. Танованы-биле.)

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Сөстүн уткалыг кезектери азы морфемалар деп чүл? Тыва дылда кандыг морфемалар барыт? Оларның тус-тузунда тодарадыйн чугаалаңар.
2. Сөс чогаадыр кандыг аргалар тыва дылда эң нептеренгейи-биле ажыглаттынып турарыл?
3. Морфологтук азы кожумактыг деп кандыг аргал?
4. Чогаадылга кожумактарын бүдүрүкчүлүүнүн аайы-биле кандыг бөлүктерге чарып турарыл?
5. Синтаксистиг арга деп кандыг аргал?
6. Хураангайлаан сөстөр канчаар тургустунарыл? Оларның кезектеринге кожумактарны немээр дүрүмүн чугаалаңар.

ГРАММАТИКА. МОРФОЛОГИЯ

Грамматика дээрге дыл эртеминиң бир адыры, морфология болгаш синтаксис деп аразында сырый харылзаалыг ийи кезектиг. Морфологияга чугаа кезектерин, оларның өскерлир хөвирлерин өөренир. А синтаксиске ол чугаа кезектериниң домак иштинге сөс каттыжыышкыннары, домактар болуп каттыжар чурумун болгаш оларның бөлүктерин өөренир.

Чугаа кезектери

Дылда бар-ла сөстөрни оларның лексиктиг, грамматиктиг уткаларын, синтаксистиг хүлээлгелерин барымдаалап чугаа кезектеринге чарып турар. Тыва дылда 10 чугаа кезээ бар. Оларны 3 бөлүкке чарып турар:

1. Тускай чугаа кезектеринге тодаргай лексиктиг уткалыг, домак кежигүнү болуп чоруур сөстөр хамааржыр. Ол дээрге чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү, наречие, ат орну болур.

2. Тодаргай лексиктиг утка чок, сөстөрниң аразынга харылзаа илередир сөстөрни дузалал чугаа кезектеринге хамаарыштырап. Ол дээрге эдеринчилер болгаш дузалал

аттар, артынчылар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр болур.

3. Кайы-даа бөлүккө хамаарышпас онзагай чугаа кезээ – аян (алгы) сөстөри.

170. Сөзүглелде шупту сөстөрнү тускай болгаш дузалал чугаа кезээнге хамааржырының аайы-биле бөлүктөп бижинер. Аян сөстөри домактың өскө кежигүннери-биле харылзаалыг-дыр бе, хайгаараңар. Оларның онзагай чугаа кезээ болурун бадыткаңар.

– Дөө тырыңайндыр ужуп-ла турар чүү деп куштар боор ол?

– Оо, бо солун куш, Өнер. Чогум хүндүс ушпас, а кезээ агаар шыгып кээрге, ам хөделип, ужуп эгелээр куш. «Бызыйт-бызыйт» деп-даа эдер. А «Харрр-ррр! Хигг!» дээрге, бедиктен окталып бадарга, чалгыннарының агаарга тырылады сыгыра бергилээри олдур. Оозун бодаарга, музыкант куш ийин моң.

... Хенертен-не ...чүве-даа пыдажыр-дескежир аргажок алгы эвес алгы-даа үндү-ле эвеспе...:

– Оо-оой! Оо-ог! Ог-ог!.. (М. Эрген.)

Тускай чугаа кезектери

Тускай чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөр чааскаан-даа чорааш, долу лексиктиг утканы илередир, тускай айтырыгларга харыылаттынар болгаш домакка тус-тузунда синтаксистиг хүлээлгени күүседип чоруур. Чи жээ: *Доозукчулар бирги шылгалдазын эртен дужаарлар* деп домакта тускай чугаа кезээнге хамааржыр сөстөр: *доозукчулар* (чүве ады) *бирги* (дугаар сан ады) *шылгалдазын* (чүве ады) *эртен* (наречие) *дужаарлар* (кылыг сөзү) болгаш олар тус-тус айтырыгларлыг: кы м н а р ? – *доозукчулар*, к а й ы а з ы к а ш к ы шылгалдазын? – *бирги* шылгалдазын, к а ж а н дужаар? – *эртен* дужаар, шылгалдазын к а н ч а р ы л ? – *дужаар* база домак кежигүннери болуп чоруур кол сөс – *доозукчулар*; тодарадылга — *бирги*, дорт немелде — *шылгалдазын*, үениң байдалы — *эртен*, сөглөкчи — *дужаар*.

Чаңгыс чугаа кезээнге хамааржыр сөстөр нийти грамматиктиг уткалыг болур: чүве аттары чүвелерни, демдек аттары — чүвелерниң демдээн, сан ады — оларның санын, кылыг сөзү — чүвелерниң кылдыныын, наречилер кылдыныгның байдалын, шынарын илередир. Чүве ады, демдек ады болгаш сан ады деп чугаа кезектерин аттыг чугаа кезектери дээр.

Тускай чугаа кезектеринден чүве ады биле кылыг сөзү эн улуг болгаш чугула чугаа кезектери болур. Олар домактың өзээн (ооргазын) азы предикаттыг төвүн тургузуп чоруур. Үстүндө сайгарып турган домактың предикаттыг төвүн *доозукчулар дужаарлар* деп чүве ады-биле илереттинген кол сөс болгаш кылыг сөзү-биле илереттинген сөглекчи тургузуп чоруур.

Тускай чугаа кезектеринден ат орну онзагай чугаа кезээ болур. Ол тыва дылда чүгле аттыг чугаа кезектериниң эвес, а кылыг сөзү, наречиениң орнунга база ажыглаттына берип болур. Ол дугайын «Ат орну» деп эгеде тодаргай тайылбырлаан.

171. Сөзүглелде шупту сөстөрже айтырыглар салып тургаш, кандыг уткалар илередип чоруурун тодараткаш, кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыңар. Дузалал чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөрни тыпкаш, оларның ужур-дузасын, чүге ажыглаанын тайылбырлаңар.

Школа директору биле хоочун башкы совхоз директору Тенекпей Туматтың кажан кээрин чугаалажып, келир үеде бо суурга чаа клуб болгаш школа тударын сүмележиپ олурганнар. Катап тургускан совхоз директору бир кезек оолдар эдертип алгаш, Мөңгүн-Тайга району чоруткан. (М. Кенин-Лопсан.)

Чүве ады

Чүве ады кым? чүү? деп айтырыгларга харыылаттынар болгаш чүвөлөрни илередир тускай чугаа кезээ. Чүве аттары утказының аайы-биле тодаргай болгаш туугай чүве аттары деп ийи бөлүккө чарлыр.

Тодаргай чүве аттарының кол темалыг бөлүктери:

1) кижиниң янзы-бүрү аттары: *баш, хол, башкы, эмчи, эр, кыс, кызылчы, бай-тайгажы, ава, ача, кырган-ава, кырган-ача, чүдүкчү;*

2) дириг амытанның янзы-бүрү аттары: *азырал болгаш араатан амытаннар, насекомнар, приматтар, инек, хой, бөрү, адыг, коккаарак, койгун (кодан), чараа-чечен, хураган, анай, эзир, балык, шортан;*

3) аыш-чем, суксун аттары: *шай, эгт, ааржы, далган, чигир;*

4) кижиниң идик-хеви, эдилелдери, эт-херекселдериниң аттары: *тон, аржыыл, бөрт, аяк-сава, сырга, билзек, оттук, маска, чең, идик дээш оон-даа өске;*

5) транспорт аймаа, ооң кезектериниң аттары: *чычаан, машина, оттуг-терге, автомобиль, дугуй, ээриил дээш оон-даа өске;*

6) бойдустуң болуушкуннарының аттары: *челээш, булут, хар, чагс* дээш оон-даа еске.

Тодаргай чүве аттарын моон-даа хей бөлүктөп болур. Ол чүве аттарының иштики бөлүктөрүн база аңгылап болур. Аьш-чем аттарын оларның чүдөн кылганындан эгелээш, кайы аймак-сөөк чонга хамааржырындан бээр аңгылап болур.

Туугай чүве аттары колдуунда кижиниң эмоционалдыг болгаш интеллектуалдыг байдалын, ниитилел болуушкуннарын илередир сөстөр болур: *идегел, бцзурел, ынакшыл, мактал, угаан, бодал, сагыш-сеткил, сайзырал, өскерилге, чырыдыышкын...*

Чүве аттарын оон аңгыда н и и т и болгаш х у у деп аңгылап турар.

172. Үзүндүде чүве аттарын темалыг бөлүктөргө аңгылаңар.

Алгыш доостурга, Долбанмаа орун баары-биле эртип, бурганга барып кадак туткаш, айыс алды. Ол аразында аксы ажык турган аптарадан мөңгүн билзек хойлапты; оон дедир от адаанга кээп, отче бир адыш чээрген болгаш бир адыш артыш урупту. Долбанның арнын көөрүмге, мөгүдээнинден элээн-не кызылы, чаражы мырыңай дам барган ышкаш болду. Кыс бег, кунчуунга кадак сунуп, чолуккан соонда, хойнундан маңы хөөрге уштуп кээп, олурганнарга сунуп, таакпылашты. (С. Сарыг-оол.)

173. Хуу чүве аттарын ажыглап, «Мээң өг-бүлөм», «Мээң башкыларым», «Мээң ынак маадырым», «Өскөн хемим», «Мээң төрөөн черим» деп темаларының кайы-бирээзин шилип алгаш, чогаадыгдан бижиңер. Чогаадыңарда чүве аттарын тодаргай болгаш туугай деп ийи бөлүккө база чарып бижиңер.

174. Сөзүглелде хуу чүве аттары чүлөрни адап турар-дыр?

Ак-Адыр дээрге Мөңгүн-Тайганың меңгилеринден эгезин алгаш, Моол чуртунче сундугуп кире берген ийи улуг сынның аразында хем. Ак-Адырның ортаа үези Бугуту хаязының баарынга Хүрөң-Тайга сумузунуң даргазы Мөңгө ачазы-биле ийи өг чайлап турган. Шүлүүстү белдиринде Сорунзан, Чыгзыкай ирей-кадайның аалында мал бажы ашкан, ийи коданны кадыпкан.

1950 чылда Минусинск хоорайда культура-чырыдыышкын училищезинче өөренип чорутканым соонда, он чыл болгаш, төрүттүнген булуңумга келгеним бо. Сайдай Бай-Тайга чурттуг Төгүс-оол деп оолда барган, Мугур-Аксында чурттап турар деп дыңнааш, оларның бажыңыңга чеде бердим. (Бюрбээ Сааяны-биле.)

- Укталган чүве аттары бар бе? Бир эвес бар болза, оларны ушта бижээш, тургузуун сайгарар, укталган аргазын айтыр.

Чүве адының бичеледир-чассыдар хевири

Чүве аттарының бичеледир болгаш чассыдар хевири бар. Олар чүве аттарынга чаа утка киирбес азы шуут чаа уткалыг сөс тургуспас. Ук кожумактарның дугайында «Хевир тургузар кожумактар» деп эгеде киирген. Бичеледир, чассыдар хевирде чүве аттарының илередир уткалары:

1. Бичии кижилерни, дириг амытаннарның чаш төлүн чассыдып, эргелеткенин илередир. Ч и ж э э : *өпөаяжык, урумай, бодаганчыгаш, Алекмаажык, Аяанажыгаш, эникчигеи.*

2. Чүвелерни бичеледип турарын көргүзөр. Ч и ж э э : *шиви-жигеи, номчугаш, тавакчыгаш, хадыңчыгаш.*

3. Чамдык ниити азы хуу аттарга бичеледир, чассыдар кожумактар немешкеш, кыжыраан, шооткан, куду көргөн аян киире бээр. Ч и ж э э : *Маңгыр чейзең соок дош дег карактарын чивеи кылбайн, ыт чок туруп-туруп..., каттырган:*

– *Оо, Сүлдөмчик ышказыл сен. (К.-Э. Кудажы.)*

Бо хевирниң кожумактары чамдык демдек аттарынга немешкеш, кижилерни азы дириг амытаннарны чассыдар, кыжыраар чүве аттары ышказ ажыглаттына бээр. Ч и ж э э : *тенекпей, чарашпай, чассыгбай, өөдежокпай.*

Дыка хөй хуу аттарга бичеледир, чассыдар хевирниң кожумактары немешкеш, амгы дылда чогаадылга кожумаа ышказ кылдыр билдинип, ажыглаттына берген. Ч и ж э э : *Бичелдей, Хуралбай, Дөң-Хөвжүк, Оолчугаш, Бичекей, Деспижек, Сеглеңмей.*

175. Бердинген сөс каттыжыышкыннарының орнунга чаңгыс бичеледир, чассыдар хевирде турар чүве адындан тургузуп ажыгланаар.

Үлегери: Бичии суг — сугжугаи.

Хензиг өпөя, чассыг оол, бичии хем, азарганчыг аң, сыык хөөлбек, эник ыт, бичии койгун.

- Тургускан сөстерицерниң кожумактарының фонетиктиг вариантылары канчаар каттышканын тайылбырланаар.

176. Бичеледир, чассыдар хевирде чүве аттары канчаар тургустунганыл, хайгаараңар. Ук сөстериң утказын тайылбырланаар.

1. Калейдоскоп көрүп, ойнап орап чаштар ышкаш, чуртталганың, бойдустан, сагыш-сеткилдин угулза, чечек, сылдысчыгаш бүрүзүңгө өөрүп, магадап, хүлээп көрүп..., сактып аар шаглыг болган болзувусса... . Чаңгыс борбак хензиг харжыгашты безиншак мынчаан чараштап-каастаары ындыг амыр бе? Ол көзүлбес чурукчунуң ажыглап турар чүүлдери, калейдоскоптун иптинде каш борбак өңдүг шилчигештер дег, база-ла хөй эвес. (Э. Мижит.)

2. Чейзең кадайының үнү улаштыр-улаштыр чыккылавышаан, «Сүлдемчик оглу», «Буянчык» дээн сөстөр удаа-дараа дыңналган. Кончуг ээжи таныш каан-дыр деп Буян билип, маңнап бар-ла чыткан. (К.Э. Кудажы.)

3. Өпей-өпей, өпейлеңим,	Өпей-өпей, өпей сарыым,
Өгдө улус удуй берди.	Удуй берем, өкпеживей.
Увай-увай, увайлаңым,	Аяк далдаар өкпежиимни,
Удуй берем, увайлаңым.	Авазының чассыгбайы.

(Өпей ыры.)

Чүве адының өскерлир хевирлери

С а н х е в и р и

Тыва дылда чүве ады сан, арын болгаш падеж хевирлеринге өскерлир.

Сан хевири чаңгыстың болгаш хөйнүң саны деп ийи хевирлиг. Чаңгыс чүвелерни чаңгыстың саны илередир болгаш, ол тускай көргүзүкчү чок. Ч и ж э э : *башкы, ном, агт, эм.*

Хөй чүве деп утка чүве адынга -лар деп кожумактын немешкенинден тургустунар: *башкы-лар, ном-нар, агт-тар, эм-нер.* Оон аңгыда сан аттары чүве адынга немежи бергенинден хөй чүвени илереди бээр: *5 кыдырааш, 20 ном, 100 терек.* Ынчан хөйнүң санының кожумаан немевес.

Нарын чүве аттары база бөлүк, хөй чүвени илереди бээр: *ада-ие, уруг-дарыг, агт-сиген, балык-байлаң, эм-дом, аң-мең.*

177. Дугаар аайы-биле бөлүк чижектерде хөй чүвени кандыг аргалар-биле илередип турар-дыр, хайгаараңар. Түңнелден үндүрүңер.

1. Бүрүлөр, теректер, чечектер, будуктар.
2. Мал-маган, сава-сакшың, аяк-сава, ном-дептер.
3. Хөй кичээл, көвей ном, өөр кижиге, бөлүк терек, кезек кудумчу, агым суг.
4. Улус, чон, чылгы, кодан өшкү, сүрүг хой.

5. Ондарлар, кууларлар, анай-оолдар, хемчиктер.

- Хөйүнүң санының кожумааның фонетиктиги вариантыларының каттышкан чурумун тайырдырлар.

178. Дараазында чижектерде чүве аттарының саны кандыг болурул? Кайы сөстөргө *-лар* деп кожумак немежирил, а кайыларынга немешпезил? Түңнелден үндүрүңер.

Хүн Черни долганып турар. Хүн Черни бир долганырга, чаа хүн үнүп келир. Неделяда чеди хүн, а бир айда 30 азы 31 хонук азы хүн бар. Чүгле февраль 28 азы 29 хонуктуг.

Чер кырында амыдырал Хүннүң ачызында туттунуп турар.

179. Карартыр парлаан сөстөрдө хөйүнүң санының кожумаан ажыглаанынга хамаарыштыр чүнү эскердиңер? Олар чугаага кандыг аян кирире бээрил? Литературлуг дылдың нормаларынга дүүшпес таварылгаларны айтыңар.

1. Боларларга сунар дээним
Бора бемниң шими чүве.

Силерлерге сунар дээним
Шилги бемниң шими чүве.

(Улустуң ыры.)

2. Дарга бистерлерже көрүп алган тур. Оларларга чедер дээним утгупкан-дыр мен.

3. Бежен аалчылар келир дээн-дир. Он оолдарны танцыга киириштирер дээн чүве. Чүс хойлар хүлээп алган.

180. «Мээң төрөл угум» деп чогаадыгдан бижидер. Кайы сан хевиринде чүве аттары эң хөй ажыглаттыңар-дыр?

181. Дараазында чүве аттарын чүгле чаңгыс чүвени база чүгле хөй чүвени илередириңиз аайы-биле бөлүктөп бижидер.

Чүрек, сорунза, чөргөк, угаан, хосталга, элезин, сүрүг, дамырак, бодал, сеткил, октаргай, ис, назын, илчирбе, мыйыс, хараадал, хөрек, кызыгаар, бурган, ынакшыл, дилег, амыдырал, улус, делегей, билиг.

Х а м а а р ы л г а х е в и р и

Чүве адының бир чүвениң өске бир чүвөгө азы кижиге хамааржып чоруурун илередир хевирин х а м а а р ы л г а х е в и р и дээр. Хамаарылга хевиринде чүве аттары сан болгаш арынга эскерлир.

Чаңгыстың саны

Хөйнүң саны

1 арын -м, -ым/-им, -ум/-ум

-(ы)выс/-(у)вис, -(у)вус/-(ү)вүс

2 арын -ң, -ың/-иң, -уң/-үң

-(ы)ңар/-(у)ңер, -(у)ңар/-(ү)ңер

3 арын -ы/-и, -ү/-ү; -зы/-зи, -зу/-зу

-ы/-и, -ү/-ү; -зы/-зи, -зу/-зу

Чи жээ : соңга-м, соңга-ң, соңга-зы, соңга-выс, соңга-ңар, (оларның) соңга-зы; бажың-ым, бажың-ың, бажың-ы, бажың-ывыс, бажың-ыңар, (оларның) бажыңы.

182. Хамаарылга хевиринде чүве аттарын хамаарышкан сөзү-биле ушта бижээш, оларның арнын, санын айтыңар.

Мен аңчы кижидир мен. Тайга кырынга төрүттүндүм, тайга иштинге, хая баарынга баш салыр мен. Ажы-төлүмнү база орантаңдым кежии-биле азырап өстүрдүм. Сугнуң чугаазын-даа, аңкуштарның дыл-домаан-даа, арга-эзимниң тыныжын-даа, ыяшдаштың соодалын-даа кулаам-биле эвес, чүрээм-биле дыңнап чоруур мен. (И. Бадр.)

183. Хамаарылга хевиринде чүве аттарының мурнунга мээң, сээң, ооң, бистиң, силерниң, оларның деп ат оруннарын ажыглавышаан, домактардан чогаадыңар. Домактарның уткаларынга ылгал турар-дыр бе? Оларны арын, санының аайы-биле чыскаай бижип алыңар.

Номнарывыс, онаалгам, кичээлиңер, кыдыраажы, дневнигиң, демир-үжүү.

Сактып алыңар!

Г деп ажык эвес үн-биле төнгөн сөстөргө хамаарылга хевириниң үшкү арнының кожумактары немежип турда, ол г деп үн чиде бээр. Чи жээ : $суг+у > суу$, $чүг+ү > чүү$, $тиг+и > тии$ деп сөстөрдө дазыл биле кожумактың ажык үннери дөмей болганындан сөстүң дөзүндө дөмей ажык үннер чаңгыс узун ажык үн апаар.

А бир эвес дазыл биле кожумактың ажык үннеринин бирээзи кызаа, өскези делгем болза, ол ийи ажык үннернин оргузунга г деп үн чиде бээрге, делгем үн кызаа үннү чагырып ап, чаңгыс узун делгем ажык үн апаар. Чи жээ : $хемчег+и > хемчеи > хемчээ$; $даг+ы > даы > даа$.

Сөстүң дөзү к деп дүлөй үн-биле төнгөн турда, ол сөске ажык үн-биле өгөлээн арын кожумаа немежирге, ук к деп үн г деп быткыр үнче шилчий бээр. Оон г деп үн чиде бээр болгаш, үстүндө айыткан дүрүмдө дег, дазылдың азы дөстүң кожумаа

биле арын кожумаа каттыжып, чаңгыс узун ажык үн апаар. Ч и ж э э : *чирик+и > чириг-и > чирии, цзук+ц > цзцг-ц > цзцц; чарык+ы > чарыгы > чарыы; карак+ы > карагы > караы > караа, өзек+и > өзегу > өзей > өзээ.*

К деп үнге төнгөн чаңгыс слогтуг сөстөргө ындыг өскерилгелер болбас: *ук+у > угу, өк+ц > өгц, хаак+ы > хаагы.*

184. Дараазында чүве аттарына арын кожумактарын немеңер. Бир дугаарында сөстөргө кандыг өскерилгелер болу бээр-дир, тайылбырлаңар.

1. Аът, кас; чазыг, өг, терек. 2. Төрөөн чурт, аржаан, тайга-сын, арт.

• Ийи дугаарында чүве аттарын ажыглавышаан, чогаадыгдан бжиңер. Чогаадыңар адын бодуңар адап алыңар.

185. Орус дылдан үлегерлээн сөстөргө арын кожумактарын немең бжиңер. Сөстөриң тургузуун сайгарыңар, үстүндө дүрүмнериң кайызынга хамааржырын айтыңар.

Конкурс, диктант, зонт, мониторинг, июль, бланк.

• Хамаарылга кожумактарының вариантылары сөстүң кайы ажык үнүндөн хамааржыр-дыр?

С а к т ы п а л ы ң а р !

Хамаарылга хевириниң 3-кү арнында чүве аттары падежтерге өскерлип турда, оңаарының падежиниң *-ны/-ни* деп кожумааның сөөлгү ажык үнү чиде бээр. Ынчангаш ол кожумак *-н* деп хевирлиг апаар. Ч и ж э э : *бажың-ы-н, сандай-ы-н, уру-(г)у-н, оглу-н, соңга-зы-н, өшкү-зү-н.*

Ол-ла 3-кү арында чүве аттары доора падежтерге (б.п., т.п., ү.п., у.п.) өскерлип турда, арын болгаш падеж кожумактарының аразынга немеңде *н* деп үн тыптып келир. Ону кандыгдаа кожумак кылдыр шыйып, сайгарбас. Ч и ж э э : *сан-ы-н-га, сан-ы-н-да, сан-ы-н-дан, сан-ы-н-че; соңга-зы-н-га, соңга-зы-н-да, соңга-зы-н-дан, соңга-зы-н-че.*

186. Хамаарылга хевиринде чүве аттарын хамаарышкан сөстөрибиле ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар.

Нинаның читкени колхоз суурунун ужу-кыдыында каш-ла минута иштиңде дыргын апарган. Ол халаптыг медээ суурунун чурттакчыларының уйгузун чаштадыр бут кырынга оттур сопкан.

...Бажың бүрүзү ол дүне лампазын өжүрбөс болгаш соңга пөстөрүн тыртпас, ыттарын баглаар болгаш эжини дүкчүвөс болган.

...Нина хой алгызындан отту чаптап келген. Уйгузу-биле карактарын дүрбүп олурган. Кажаның бичии үттеринден дывыржып кирип келген хүннүң херелдери ойнай берген турган. (О. Сеглеңмейиши-биле.)

- Н деп үн карартыр парлаан сөстөрнүң кайызында онаарының падежиниң кожумаа, а кайызында немелде үн болуп чоруурун база тайылбырлаңар.

П а д е ж х е в и р и

П а д е ж дээрге домак иштинге чүве аттарының өске сөстөр-биле хамаарылгазын илередир тускай кожумактарлыг (адаарының падежинден аңгыда) хевири болур. Тыва дылда 7 падеж бар. Олар тус-тус айтырыгларлыг, тургустунар кожумактарлыг:

Адаарының падежи (к ы м ? ч ү ү ?) – тускай кожумак чок.

Хамаарыштыгарының падежи (к ы м н ы ң ? ч ү н ү ң ?) -ның: *кижи-ниң, соңга-ның, чон-нуң, үн-нүң, аал-дың, эл-дин, оол-дун, төл-дүң, аът-тың, бес-тиң, ос-туң, пөс-түң;*

Бээриниң падежи (к ы м г а ? ч ү г е ?) -ка: *кижи-ге, соңга-га, аң-га, эм-ге, чон-га, үн-ге, аал-га, эл-ге, оол-га, төл-ге, аът-ка, бес-ке, ос-ка, пөс-ке;*

Онаарының падежи (к ы м н ы ? ч ү н ү ?) : -ны: *кижи-ни, соңга-ны, чон-ну, үн-нү, аал-ды, эл-ди, оол-ду, төл-дү, аът-ты, бес-ти, ос-ту, пөс-тү;*

Турарының падежи (к ы м д а ? ч ү д е ?) -та: *кижи-де, соңга-да, аң-да, эм-де, чон-да, үн-де, аал-да, эл-де, оол-да, төл-де, аът-та, бес-те, ос-та, пөс-те;*

Үнериниң падежи (к ы м д а н ? ч ү д е н ?) -дан: *кижи-ден, соңга-дан, аң-дан, эм-ден, чон-дан, үн-ден, аал-дан, эл-ден, оол-дан, төл-ден, аът-тан, бес-тен, ос-тан, пөс-тен;*

Углаарының падежи (к ы м ч е ? ч ү ж е ?) -че/-же: *кижи-же, соңга-же, аң-че, эм-че, чон-че, үн-че, аал-че, эл-че, оол-че, төл-че, аът-че, бес-че, ос-че, пөс-че.*

Падеж хевириңде чүве адының өскерлири ону башкарып чорууру өзек сөзүндөн (хөй кезиинде – кылыг сөзү) хамааржыр. Өзек сөс чүве адын айтырынының айы-биле кайы падежке турарын негеп турарыл, ук сөс ол падеж хевириңге өскерлир. Чи жээ: «Коргар» деп уткалыг кылыг сөстери үнериниң падежин башкараар: *авазындан сестир, чугаалаарындан коргар; «өөрүүр»* деп уткалыг кылыг сөстери бээриниң падежин баш-

караар: *чагаага өөрцүр, медээге амыраар*; шилчилгелиг кылыг сестери онаарының падежин башкараар: *номну ажар, тарааны соктаар, хлебти быжыраар* дээш оон-даа өске.

Чүве аттары падеж хевирлериниң аайы-биле дараазында кол синтаксистиг хүлээлгелерни күүседир:

Адаарының падежи – кол сөс, сөглөкчи.

Хамаарыштырарының – тодарадылга.

Онаарының падежинде чүве аттары – дорт немелде.

Бээриниң, турарының, үнериниң, углаарының падежтеринде чүве аттары – доора немелде, байдал.

187. Адаарының падежинде чүве аттары кандыг уткалар илередиң чоруурул? Оларның синтаксистиг хүлээлгезин (функциязын) тодарадыңар.

– Эштер! Изиг ынак башкывыс, акывыс, адавыс эш Токаның чылыг сестерин улуг өөрүшкү-биле дыңнап, ону сеткил ханып хүлээп алдывыс. Нам-чазаавыс, эң ылаңгыя эш Тока боду бистиң ажылывысты үнелеп турар чүве-дир. Бистиң талавыстан чоннуң өжээнниң дайзыннары Танчай, Чурмит-Дажы, Хемчик-оолдуг кезекти чылча шаварыңга онза шылгараан эштерни маңа адап, оларга шаңнал тыпсырын чөпшээрөп көрүңөр, эштер! – деп, Болат чугаалааш, адыштарын часкаан.

– Маадыр-оол!..

– Мен, эжим сайыг! – деп шериг ёзу-биле сандайыңдан тура халааш, тендирээш кээп ужар часкан...

– Хол шагы болгаш акша шаңналы!.. (А. Даржай.)

188. Дараазында 3-кү арында чүве аттарыңга баштай онаарынын, оон бээриниң падежтериниң кожумаан немээш, тургузуун сайгарыңар. Оларга кандыг үн өскерлишикиннери болу бээр-дир?

Наадымы, тии, акшазы, тону.

Сактып алыңар!

Адаарының падежинде чүве ады домактың сөөлүңгө чорааш, кымыл? чүл? деп айтырылгарга харылаттыңгаң, субъектиниң чүү азы кым болуп чоруурун айтыр болгаш домактың сөглөкчизи болур. Чижээ: *Маңмаа — садыгжы*.

189. Дараазында чүве аттары бирде кол сөс, бирде сөглөкчи болур кылдыр домактардан чогаадыңар.

Чечек, кызыл, кудумчу, куштар.

190. Хамаарыштырарының падежинде чүве аттарын хамаарышкан сөзү-биле ушта бижээш, оларның арнын, санын айтыңар. Чүве ады ук падежке турарын кайы сөс негээр-дир? Ушта бижээн сөстөриңерниң аразыңга удур-дедир айтырыглардан салыңар.

Кыштың аяс хүннериниң бирээзи турган. Дээрниң өңү чингир-ле көк. Хүннүң херелдеринден көдээ суурнуң ыяш бажыңнарының соңгаларының шилдери чайынналып турган. Малчын кудумчузунун бир талазы-биле Өлзеймаа иешкилер кылаштажып органнар. Уруу Кара иезиниң холундан четтинмишаан, буттарының баптарыңга өрү шурап, ойнап чораан. Таптыг-ла ынчан иешкилерниң кыры-биле ЯК-40 деп самолёт элээн бедик ужуп эрткен. (Т. Саая.)

● Хамаарыштырарының падежинде сөстөриңиң кожумактарының фонетиктиг вариантылары канчаар каттышканын тайылбырлаңар.

191. Карартыр парлаан чүве аттарының падежин айтыпшаан, оларны хамаарышкан сөзү-биле ушта бижинер. Хамаарышкан сөзү кайы чугаа кезээ-биле илереттинген-дир, тайылбырлаңар.

Даг эдээнде суур бодунуң кежээки чымыжы-биле ону-даа эскербээн. Кудумчуларда трактор, машина даажы, инек эткени, футболдаан бичии оолдар алгы-кышкызы – ниитизи-биле сайзыраңгай улуг көдээ суурнуң кежээки шимээни суурда чуртталга бодунуң ээлчээ-биле чоруп турарын бадыткап турган. Суурнуң кыдыкы бажыңнарының огородтары бичежек ногаан тейден чүгле дамырак суу-биле үзүктелип чыдар. (А. Даржай.)

Сактып алыңар!

Чамдык доора падежтерге үе, туруш илереди бээр чүве аттары эдеринчилер, дузалал аттар-биле база ажыглатгына бээр болгаш эдеринчилер-биле кады домакка үениң азы туруштуң, чамдыкта кылдыныг аргазының байдалдары болур:

хамаарыштырарының падежи – биле, дугайында, соонда, бетинде... Чи жээ: Кичээл соонда чапсарлаар, клуб бетинде турар;

бээриниң падежи – чедир, удур, уткуштур. Чи жээ: Дүңге чедир, 5 шакка чедир, дүңге уткуштур;

онаарының падежи – куду, өттүр, дургаар, ажылдыр (ажыр) дээш оон-даа еске: Чи жээ: дүңгү өттүр, орук дургаар; үнериниң падежи – бээр, ыңай, тура. Чи жээ: Дүңгеден бээр, эртенден ыңай, 5 шактан ыңай, 60 хүнден тура.

192. Доора падежтерде чүве аттарына хамаарышкан сөстөриден айтырын салбышаан, тургустунган сөс каттыжышкыннарын ушта бижнер.

Улегери: Каа чоруп чораан? – (Өске) чуртка чоруп чораан.

Бир-ле катап экер-эрес ядыы эр кадагааты өске чуртка чоруп чораан... Ол черниң улузу тараа тарып чиң, кайгамчык тодуг-догаа чурттап турарын магадап көргөн. Бодунуң чурт девискээринден дашкаар чаңгыс борбак үрезин-даа халаска үндүрүп болбас... деп хоойлулуг чер болган.

Эр-даа чүү боор, үжээшкин-чиндишскинден үнер чаңгыс арга бодап ап-тыр. Ол чиңге-гарааның үрезинин дыргактарына шаа-биле тырып алгаш, оран-чуртунга Ыт чылында ынчалдыр чанып келген иргин... (Ч. Чүлдүмнүц-биле.)

193. Айтырылгарга харылавышаан, чогааткан домактарыңарда чүве аттарының падежтерин тодарадыңар.

Кым кымга чүнү бергенил? Кымда чүү барыл? Чүнү кымдан кымче дамчыдарыл? Кымның аалында чүү болуп турарыл? Кым кымны кый дээнил?

194. Онаарының падежинде чүве аттарын хамаарышкан сөзү-биле ушта бижээш, синтаксистиг функциязын тодарадыңар.

Крамер аъттан дүжүп, шылай берген дискектерин аарзынып нугуй туткулааш, ооргазын хөндүрө херлип-көзүлгөш, ламаларның кадактарын... алгаш, оларның ... арыннарынче дендии кичээнгейлиг кезе кайгап-кайгап, ыгт чок өскээр көрүп, боданып кезек турган. Темпунуң шырайы кандыг-даа дүвүрел, өөрүшкү, качыгдалды илеретпейн турган. (И. Бадра.)

• Адаан шыйган сөстөрниң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

195. Доора падежтерде чүве аттарының үе болгаш туруш уткаларын (үнгөн, чедер азы угланган база болуп турар черин) илереди бээр таварылгаларын айтыңар, оларның домакка ролюн тодарадыңар. Ийи чүве адының морфема-морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

I.

1. Экер Эресович күзүн тайгаже үне бээр. Төрээн чериниң бойдузу аңаа кандыг-даа сурагжаан курорттардан артык. Эм-таң ол. 2. Автобука кирип келгенде, Оля биеэ чаңы-биле мурнунче

эрте бээр турган. Уруун мурнуку олутка олурткаш, боду үстүндө доора кылаң демирден туттунгаш, туруп алыр.

II.

1. Кежиккей институтче кирип алгаш, өөренири-биле шулуудап чорупкан. 2. Үшкү курстан эгелээш, чүвениң ужуру билдине берген... 3. Далай портунга чеде бергеш, чайладыр чүдүрүкчүлээр. Далайның дустуг суун амзап, ажылга дадыккан эрлер күзүн институтунче тын харанып чанып кээрлер. 4. Дөрткү курска тургаш, Кежиккей идик-хевинче аажок сагыш салыр апарган... (К.-Э.Кудажы.)

196. Эдеринчилер-биле ажыглаттынган чүве аттарының падежтерин, домакка ролон тодарадыңар.

Аңчы даң хаяазындан тура хайдынып үнүпкен. Эртенги чөмгө чедир элээн олчага таваржы берип болур. Аңчы одаандан ыңай таваар базыпкан. Эдер-Хаяны куду бадыпса, аңнар эртенги одарже үнүп кээп турда, четтиге берип болур. Эдер-Хаядан ыңай баскаш, Хаяалыг-Тейден бээр кезипсе, аңга черле таварышкай. Соңгузу хүнден бээр чанып чоруптар деп база бодап турар.

197. Домактарда онаарының падежинде сөстөриң синтаксистиг функциязын айтынар.

Оон авам сүттүг хууңчуун сала тыртып кааш, менче маңнап келгенин... — черле тергийн чаражын ам-даа ол хевээр мөңгө дириг көрүп чоруур мен.

— Ой, дадайым, мээң оглумнуң кончуун! Кончуг-ла эрес кижидир! Эрезимни! Орланымны! Кайгалымны! — дээш, мени куспактапкан ошкап-ла тур. Авамның куспаанга олура, ол долгандыр турган өртемчейни көре каапкаш, чаражын, магалыын кайгап ханмас мен. Авамның ол хире ынаан, ол хире чаражын, ооң колдарының, куспааның чылыг-чымчаан мурнунда ынчалдыр черле эскербейн чораан сүт кудар көңгүл чораан-дыр мен. (С. Сарыг-оол.)

- Карартыр парлаан сөстөриң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Тыва дылда чугаа кезектерин кандыг бөлүктерге чарып турарыл?
2. Тускай болгаш дузалал чугаа кезектеринге кандыг чугаа кезектери хамааржырыл? Аян сөзү чүгө онзагай чугаа кезээ болурул?
3. Тускай чугаа кезектериниң кол демдектерин айтыңар.

4. Чүве адының кандыг хевирлерге өскерлип чоруурун айтыңар.
5. Чүве адының бичеледир, чассыдар хевири деп чүл? Ооң ужур-дузазын болгаш тургустунарын тайылбырлаңар.
6. Чүве адының хамаарылга хевириниң ужур-утказы чүл? Ол канчалдыр тургустунарыл?
7. Тыва дылдың падежтериниң айтырыгларын чурум ёзугаар адаңар.
8. Падеж хевирлеринде чүве аттары кандыг-кандыг синтаксистиг функция күүседирил? Оларның тус-тузунда чижектерин беринер.

Демдек ады

Демдек ады чүвелерниң ылгавырлыг демдээн айтыр өскерилбес чугаа кезээ. Демдек ады шынарның болгаш хамаарылганың деп ийи улуг бөлүккө чарлыр. Шынарның демдек аттары к а н д ы г ? деп айтырыгга харыылавышаан, чүвелерниң өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин, амдан-чыдын... илередир. Ч и ж э э : *Ондар дээр фамилиялыг, мукураш кара баштыг, улуг-улуг карактарлыг таныжым бар чүве.* (С. Сүрүң-оол.) *Эрес Херелович көрбээн чүвези чок ыйык-мыйырык «Запорожец-тиг».* (К.-Э. Кудажы.) *Дүрүшкөк саазынны хере тырткаш, номчуп көргөн.* (Е. Танова.)

Хамаарылганың демдек аттары бир чүвениң бир кижиде азы бир чүведе барын, ол чүвениң ээлиин илередир: *балыктыг хөл, оолдуг аң, уруглуг ие, машиналыг оол.* Олар -лыг деп кожумактың дузазы-биле тургустунар болгаш ч ү л ү г ? деп айтырыгга харыылаар. Оон аңгыда бир чүвениң үе болгаш туруш айы-биле ылгавырлыг демдээн көргүзөр: *кышкы, кежээки, бөгүңгү; ындыкы, бетки.* Бо демдек аттары -гы, -дагы деп кожумактарның немешкенинден тургустунар болгаш к а й ы ? к а н д ы г ? деп айтырыгларга харыылаар. Ч и ж э э : *часкы хөөннер, баштайгы кичээл, дагдагы суур, ол цедеги төөгү, эриктеги аал.*

198. Укталган демдек аттарының тургустунган аргазын айтыңар.

Суурнун артыгы талазын куду чиңгир ногаан шык шөйлүп баткан. Ооң ындында чодур-чодур теректер баарында кезек-кезек талдар болгаш чодураалар, иелериниң эдектеринден туттунгулаан уруглар дег, бөкперлешкен. Хем ол чарыында дагларның мөрзең-мөрзең баштары кара-көк, ак-көк, чидиг кызыл, алдын-сарыг апаргылаан, ашкан хүнче көрүп алган турганнар. Көлхозтун хоочун чылгычызы Сандан-биле ооң бажыңының верандазынга хөөрежип ор бис. Бажыңның хериминден чуксуг болгаш дозузуг чидиг чыт кээп тур. (С. Пюрбю.)

199. Кыска сөзүглелден шынарның демдек аттарын тыпкаш, оларның бөлүүн айтыңар. Ук демдек аттарының темалыг бөлүктөрүн (чүвениң өң-чүзүнүн, хемчээлин ...) адаңар.

Кара-кыстың арын-шырайы, дурт-сыны, даштыкы хевири дыка аяңныг: дээрбек дег улуг кара-кара карактары, семдер болгаш дас кара бажы, быйыргын-быйыргын ак диштери, хертеш сыны – черле хандыкшылдыг. Кара-кыста чугаакыр, уштулаңнааш чаң, өскелерниң мурнунга көөргеттинер, көскүлеңнээр күзел чок.

... Магалыг өй – көктүг болгаш хөглүг чай. Каникулдаар сургуулдар чанып, доозар сургуулдар доозуп турган... (С. Сирцң-оол.)

200. Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттарын бөлүктөй ушта бижинер.

Колхозтуң ырак-чоок чоруунга оруктуг, орук чок черлерге чоруп шаг болган эрги «ГАЗикке» олурупкаш, хемни куду хаптывыс. Чазаг чок орукка мөгдүрүп каап чорааш, кадыр хавак кырынга үне халдып келдивис. Артыкы талазында куржааңгыларлыг, куу-куу дагларлыг, иштии талазында шаараш аргаларлыг, шорааннарлыг ак бел талыйып чоруй барган. Ол белди өрү чоктаптывыс. Кедээки шыкта оьттун экизи дам бар чыдар, хову кадары салгын айы-биле чалгыглар дег хөлбеңейнип чыдар болду. (С. Пюрбю.)

201. Бердинген сөстөрдөн хамаарылганың демдек аттарын тургускаш, олар-биле домактардан чогаадыңар. Чаңгыс ол-ла дазылдан 2–3 аңгы хамаарылганың демдек аттарын тургузарын шенеп көрүңер.

Үлегери: *Хүн – хүүңг, (ол) хүүңг, (ол) хүүңдеги.*

Час, үе, суур, ишти, мурну, туман.

Сактып алыңар!

Шынарның демдек аттары үш чада хевирлерлиг: өйүнде, кошкадыр болгаш күштөлдирер. Өйүнде чада тускай көргүзүкчүзү чок: *улуг бажың, сарыг чечек.*

Кошкадыр чада *-зымаар* деп кожумак дузазы-биле база *арай, шала* деп сөстөрниң дузазы-биле тургустунар: *улугзу-маар, чавыссымаар, арай чавыс, шала кошкак, арай оожум.* Демдек адында сөөлгү ажык үннүн узадыр адаттынганындан кошкадыр чада база илереттиниң болур: *бедик – бедик, чавыс – чавыс, кызыл – кызыл.*

А күштелдирер чада эң деп артынчының, дыка, аажок, тергиин, хөлчок болгаш оон-даа өске хемчегниң наречиелериниң демдек адынга немешкенинден тургустунар: *дыка күштүг, аажок хөлүг, тергиин чараш*. Күштелдирер чада оон аңгыда чаңгыс демдек адының катаптаанындан азы бирги слогун катаптаанындан тургустунуп болур: *кара-кара, кап-кара; кызыл-кызыл, кып-кызыл*.

202. Домактарда шынарының демдек аттарының чадалары канчаар тургустунган-дыр?

Бажың ээзи чүнүң-даа мурнунда мээң өл хевимни солуп каапты. Боду узун-даа, күдер, делгем-даа, кырлаң хаайлыг, шала сарыгзымаар арынныг, от ышкаш хып турар шоваа карактарлыг, чоон-чоон салааларлыг эрни ылавылап көрүп ора, чындырап удуп каап-тыр мен.

...Амыргалаар азы Сергелең кончуг баштак, ынчалза-даа кадыгланы бергенде, ыйлыш дивес туруштуг кижиги.

...Эрик кырында ийи кижиги бисти санап тур. Узунзумаар сынныг, Амыргалаар ышкаш кырлаң хаайлыг оол бистиң база Амыргалаарның хемезин эптии кончуг эрикче үндүр тырткаш, баглай шаап кагды. (С. Тамба.)

203. Демдек аттарының мурнунга күштелдирер чада тургузар сөстөрү кирибишаан, домактарны дүжүрүп бижинер.

Оолдар тааланчыг аялгандан көжүй берген дыңнап олурганнар. Оларга ол үеде аялганың теви-биле карактарыңа Тыва черниң чараш тайгалары, ногаан шынаа-шыгы, ак-көк хемнери, казылганың кара туруг, шорааннары, чалгып чыдар терең, делгем хөлдери, оон эртпес буурул төөгүнүң ыт-даажы... дыңналып турган чадавас. (И. Бадра.)

204. Сөзүглелде демдек аттарындан кошкадыр чада тургузар. Оларның утказынга кандыг ылгал туруп кээр-дир?

Чер ээзи дээрге улуг, узун мага-боттуг, дырышкак арынныг, кырган, даянгыштыг, көк баштыг кадай кижиги боор чораан. Кады аңнап чораан эжим Хууракпан ашак-ла болгай. Кижим дужааш черге кедеп чеде бергеш, боолаарга, демги көк баштыг чер ээзи кадай улуг ак-чоорган дег көжеге тудуп алгаш, улуг бозага даш кырындан аңчы биле аңнарның аразын дуглап чоруур чораан. (К.-Э. Кудажы.)

205. Дараазында демдек аттары кандыг демдекти илередип, кайы чада хевиринде турарыл? Оларга утка талазы-биле тааржыр чүве аттарындан тып бижирер. Демдек адының чада кожумактарын шыйыңар.

Ак, кызыл, бедик, чолдаксымаар, узуун, кызыыл, бедик, шала чавыс, аажок хөглүг, эң эки, дыка шевер, сап-сарыг, ап-ак.

• Ук демдек аттарын ажыглап тургаш, «Бир-ле хүн» деп солун ужуражылга дугайында чүүлден бижирер.

Сактып алыңар!

Демдек аттарының кол синтаксистиг хүлээлгези – тодарадылга. Олар демдээн илередип чорууру чүве адының мурнунга чоруур база утка талазы-биле каттыжар. Ынчангаш чүве ады биле демдек адының аразында каттыжылга холбаазы тургустунар. Чи жээ : *бедик даг, кара костюм, куулуг хөл.*

Чамдык демдек аттары чүве аттарын башкара бээр, ынчангаш чүве адын чогуур падежке турарын негээр. Чи жээ : *кижиден артык, оглундан улуг, уругга ынак, билинге бүзирелдиг.*

Демдек аттары домактың төңчүзүнге чорааш, сөглекчи болур. Ону составтыг аттыг сөглекчи дээр. Олар кандыгыл? чүлүгүл? деп айтырылгарга харыылаттынар. Чи жээ : *Уругнуң бажының дүгү (кандыгыл?) кара. Сарыг-Хая (чүлүгүл?) чонар-даштыг.*

206. Демдек аттарын тыпкаш, кандыг синтаксистиг функция күүседип турарын домактарны сайгарып тургаш, тывыңар. Карартыр парлаан сөстөрнүң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Ол кашпалды сүвүр-сүвүр чалым хаяларда үскен дагда кашпал дижир. Чайның аяс хүннериниң бирээзинде ол дагны шинчилеп турган геологтар ооң дүвүн көөр дээш чадашканнар дээн. Ынаар караңгы. Кашпалдың караңгы аксынче даш октаарга, дыка-ла ыпракта ышкаш, дүлейзимээр дагжап чоруй, чиде бээр. (И. Чечен.)

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Демдек ады чүнү илередирил? Ол өскерлир азы өскерилбес бе?
2. Утказының аайы-биле демдек аттары кандыг бөлүктерге чарлып турарыл? Олар тус-тузунда кандыг-кандыг демдектерни көргүзерил?
3. Кайы демдек аттары чада хевирин тургузарыл?
4. Кошкадыр чада канчаар тургустунарыл? Ол кандыг демдекти көргүзерил?

5. Күштелдирер чада канчаар тургустунарыл? Ол кандыг демдекти илередирил?

6. Демдек ады кандыг-кандыг синтаксистиг функция күүседирил? Ооң эң кол синтаксистиг функциязы кандыгыл? Чижектерден беринер.

С а н а д ы

Сан ады, демдек ады ышкаш, чүве ады-биле сырый хол-баалыг, кылдыныгның, чүвениң сан-түңүн илередир чугаа кезээ.

Сан аттарының утказының аайы-биле бөлүктери, тургустунары:

Түң сан ады тускай кожумак чок. Ч и ж э э : *чи кичээл, беш бажың.*

Дугаар сан ады *-кы* деп кожумактың база *дугаар* деп сөстүн каттышканындан тургустунар. Ч и ж э э : *чикү кичээл, бешки бажың, беш дугаар бажың.*

Чыырының сан ады *-алаа(н), -алдырзы* деп кожумактар-биле тургустунар. Ч и ж э э : *бежээлээ, бежээлээн, бежээлдирзи.*

Аңгылаар сан ады чаңгыс ол-ла сан адының катаптаанындан тургустунар. Ч и ж э э : *чи-чи кичээл, беш-беш ном.*

Чоокшуладыр сан ады дес-дараалашкак ийи санның каттышканындан база сан адынга *хире, шаа* деп сөстөрнүн немешкенинден тургустунар. Ч и ж э э : *ийи-чи кичээл, беш-алды ном; чи хире кичээл, беш шаа ном.*

Үүрмек сан ады хамаарыштырарының падежинде база хамаарылга хевиринде ийи санның каттышканындан болгаш ол үүрмек санга *бүдүн* деп сөс немешкенинден тургустунар. Ч и ж э э : *бештин, ийизи, чи бүдүн бештин, ийизи.*

Оон аңгыда бир санга *бүдүн* деп сөс база *-чык* деп кожумактыг өске санның немешкенинден база үүрмек сан ады тургустунар: *чи бүдүн беш ончук.*

207. Сан аттарын хамаарышкан сөзү-биле (сан ады + чүве ады деп модель) ушта бижээш, сан аттарының утказының болгаш тургузуунуң аайы-биле бөлүүн айтынар.

1997 чылдың октябрь 17–18 хуннеринде Хорватияның Дубровник деп хоорайынга кикбоксингиниң лоу-кик хевиринге бөмбүрзектин 49 күрүнезин каттыштырган бирги делегей чемпионаты эгелээн. Эң чиик 51 кг деңзиге Россияның төлээзи Мерген Монгушту англи дыл кырынга рингиге чалаан... .

Дөрт канат тыртып каан алды-алды метрнүн дөрбелчин рингизинге та чеже эрлер-биле пашкылашкан, тепкилешкен,

оларның хөй кезиин тиилеп алгылаан. Чемпионнар тиилелгелерин санап чоруур, а Мерген алдан хире санап чорааш, будалып, уттууда алып.

Ооң удурланыкчызы – итальян киксбоксер, четтикпейн девиржээн чарыш аьды дег, азыында шурап, кыйбыңайнып-ла турган. Бирги раундуда олар бот-боттарын өөренип көргөннер. Мерген удурланыкчызын ажып аар дүлгүүрнү тып апкан. Ийиги раундудан эгелеп, ооң камгалалын өттүр шанчып, теп эгелээн. ...Гонг хашкан... Шупту судьяларның чаңгыс аай шиитпири-биле Россиядан спортчу Мерген Монгуш тиилелгени чедип алган! (М. Ховалыгының «Чудурустуң чажыды» деп номундан.)

- Карартыр парлаан сан аттарындан чоокшуладыр болгаш ангылаар сан аттарын тургузуңар. Оларны канчаар бижирин тайылбырлаңар.

208. Хөй сектер орнунга скобкада айтып каан бөлүккө утказы тааржыр аңгы-аңгы сан аттарын киириңер.

Самбонуң хууда ... (дугаар сан ады) чер дээш ТР-ниң чемпионнады Кызылдың Херел аттыг спорт залынга болуп эрткен. Аңаа чемпион болган мөгелер ... (түң сан ады) чылдың июнь айның төңчүзүндө Кызылга болур Россияның Азия кезээниң чемпионнадынга киржир эргени чаалап алган.

Ол чемпионатка Россияның Азия кезээнде Уралдан Ыраккы Чөөн чүккө чедир туруп турар ... (чоокшуладыр сан ады) область, край, республикаларның ... (түң сан ады) мөгелери киржир. Баш удур догааштырыг-биле алырга, ... (чоокшуладыр сан ады) самбистер киржир.

... (Аңгылаар сан ады) чылдарда самбонуң сайзыралы Россияга шала кошкаан турган. ... (түң сан ады) чылдан бээр ол катап сайзырап эгелээн. Спорттуң бо хевиринге Олимпий оюннарынга киирери-биле белеткел ажылдары чоруп турар... («Тываның аныяктары» солундан.)

209. Домактарда сан аттарының айтырыгларын салып, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. Оларның домакка ролон айтыңар.

1943 чылдың декабрь 8-те Смоленск областың Снегирёвка суурунуң чанынга Морозов аттыг 8-ки гвардейжи дивизияның 31-ги гвардейжи аьттыг шериг полугу бодунуң хүрөөлеңинге Т.Б. Кечил-оолдуң командылааны 206 тыва эки турачыларны хүлээп алган. (Т. Таржа.)

Сактып алыңар!

Сан аттарының синтаксистиг хүлээлгези колдуунда демдек аттарыңа дөмей: санын айтып чорууру чүве аттарының мурнунга чоруур болгаш то дарадылга болуп чоруур. Чи жээ: *Беш дугаар* (каш дугаар?) *бажыңда чурттап турар мен. Чүс бежен* (каш?) *өөреникчи хуралга киришкен.*

Кылыг сөстөрүниң мурнунга чорааш, байдал болуп чоруур. Чи жээ: *Оолак эжикте кнопканы ийи-үш басты.*

Сан аттары домактың сөөлүңгө чорааш, кажыл? чезел? деп айтырыгга харыылаттынып, сөглекчи болур. Чи жээ: *Төрүттүңген чылым – 1991. Мээң харым он беш. А дуңмамның хары он.*

210. Түң сан аттарының орнунга чоокшуладыр азы аңгылаар сан аттарын киириңер. Домактарның уткаларыңа кандыг өскерилгелер тыптып келир-дир?

А силерниң, келир үениң начыннары, күш-дамырыңар деңнели кандыгыл? Бир эвес турникти 10 катап харап, 15 катап холдарыңар-биле шаладан иттинип, 30 катап олургаш туруп, база 100 метр хемчээлди 14 секунда иштинде маңнап шыдаар болзуңза – баштайгы үеде ажырбас деп болур, а бир эвес шыдавас болзуңзарза – херек эки эвес-тир. Неделеда 1 катап кросстан маңнап, 2 катап күш-дамыр сайзырадырынче угланган мергежилгелерни кылып чаңчыгыңар. (*С. Ооржактың «Шүгүлү өөрөн» деп номундан.*)

211. Сан аттарын ажыглап тургаш, диалогтан чогаадыңар. Кайы бөлүктүң сан аттары эң хөй ажыглаттыңар-дыр? Чүгө ындыг деп бодаар силер?

212. Тываларның чыл, ай, хонук болгаш шакты канчаар санап чораанының дугайында номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрүниң морфология сайгарылгазын кылыңар.

Шаанда улустуң шаг-үени – хар, чылды – санаары бир янзы турган чүве-дир. Чи жээлээрге, хүнде он ийи шак бар. Олар дөгерө аттарлыг:

Бирээ, ийи, үш, дөрт, беш, алды, чеди, сес, тос, он, он бир, он ийи – Күске, Инек, Пар, Тоолай, Улу, Чылан, Аът, Хой, Мечи, Дагаа, Ыт, Хаван дижир.

«Мен эргенгиниң дөрт шакта тургаш, орайның он ийи шак чедир ажылдадым» дээр дээн болза, «Тоолай шакта тургаш, Хаван шакка чедир ажылдадым» дээр-дир ийин. Күскеден хаванга чедир

ийи долганьрга, дүн-хүннүн чээрби дөрт шагы ол. Ол ышкаш хар, чылды база он ийи эргилделиг кылдыр санаар... . Ол он ийи чылдың аттары-биле бо он ийи шакты адаан... .

Мен Дагаа чылдың күстүн адак айының он чедиде эртенгиниң Хой шакта төрөөн кижидир мен. (*Степан Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузундан».*)

САН АДЫНГА ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Кандыг чугаа кезээн сан ады дээрил? Олар чүнү илередирил?
2. Тургузуунуң аайы-биле сан аттары кандыг бөлүктөргө чарлырыл?
3. Сан аттарының утказының аайы-биле бөлүктөрүн айтып, оларның тус-тузунда тургустунарын тайылбырлаңар.
4. Сан аттарының эң кол синтаксистиг хүлээлгези чүл? Сан ады оон өске кандыг домак кезигүнү болуп болурул?

Тускай чугаа кезектеринге катаптаашкын

213. *Демдек ады + чүве ады* деп модельдиг каттыжыышкыннарны ушта бижээш, оларның морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Честек-каттыг шөлдерини, тейлерини
Чеңниг холум чедер шаанче куспактадым.
Аржаанныг сууң тереңинге хөлестенип,
Артыш-шаанаан айдызынга таалап чордум...

(*Ю. Кюнзегеш.*)

214. Дараазында чүве аттарынга утказы тааржыр демдек болгаш сан аттарын база кылыг сөстөрүн немээш, олар-биле чогаадыгдан бижидер. Чогаадыгга аттан бериңер.

Тайга, эзим, элик-хүлбүс, оът-сиген, кат-чимис.

215. Карартыр парлаан сөстөрүнүң морфема-морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Айбыр ирейниң салаалары дагыр-дагыр, чүстери, эрги шагның демир өөктери дег, чоржак-чоржак, сарыг-сарыг. (*А. Темир.*)

Кылыг сөзү

Кылыг сөзү — кылдыныгны, шимчээшкенини болгаш турум байдалды илередир тускай чугаа кезээ.

Тыва дылда кылыг сөзүнүң эге хевири кылдыр *-ар* кожу-мактыг келир үениң причастие хевирин ап турар. Ч и ж э э : *кыл-*

ыр, бижир-ур, номчу-ур. Ооң -ар кожумак чок кезээ дөзү болур: кыл-, бижир-, номчу-.

Кылыг сөзүнүң дөзү бөдүүн, нарын болгаш составтыг болур¹.

216. Чижектерде кылыг сөстөрүн баштай эге хевирге салгаш, оон дөзүн айтыңар.

Акым мени имнээп, боозун бир холунга кезей туткаш, бир холу-биле чайбышаан, мырыңай дөрт-даяктаан ышкаш, шала хажыбызынче саяктап чорупту. (С. Сарыг-оол.)

217. Сөзүглелде кирген кылыг сөстөрүн тургузуунуң аайы-биле бөлүктөп бижирер.

Ёзулуг тоолчуларга кижини кажан-даа эрикпес дижит. Эгерге чон база-ла ындыг. Тоолчуну топтап дыңнап олурарга, хамык ужур чүгле тоолдарында база эвес, а тоолчунуң күүседир аянында, харындаа каш янзы аргалында. Чамдыкта ол ажык шүлүк аянынга күүседир, чамдыкта алгаг, хөөмей хөөнүңге бадыргылаар, өске таварылгаларда шала таваар үн-биле ырлай аарак ыткылаар. Эгерни кара аныяндан тоолдаан, эзерлиг аътты-даа чая тоолдап ап чораан кижини дижит. (Ч. Чүлдүм.)

218. Бөдүүн кылыг сөстөрүндө нарын азы составтыг кылыг сөстөрүн тургуслушаан, дүжүрүп бижирер. Ук кылыг сөстөрү бөдүүн эвес апарганындан домактарның уткаларынга кандыг өскерилге болурдур?

Чымчак ирей чүдөн-даа кортпас, чүгле уругларының незинден сестир болгаш, үжөн чыл иштиңде кады чурттааш, чаңгыс борбак кадыг сөс безин сөглөвээн амытан чүвөң иргин. ...Чымчак кара чажындан авазынга дузалажып өскөн болгаш, херээжен кижиниң кылыр ажылын дөгере билит: даараныр, хеп быжар, аш-чем кылыр. (М. Кенин-Лопсанны-биле.)

219. Үзүндүдө составтыг кылыг сөстөрүниң долу уткалыг кезээниң укталганын тодарадыр. Укталган сөстөрүниң укталган аргазын айтыңар.

Үлегери: *Сайгарып олурган* – укталбаан кылыг сөзү, *сайгарып-сайгарып алгаш* – укталган, *харыылап олурган* – укталган.

¹ Дөс дугайында эгезинде «Сөс тургузуу» деп темага өөрөнгөн. Ынчангаш дөстүн хевирлерин бо темага киирбээн.

...Ынча кош дусту дең-дең оюк кылдыр балды-биле та каш хонукта оюп кээр чүве. Аар чүктүг шарылар-биле та чеже хонуп чорааш, чер-чуртунга менди-чаагай эеп кээр? Бо хире кызып-кылайып чорааш, эккелген дус үнелиг болбайн канчаар. Биеэде улус дусту кончуг үнелеп, хүндүлээр: кайы хамаанчок төп-чайбас, ол хамаанчок артап болбас, кончуг арыг кызыл дус эм болур дижир. (К. Оргу.)

Сактып алыңар!

Кылыг сөзүнүң болбас хевирниң болгаш залог, вид кожумактары хевир тургузар кожумактар болганда, олар кылыг сөзүнүң дөзүнче кирип турар. Ынчангаш арыг кылыг сөзүнүң дөзүндөн аңгыда, болбас хевирниң дөзү, залог дөзү болгаш вид дөзү деп аңгылап турар. Чи жээ: *Сайгарбаан* деп кылыг сөзүндө болбас хевирниң *-ба* деп кожумаа бар болгаш ол дөсчө кирип турар: *сайгарба* – болбас хевирниң дөзү; *сайгарышкан* деп кылыг сөзүндө *-ыш* деп залог кожумаа бар болгаш залог дөзү – *сайгарыш-*, *сайгаргылаан* деп сөстө *-гыла* деп вид кожумаа бар болганындан вид дөзү – *сайгаргыла-* болур.

220. Болбас хевирде кылыг сөстөрүнүң дөзүн айтыңар. Кожумааның шын бижилгезиниң дүрүмүн чугааланар.

Амыдыралдың кадыг хоойлузунга кижиге болган бырашпас. Амыдырал чүгле каң кадык, кадыг-бергеге шыдамык кижилерни шилип ап, арттырып алган. Ол кижилер ооң-биле месилдежип, ооң-биле тура тутчуп, үениң хоойлузунуң баарына белен күдүк басып сөгүрбес, бажындан ак дүктер дек үндүрбес чораан.

Сүүр кырында кижиге хенертен үзөш кылынган соонда, эгиннеп алган чораан чактыр боозу холунга келген. Ол далашпаан. ... Кула-Сарыг – угаанныг амыган. Аңнап мунарга, ол былгырбас, ... артыг-деригден хойбас. Шырыш аразынга өртегге орааштынмас, аргамчының унун эдерип оъттаар, адак баспас. (К.-Э. Кудажы.)

Кылыг сөзүнүң залогтары

Залог хевирини кылдыныгының кымче азы чүже угланганын илередир. Кылдыныгыны кылып азы боттандырып турар кижини, чүвени ооң субъектизи дээр, а субъектининиң кылдыныгының угланган чүвезини объектизи дээр. Залог кожумактары кылыг сөзүңге немежирге, ооң углангышыны билдинип, кылдыныгы ооң боттандырыкчызының (субъект) бодунче азы өске чүвеже (объектиже) угланганын илереди бээр.

Тыва дылда беш залог бар: үндезин, эгидиешкин, болдуруушкун, болчуушкун, качыгдаашкын.

Үндезин залог кандыг-даа залог кожумаа-биле хевирлеттинмес. Чижээ: *чуру-, бижиг-, номчу-*.

Эгидиешкин залогу кылдыныгның субъектининг бодунче угланганын илередир болгаш *-н, -ттын*: *дыра-н-, дыраттын-, чаг-дын-, чуг-дун-; кас-тын-, тик-тин-, тут-тун-*.

Болдуруушкун залогу бир субъектининг өскезин бир кылдыныгны кылырынче албадап, дужаап азы дилеп турарын илередир болгаш *-т, -ттыр*: *дыра-т-, дыра-ттыр, чаг-дыр-, чуг-дур-; кас-тыр-; -зыр: эм-зир-; -ыс теп-ис (тепсир), ал-ыс (алзыр), ак-ыс (аксыр), -ыр: көш-үр-(көжүрер), кеш-үр-(кежирер), аш-ыр-(ажыраар)*.

Болчуушкун залогу ийи азы оон хөй субъектилерининг удур-дедир, чергелешкек азы хары угда, деңге кылган кылдыныгын илередир болгаш *-ш* деп кожумактынгу дузазы-биле тургустунар. Чижээ: *чугаала-ш-(чугаалажыр), кайга-ш-(кайга-жыр) база ырла-ш-(ырлажыр), каттыр-ыш-(каттыржыр)*.

Болчуушкун залогунда кылыг сөстери чамдыкта бир субъектининг өскезинге дуза көргүзөр утканы илереди бээр. Чижээ: *дузала-ш-, чугайла-ш-*.

Качыгдаашкын залогу бир субъектининг дооразындан бир кылдыныгга алзышканын илередир болгаш *-л* деп кожумактынгу дузазы-биле тургустунар. Ук залог хевиринде кылыг сөстөринге өске кожумактар немежи бээрге, *-ыл* деп кожумакта чүгүрүк ажык үн чиде берип, үн өскерлиешкиннери болу бээрге, ол *-т* кылдыр өскерли бээр: *тып-ыл-ыр > тып-л-ыр > тып-т-ыр*.

221. Эжеш домактарда үндезин болгаш өске залог хевирлеринде кылыг сөстөрининг тургустунганында база уткаларында ылгалын тайыл-бырланар.

I.

1. Уранмаа көрүнчүкче көргөш, арны-бажын суйбап, бажын дыраан. — Уранмаа көрүнчүкче көр-үн-гөш, арны-бажын суйба-н-ган, бажын дыра-н-ган.

2. Оолчук аътты тергелешкен. — Оолчук аътты тергеле-н-ишкен. Хорлуу садыгдан аъш-чем саткан. — Хорлуу садыгдан аъш-чем сат-тын-ган.

3. Аяс акызынче чагаа бижээн. — Акызынче чагаа бижиг-тинген.

II.

1. Авазы бажыңын чугайлаан. — Авазы уруунга бажыңын чугайла-т-кан. Сапа машиназын септээн. — Сапа дунмазынга машиназын септе-т-кен.

2. Ыт оолду ызырган. — Бичии оол ытка ызыр-т-кан. Эмчи Марусяны шинчээн. — Маруся эмчиге шинчи-д-ип алган.

III.

1. Авазы уруунга сүмелээш, оглунга телефон дамчыштыр чугаалаан. — Авазы уруу-биле сүмеле-ш-кеш, оглу-биле телефон дамчыштыр чугаала-ш-кан.

2. Көрүкчү каттырган. — Көрүкчүлөр каттыр-ыш-кан. Сценада артист чаа ырны ырлаан. — Сценада артистер чаа ырны ырла-ш-кан.

3. Акызы сизген кескен. — Дунмазы акызынга сизген кез-иш-кен.

IV.

1. Кадаг дугуйну чарып каан. — Кадагдан дугуй чар-л-ы берген.
2. Оол теректин будуун сыйышкан. — Теректин будуу сый-ыл-ган.

222. Эгидишкин залогунда кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларнын кожумактарын шыйыңар. Кылдыныг кымче угланганын тайылбырлаңар.

Ирбиштей ажилчын хевин уштуп кааш, арыг хевин солуй кеттинишкен. Сактырга, чиигеш диген. Чаа келген дежурный угбай-биле мендилешкеш, чеди дугаар өрээлдин дүлгүүрүн ап алган. ...Аа-чаза саваңнанып чунуп алган... Ээнзиргей ханаларже көрүгөш, сыгырты кааптарга, чаңгызының сүрлүү кончуг болган, ынчангаш ызыртынышкан.

...Ирбиштей мынчаар бодал орган: «...Мен бодалымга, Хову-Аксында ёзулуг маадырлар чурттап, ажилдап, дыштанып турарлар. Бо санаторий-профилакторий ол маадырларнын чемненир, дыштаныр болгаш эмненир чери-дир. Бо черге келгеш, дагжылар-биле ужуражып тургаш, ис баштанырын бодал берген мен...».
(М. Кенин-Лопсан.)

223. Кылдыныгны субъектинин бодунун күзели-биле эвес, а өске субъектинин дилээ азы албадалы-биле кылып турар кылдыр (болдурууш-кун залогунга) эдип бижидер.

Хостуг шагында Балчый акый өг ажылы кылыр: хеп чуур, чугган хепти базар, сынган сандайлар септээр, идик улдууар... Чылыг суг-биле огородта баларланчак үнүштерин суггарар. (М. Кенин-Лопсанныы-биле.)

224. Дараазында чижектерде болдуруушкун залогунда кылыг сөстери кандыг уткалар илередип турарыл? Карартыр парлаан кылыг сөстери болдуруушкун залогунга турар кылдыр өскертиңер. Домактарга кандыг өскерилгелер болу бээр-дир.

(Бичии уруглар) Эмдик аът өөредип мөгзүр, халдыр. Аът сыдымнаар, төрөпчилээр, уруктаар. Оон дендээш, дүжүметтер өттүнүп, ээлбес чүвелер чырааладып, саяктадып келгилээр. Чамдык кижилер оларның аъттарын ап баглаар, эжик ажып бээр, от салыр, бараалгаар дээш-ле баар. (С. Сарыг-оол.)

225. Болчуушкун залогунда кылыг сөстериңиз утказын тодарадыңар.

– Мен бодум ферма сизгени кылчып, бөлүшкөш, орай келдим. Уругларның боттары-биле көржүп чугаалашпадым. Олар боттары тыпчып алганда, иези мен дээш ол хөөкүй чүнү канчаптар ийик. Сээң-биле сүмележир доң нарын херек бар...

“Чедерже” пүтөвканы суурда улустар боттары үлежип апшаар чүве ышкажыл. (А. Даржай.)

• Карартыр парлаан сөстүң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

226. Үндезин залогта кылыг сөстериңизден качыгдаашкын залогун тургузуңар. Эде тургустунган домактарда субъект, объектини хайгаараңар; эрги турган домактарга көөрдө, чаа тургускан домактарда кандыг өскерилгелер тыптып келгенин тайылбырлаңар.

Тудугжулар хананы дешкөш, шаланы туруп каапкан. Сайгылгаан проводтарын үзүп каапкан, батареяларны адырган. Чаа печка турар черни оюп каан. Соңга шилдерин рамаларыңдан база адырып каапкан.

227. Залог хевиринде кылыг сөстериңиз хамаарышкан сөзү-биле ушта бижээш, залог уткаларын тайылбырлаңар.

1. Кожа-кожа аалдар ээлчештир дүк хап, дүк салып эгелээр дыка солун ажыл-үүле ол. Дүк доюнга бичии оолдарны хүрештирер, чарыштырар. Чарышкаш эрткен оол куйгалааш, быжырып каан

хой бажы алыр... Ынчангаш оолдардан чыдып калбас, дүк каккан аалдарга бо-ла чеде бээр мен... А кажар кожайның халас күшке берге үүлезин бүдүртүп алыр бир аргазы ол чүвең иргин.

2. ... Бир эрген оттуп келиримге, авам меңээ бир аяк хевек шыгыдып бергеш:

— Дуңмам чайгап олур шиве, ыдым — дээш, бажым чыттап кааш, үне берди.

Дуңмам үстүкү эриннерин эмдинмишаан удуп чыдыр. Аяк орту киир чип олурумда, даштын, өг дөрүндө, акым-биле кады өөвүстүң оглу оожум чугаалашты... (С. Сарыг-оол.)

Сактып алыңар!

Чаңгыс кылыг сөзүнүң дөзүңгө 2–3 залог кожумаа ажыглатгына берип болур. Кожумак бүрүзү бодунуң залогунуң утказын дамчыдып турар. Ч и ж э э : *Башкының сөстери уругну элээн бодандырыпкан (бодан-дыр).* *Авазы уругларын дузалаштырып (дузала-ш-тыр) алгаш, өгнүң иштин айлап алган. Садиктиң бичиши уругларын холдарындан четтиништирип (четтин-ши-тир) каан. Мени Москва-биле ол кино таныштырган (таны-ш-тыр).*

228. Чаңгыс бөлүктө кирген кылыг сөстөриниң утказында, тургустунганында кандыг ыгалдар бар-дыр? Бир бөлүктө кирген кылыг сөстөри-биле домактардан чогаадыңар.

Ужураш-, ужураштыр-; чөле-, чөлен-, чөлендир-; чор-, чоргус-, чоргустур-, тыш-, тывыл-, тывылдыр-; дузала-, дузалаш-, дузалаштыр-; тур-, тургус-, тургузуш-.

229. Карартыр парлаан кылыг сөстөриниң тургузуун сайгарыңар.

Инектер баштарын тарааларже угландыра берген. Ол чүүл тарааны инектер саза басып, үрээри ол-дур деп бодалды бажымга төрүттүндүрүп келген. Четтинишкеш ырлажып чораан боттары-выс тарааже углай маңажышкан бис.

КЫЛЫГ СӨЗҮНҮҢ ГРАММАТИКТИГ УТКАЗЫ БОЛГАШ ЗАЛОГ ХЕВИРЛЕРИНГЕ ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Кылыг сөзүнүң грамматиктиг утказы кандыгыл?
2. Кылыг сөзүнүң эге хевирин, дөзүн канчаар тыварыл?
3. Кылыг сөзү чүгө өскерлир чугаа кезээ болурул? Ооң өскерлир хевирлери кандыгыл?

4. Кылыг сөзү тургузуунуң аайы-биле кандыг бөлүктерге чарлырыл?
5. Кылыг сөзүнүң залог категориязы деп чүл?
6. Залог бүрүзү канчаар тургустунар-дыр? Оларның уткаларын тайылбырлаңар.
7. Чангыс кылыг сөзүңге 2–3 залог кожумактары немежи бээр чижектер тыпкаш, оларның илередир уткаларын тайылбырлаңар.

Кылыг сөзүнүң видтери

Кылыг сөзүнүң вид хевири кылдыныгының кандыг янзылыгы азы кандыг хевирлиг, шинчилиг эртий турарын айтыр. Олар вид кожумактарының база дузалал кылыг сөстөрүнүң дуазы-биле тургустунар.

Видтерниң бөлүктери:

Тодаргай эвес вид тускай көргүзүкчү чок, чүгле кылдыныгы адап турар вид болур.

Дагы ннаан вид (кожумаа -гыла) катаптап азы дагы ннап турар кылдыныгы илередир. *Чи жээ: Төрээн школамга болганчок баргылаар мен. Бичии тургаш, школамга маңнап турган целерим сагындыргылаар.*

Болбастаар вид (кожумаа -баста) кылдыныгының түр када соксап кынның, болбайн баарын азы болбайн барганын илередир. *Чи жээ: Суурга сайгылгаан хыппастаан, кино, концерт болбастаан. Автобустар маңнашпастаан.*

Доозулган видте кылыг сөстери -ывыт деп кожумактан аңгыда, кожаланчак деепричастие хевиринде кылыг сөзүңге *каг-, кал-, бер-, ал-* деп дузалал кылыг сөстөрүнүң немешкенинден тургустунар болгаш кылдыныгының доозулганын, доосту бээрин азы дооступ турарын илередир. *Чи жээ: Домакты бижипкен, домакты бижип каан, домакты бижип берген, домакты бижип алган. Шап-, тырт-, хон-, дүш-, каг-* деп дузалал кылыг сөстөрүнүң каттышкак деепричастиеге немешкенинден кылдыныгы чиик, дүрген доостурун, доозулганын илередир. *Чи жээ: бижий шавар, кыла тыртар, кире дүжер, бижий кааптар.*

Оон аңгыда кылдыныгының дүрген, чиик, хензиг када доосту бээрин илередир видти дүрген вид дээр. Ол аян (өтүнүг) сөстөргө *де-/ди-, кыл-/кылын-* деп дузалал кылыг сөстөрүнүң немешкенинден тургустунар. *Чи жээ: Хенертен даштын бир цве ток дээн соонда, ыт сыйт-сыйт кынның чоруй, ээре берди. Соңга караанга бир кижжи караш дээн соонда, эжикти соктайла берди.*

Эгелээр вид ийи арга-биле тургустунар: а) кожаланчак деепричастиеге *эгеле-, кир-, цн-* деп дузалал кылыг сөстөрүниң каттышканындан: *бижип эгелээн, ажылдап кирипкен, маңнап цнген*; б) каттышкак деепричастие хевиринге *бер-* деп дузалал кылыг сөзүнүң немешкенинден: *ырлай бээр*.

Ритмиктиг вид хевиринде кылыг сөстери кылдыныгының ритмиктиг (дораан-дораан, дүрген-дүрген) катаптаанын илередир болгаш *-ыңна-* болгаш *-ыңайын* деп кожумактарның дузазы-биле тургустунар. Чижээ: *Дээрде бир-ле чүве кызаңнап, көгөрөңнөп турган ышкаш. Дээр кызаңайнып, көгөрөңейип-ле эгелээн*.

230. Вид хевирлеринде кылыг сөстөрүниң тургустунганын айтыңар. Оларның кожумактарын шыйыңар.

Сайзанактаан уруглар улуг улус өттүнгүлөп, аразында аалдажып, төрөл-дөргүл, куда-баар-даа болгулай бээр. Артистер ышкаш шии, концерт көргүскүлөп, танцылагылай кааптары суг амыр. Спортчулар дег хүрешкилеп, чарышкылап турда суг, эрестии, чииги аажок. Аът чарыштырган улус бооп, чыраа аъттарын мунгулап алгаш, чаржыштары суг чаптанчыг болгай.

231. Кылдыныгыларның аразында ылгалын тайылбырлаңар.

Библиотека баар – библиотека баргылаар – библиотека бар-бастаар.

Ном бижидип алыр – номнар бижиткилээр – номнар бижит-пестээр.

Эки номчуттунар – эки номчуттунуштар – эки номчуттун-мастаар.

Экзаменге белеткенир – экзаменге белеткеништер – экзаменге белеткенместээр.

Сактып алыңар!

Доозулган видтиң *-ывыт/-ивит* деп кожумаа дараазында өскерлишкиннерге таваржыр:

1) *-ывыт > ылт-*: ол кожумакка ажык үн-биле эгелээн кожумак немежип турда, ооң *-ыт-* деп элементизиниң кызаа ажык үнү адаттынмайн баар (*кыл-ывыт-ар > кыл-ыв-т-ар*). Сөөлүндө дүлөй үннүң салдары-биле *э* деп үн база дүлөй *п* деп үнчө шилчий бээр (*кыл-ылт-ар*).

2) *-ывыт > ыл-*: ол кожумакка дүлөй үн-биле эгелээн өске кожумак немежип турда, *-ыт-* деп элементизи адаттынмайн чиде

бээр (кыл-ывыт-кан > кыл-ыв-кан). Сөөлүндө дүлөй үннүң салдары-биле -ө деп үн база дүлөй п деп үнче шилчий бээр (кыл-ып-кан).

3) -*ыт* > *п*:- ажык үн-биле төнгөн дөске ук кожумактын -*ыт*- деп вариантызы немежир (бижи-вит-). Ол кожумакка дүлөй үн-биле эгелзэн өске кожумак немежип турда, -*ыт* деп элементизи адаттынмайн чиде бээр (бижи-вит-кен > бижи-в-кен), дүлөй үннүң салдары-биле ө деп үн база дүлөй п деп үнче шилчий бээр (бижи-п-кен).

232. Эжеш домактарда кылыг сөстери чүзү-биле аңгыланып чоруур-дур? Вид кожумактарын шыйыңар. Олар кандыг видти тургузуп турар-дыр?

Эрес ажылын кылып каан. – Эрес ажылын кыл-ывыт-кан.

Оон хем кыдыынче маңнаан. – Оон хем кыдыынче маңна-выт-кан.

Арыг сугга чунуп алган. – Арыг сугга чун-уп-кан.

Паркка элзэн халып алган. – Паркка элзэн халы-п-кан.

Элзэн үе иштинге зарядка база кылыр. – Элзэн үе иштинге зарядка кыл-ыпт-ар.

233. Дагыннаан вид хевиринде кылыг сөстериңиз уткаларыңиз тода-радыңар.

Кызыл хоорай. Часкы кежээ. Улуг-Хемниң чалгыглары эрикти шиг-шиг кылдыр часкагылаан. Эрикте, хөнеде анай-хурагангы-лаштыр, кожалаштыр өртегилеп каан моторлуг хемелер чалгыглар аайы-биле чайгангылап, коңгурткайндыр аяр дагжагылаан.

Эрик кырын дургаар шөйүлгөн чадаг кижикылаштаар орукта ооргалыг узун чараш сандайны селгүүстээннер эелегилепкен. Ийи-чаңгыс кылдыр четтинишкен оолдар, кыстар эрикти эдерти таваар кылашташкылап, оожум чугаалажып, хөглүг каттырышкылап каап чорааннар. Хемден эстээн сериин салгын оларның арны-бажын эргеледип-чассытканзыг, суйбап тургулаан. (В. Хомушку.)

234. Кылыг сөстериңиз баштай дагыннаан вид, оон болбастаар вид хевиринге салыңар. Вид хевиринге тургузуп алганыңар кылыг сөстериңиз уткаларыңиз тайылбырлаңар.

Орлан эртен эрте огородун суггарар, бажыңны долгандыр аштаар. Оон хем суунга эштир, паркка селгүүстөп кылаштаар. Эжи Омакты эдертип алгаш, ийилзэн улуг-хүннерде балыктаар, өдүрөктээр.

235. Болбас хевирде кылыг сөстөрүнүн орнунга болбастаар видте кылыг сөстөрүн ажыглаңар. Домактарның уткаларынга кандыг ылгал бар апаар-дыр? Вид кожумактарының шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Буян ам торлаа дузактавас. Чүге дээрге олар ам соокка далдарааш, хар иштинден үнмес, аңаа оьттап чыда хүнзээр.

...Тайгага тоорук үнмээн. Диич ховар чыл болган. Араттар оюк-дилик черинден тараа сывы тутпааннар.

...Барык унунга хар киир чагбаан. Ыт-дааш үнмээн, ыр-шоор дыңналбаан. Садыгжылар доюлбаан. Аьттар дуюу дагжаваан. Ыттарның ээргизи безин кодандан үнмээн. *(К.-Э. Кудажы.)*

236. *-ывыт* кожумактыг доозулган видте кылыг сөстөрүнүн орнунга дузалал кылыг сөстери-биле тургустунар (нарын) доозулган вид хевирин ажыглаңар. Уткаларынга кандыг ылгал туруп келир-дир?

Немец таңныылдар Оюн сугну эскерип каапкаш, хараган аразынче боолай-ла берген. Доржу немецтерже хөме тудупкан. Олар калбаш барып дүшкеннер. Ынчан ол өөрүнүң соондан халыплаткан. Автомат дыдыраан соонда, ооң бир буду изиш дээн, хараган артынче халый бергеш, кээп дүшкен. Дээр актай көрүп чыдарга, бир немец туруп келгеш, дедир халыпкан. Ол олче углай туткаш, бүлгүртүпкен. Оон дедир халыптар дээн – буду бастынмас. Союплаткан. *(О. Сувакпит.)*

237. Чижектерде кылыг сөстөрүнде кандыг ылгалдар барыл? Ук ылгал чүнү өскертишкенинден тыптып кээр-дир? Оларның видин тода-радыңар.

Долаан онаалгазын кылып алган. – Долаан онаалгазын кыла шаапкан. Авазының ажылдаар черинге чедип келген. – Авазының ажылдаар черинге чеде тыртып келген.

Оон садыг баргаш, хлеб, сүт садып каан. – Оон садыг бара тырткаш, хлеб, сүт сада шаапкан.

Бажыңынга келгеш, шай хыйындырып каан. – Бажыңынга келгеш, шай хайындыра каапкан.

238. Ритмиктиг видте кылыг сөстөрүнүн аразында кандыг ылгалдар барыл? Оларның тургузуун сайгарыңар.

1. Дээрде сылдыстар чүгүртүлөңнээн, чивецнээн. Одагда көс кызаңнаан. Ыяштың бүрүлери салдыраңнаан.

2. Дээрде сылдыстар чүгүртүлөңейнип, чивецейнип турган. Одагда көс кызаңайнып тур. Ыяштың бүрүлери салдырткайнып тур.

239. Бердинген сөстөрнi ритмиктиг видте кылдыр эде тургузунар.
Үлегери: *Агараш дээр — агараңнаар, агараңайныр.*

Өгбеш дээр, чымчаш кынныр, сырбаш дээр, көгереш кынныр.

240. Бөлүктөрдө кылыг сөстөриниң аразында кандыг ылгал бардыр? Вид хевирин тодарадыңар.

1. Сайгылгаан чырып келген. Уруглар амырай бергеннер. Сактырга, бажың ишти база чылыи берген ышкаш болган. Диис шкаф кырынче үне халаан.

2. Сайгылгаан чырыш дээн. Уруглар амыраш дээннер. Сактырга, бажың ишти база чылыш кынган ышкаш болган. Диис шкаф кырынче карап дээн.

3. Сайгылгаан чырый каапкан. Уруглар амырай хона бергеннер. Сактырга, бажың ишти чылыи хона берген ышкаш болган. Диис шкаф кырынче шурай каапкан.

Сактып алыңар!

Чангыс кылыг сөзүнүң дөзүңгө 2–3 вид кожумактары болгаш 2–3 дузалал кылыг сөстери каттыжа берип болур. Чижээ: *кылыла-выт-, бас-кыла-выт-, бижиг-весте-гиле-; өөренип эгелей бер-, ажылдап чоруй бар-, бижий шаап ал-; ажылда-васта-гыла-й бер-.*

241. Кылыг сөстөринде кандыг кожумактар каттышкан-дыр? Олар-биле домактардан чогаадыңар. Уткаларын тайылбырлаңар.

Бас-кыла-выт-, кыз-аңна-васта-, көр-гүле-весте-, бижиг-гилепт-ер.

242. Карартыр парлаан сөстөрнiң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Мөзүр кара-кара хаяларлыг мээстин кедээзинде өң-баазын чечектер айыраңнаан, **оът-сигени сүстүнүп чыдар**, ыргак-дагыр тарамык дыттар үнгүлээни деспекте чалаң ак хой бажын көдүрбейни, харамдыгыш оъттап чораан. (*В. Хомушку.*)

ВИДТЕРГЕ ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Кылыг сөзүнүң вид хевириниң утказы, ужур-дузазы чүдел?
2. Кожумактар дузазы-биле кандыг видтер тургустунарыл?
3. Бөдүүн видтер дээрге кандыг видтерил? Оларның тургустунарын, илередир уткаларын айтыңар.
4. Нарын видтерниң тургустунарын, уткаларын тайылбырлаңар.

Причастиялар

Причастие дээрге кылыг сөзүнүң онзагай хевири. Ында кылыг сөзүнүң база демдек адының шынарлары сиңген.

Тыва дылда дөрт причастие хевири бар. Олар шуптузу болуушкун наклонениезиниң үе хевирлерин арын көргүзүкчүлери-биле кады тургузар. Ч и ж э э : 1. *Суггарган* (к а н д ы г ?) *чечектер* – бо сөс катгыжышкынында чүве адының мурнунга туруп алгаш, к а н д ы г ? деп айтырыгга харыылап, тодарадылга болуп чоруур причастие. 2. *Бертен чечек суггарган бис* – бо домакка *бис* деп арын көргүзүкчүзү-биле кады болуушкун наклонениезиниң шагда эрткен үези болур, домакка сөглекчи.

Причастияларниң хевирлери болгаш тургустунары:

Эрткен үениң причастиези : *-ган* деп кожумактыг: *эрткен це, ашкан хүн.*

Келир үениң причастиези : *-ар* деп кожумактыг: *келир це, ажар хүн.*

Болгалак үениң причастиези : *-галак* деп кожумактыг: *болгалак це, ашкалак хүн.*

Болгу дег үениң причастиези : *-гы* дег деп хевирлиг: *болгу дег це, ашкы дег хүн.*

Причастияларниң демдек ады-биле дөмейлешкек шынары:

Чүве ады-биле илереттинген кежигүннүң мурнунга чорааш, кылдыныгдан утгалган демдээн илеретпишаан, к а н д ы г ? деп айтырыгга харыылаттынганш, домакка тодарадылга болу бээр. Ч и ж э э : *аяскан дээр, ырлаар уруг, келгелек машина, чаггы дег чагс.*

Кылыг сөзү-биле дөмейлешкек шынарлары:

1) кылдыныгны илередир үе, залог, вид хевирлерлиг: *доңган суг, доң-ур-ар суг, доңгу дег суг, доңгалак суг, доңурган суг; чемненгилээн кушкаштар, туттурбастаан оорлар;*

2) составтыг кылыг сөзүнүң долу уткалыг кезээ болур: *чугаалашкан олурган, чугаалаар турган;*

3) арын көргүзүкчүлери-биле кады болуушкун наклонениезиниң үелерин тургусчур, ынчан домакка сөглекчи болур: *Дарта дыштаныр бис. Булуттар чавыс-чавыс, чагс чаггы дег-дир.*

243. Карартыр парлаан сөстөрдө кандыг ылгалдар барыл? Причастияларни хамаарышкан сөзү-биле ушта бижээш, ооң онзагай демдектерин тайылбырлаңар.

**Чивецнешкен сылдыстар – сылдыстар чивецнешкен;
өөренир аныяктар – аныяктар өөренир;**

чангалак куштар — куштар чангалак;
келги дег автобус — автобус келги дег.

Причастиелер чүве адынче хамаарылга болгаш сан кожу-
мааның дузазы-биле шилчий берип болур: *Ажылдааннар
автобуска олургулапкан. Чалатканнарны мурнуку олуттарже
чалап тур бис. Ижээр чери — хос ыяш, ижер-чири — ирт-серге
(Тывызык).* Ынчан олар, чүве ады ышкаш, падежтерге ескерлир
болгаш домакка кол сөс, немелде, сөглекчи бооп болур.

Причастие аңаа хамаарышкан сөстери-биле кады причас-
тиелиг бөлүглелди тургузар, а причастиелиг бөлүглел домакка
делгеренгей тодарадылга азы байдал болур: *Келген аңчылар
казанакты удур септен турар чаңчылдыг улус чораан.
(К.-Э. Кудажы.)*

Ол ышкаш падеж кожумактары-биле кол домакка каттыжар
тайылбыр домактарның сөглекчилери причастиелер-биле илерет-
тинген болур. Ч и ж э э : *Ында-хаая маңаа келгениңде, көрүп
каап турар сен.*

244. Причастиелерниң кандыг чугаа кезээнче шилчий бергенин
айткаш, домакка ролун тодарадыңар. Айтырын салыңар.

Ээ-та, эки-ле үе туржук ам! Октаргайже ужудуп үнүп турган
кижилерни оон-даа артык үдээни чадавас. ...Байырлалдың бүргей
тудуп келир чылыг куспаанга чайгаар-ла алзыптар сен. Үдээннерниң
чайган холдары, оларның туткан аржыылдары холушкаш, өң-
баазын өңүт далай ышкаш, чалгып турду. Ол-бо чүктен октаан
чечектер бистерни хөмө ала берди... Ыр-даа, дуглап-дуглап ажы-
дышкан хем суу дег, ала хөңнүңде куттулуп чораан. Кежээ-даа
ырлаар эрлер бар-дыр. Ылаңгыя мээң баарымга олурган дирт кара
оолдуң ырызын дыка сонуургаан бис. (С. Сириң-оол.)

245. Хөй сектер орнунга адаанда айтып каан причастиелерни немел
бижээш, оларның хевирин айтыңар. Домактарның синтаксистиг сайгарыл-
газын кылыңар.

Ивилерниң ... чемнери база онзагай, олар ... сигеннерни тырый
шаап алыр эвес. Кижиниң ... сигенни иви чивес, ынаар көрүңмес-
даа.

Артыш-оол ... чарылар тударда, ыт кыйгырганзыг чуккур-
гулаар. Дус көргөш, олар ... эдере маңнап туруп бээр. (М. Эргенчи-
биле.)

Кирип болур сөстөр: *чиир, аксынга таварышкан-на, белет-
кеп бергени, черге оъттап чораан, кижини базып каггы дег.*

246. Бердинген чүве аттары канчаар тургустунганыл?

Челер-Доруг, Амыргалаар, Чортар-Ашак, моюн-ораар, эдер-хааржак, хеп даараар чер, Ээр-Хавак, хүн-эдерер.

247. Шүлүкте причастияларни хамаарышкан сөзү-биле ушта би-жээш, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Эрте быжар кызыл-кат дег,
Электен-не черже дүшпес,
Чыккылама соок тоовас,
Сывын кагбас чыжырганам.
Чыып аары берге-даа бол,
Шынап алдын сарыгбайым.

(Н. Куулар.)

ПРИЧАСТИЕЛЕРГЕ ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Причастие хевири өске хевирлеринден чүге онзаланып чоруурул?
2. Тыва дылда кандыг причастие хевирлери барыл?
3. Причастиеде демдек адының шынарлары чүл?
4. Кылыг сөзүнүң шынарлары канчаар илереттинерил?
5. Причастиялиг бөлүглөл дээрге чүл?
6. Причастие кандыг чугаа кезээнче шилчип болурул?

Деепричастиялар

Деепричастиялар кылыг сөзүнүң өскерилбес хевири, ында кылыг сөзүнүң болгаш наречиениң шынарлары сиңген. Олар составтыг кылыг сөзүн тургузуп, ооң долу уткалыг кезээ болуп чоруур. Чижээ: *чалгаарап болбас, чугайлай берген, ажылдавышаан турган, болбайн барган, ажылдааш келген*. Чүглө -гала деп кызыгаарлаар деепричастие составтыг кылыг сөзү тургузушпас.

Оон аңгыда деепричастиялар кол кылдыныгга немелде кылдыныг база илереди бээр болгаш домакка байдалдар болур. Чижээ: *Ульяна ажылдан келгеш, аши-чемин кылбышаан, бажыңының иштин аштап эгелээн*. Баштайгы ийи деепричастие наречиениң шынарын көргүзүп, кол кылдыныгның ылгавырлыг демдээн илередип, байдал бооп чоруур.

Тыва дылда алды деепричастие бар:

Кожаланчак деепричастие -н деп кожумактыг: *бижи-н, чарла-н; кыл-ын, көр-үн;*

Каттыш как деепричастие *-а/-е* ажык үннер соонга, *-й* ажык эвес үннер соонга деп кожумактыг: *кыл-а, көр-е; бижий, чарла-й;*

Эрткен деепричастие *-гаш* деп кожумактыг: *бижигеш (бижээш), чарла-гаш (чарлааш), кыл-гаш, көр-геш, тып-каш, төк-кеш;*

Болбас деепричастие *-байн* деп кожумактыг: *биживейн, чарла-вайн; кыл-байн, көр-бейн, чуг-байн; эм-мейн, чан-майн, сың-майн; тып-пайн, төк-пейн;*

Үдекчи деепричастие *-бышаан* деп кожумактыг: *бижи-вишаан, чарла-вышаан; кыл-бышаан, көр-бушаан, чуг-бушаан; эм-мишаан, чан-мышаан, сыңмышаан; тып-пышаан, төк-пүшаан..*

Кызыггаарлаар деепричастие *-гала* деп кожумактыг: *бижи-геле (бижээле), чарла-гала (чарлаала), кыл-гала, көр-геле; тып-кала, төк-келе.*

248. Сөзүглелде составтыг кылыг сөстөрүн ушта бижээш, оларнын долу уткалыг кезээ кылыг сөзүнүн кайы хевири-биле илереттингенин тайылбырлаңар.

Кудургайлаан хүн пөштүг, дыттыг сирт кырындыва чавызай бээрге, Севил олурган черинден туруп келген. Чылгычының кадайы Хөндергей артының кырынга туруп турарга, үстүү оран чавызап келгензиг болган. ...Өң-баазын чечектер бедик тайганың кырынче чавызап келгеш, хүнче көрнү бергеннер.

Хөндергейниң улуг арты! Сени черле кандыг чүве көрбеди дээр! Экини-даа көрүп келген сен, багайны-даа көрүп келген сен. Дойлуг чүве утгундура бээр, дорамчылаан чүве утгундурбас.... Арат чонумнуң чоргаарланып адааны Ыраажы-Хемим бажы сенден аттыгып үнген-не болгай. (М. Кенин-Лопсан.)

249. Деепричастие кол кылдыныгга немелде кылдыныг илередип, ооң утказын улам тодарадып, тайылбырлап чоруур таварылгаларны айтыңар. Ук деепричастиелерниң синтаксистиг функциязын тодарадыңар.

Уругларны тарадыпкаш, хынаары-биле арттырып алган кыдырааштарым аайлай салып, журналга демдеглелдер кылып, класска саадай берген мен. Катя кирип келди. Оом менче хүлүмзүрүп көрнүп келди.

...Катя далажып үнүптү. Эжим тура халааш, шайын эскеш, аяк ап чыда, чугааланы-дыр. (С. Сүрүң-оол.)

Сактып алыңар!

-п, -й, -бышаан хевирниң деепричастиелери кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениезиниң үе хевирлерин арын көргүзүкчүлери-биле болгаш артынчылар дузазы-биле тургусчур: *Дыкала шылай берип-тир мен. Бракта машина дагжай-дыр. Ол-ла суурувуста чурттавышаан бис.*

Наклонение кылдыр ажыглаттынган хевирлер домакка сөглекчи болур.

Кылдыныгны илередири, залог, вид хевирлиг болуру, үе хевирлээринге киржири – деепричастиениң кылыг сөзүңге хамааржыр шынарлары.

250. Сөзүглелден эрткен деепричастие хевиринде кылыг сөстөрүн тыпкаш, орнунга үдекчи деепричастие хевирин ажыглаңар. Домактарның утказы канчаар өскерли бээрил? Ол деепричастиелер солуттунмайн баар таварылгалар бар-дыр бе, хайгаараңар.

Шораана школага кирип келгеш-ле, соңгаларны ажыткаш, клазының иштин агаарладып каан. Чечектерни суггаргаш, самбыраны аштап кааш, столдар кырын чүлгүп каапкан. Чоорту эштери кирип келгеш, Шораана-биле мендилешкеш, кичээлге белеткенип эгелээн.

251. Хөй сектер орнунга кол кылдыныгга немелде кылдыныг илередири кылдыр каттышкак болгаш үдекчи деепричастие хевиринде кылыг сөстөрүн немеңер. Херек болза *аарак* деп сөстү кирип алыңар.

Долаана ... чугаалаан. Авазы ... чагаан. Чагаага уруу ... бижээн. Адашкылар ... сүмелешкен. Школага ... кирер болган. Клубка ... баар бис.

252. Домактарда болбас деепричастие хевиринде кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларның: 1) арыг деепричастие кылдыр ажыглатынганнарын; 2) составтыг кылыг сөзүн тургузуп чоруурларын аңгылаңар.

1. Соскар Губановтуң кылажыңга четпейн, иезиниң соонда эмер богба дег, челингирилеп каап чораан. 2. Александр Губанов өггө кирип келгеш, бажы-биле ынааларга билбейн үскеш, боду чожуй хона берген. 3. Сүлдөм ышкаш хөй ажы-төлдүг кижилерге ол чыл эки чүве азавайн турган. 4. Хүн ашпайн чорда-ла, дээр бүргөп, хадымырлап келген. (*К.-Э. Кудажы.*)

253. Кызыгаарлаар деепричастие хевиринде кылыг сөстөрүн, оларның синтаксистиг функциязын домактарны сайгарып тургаш тодарадыңар. Кожумактың фонетиктиг вариантыларының каттыжар чурумун тайылбырлаңар.

Чаъс чаггала, дөрт-беш хона берген. Хемниң суу улгаткала, ийи-үш хонган. Үер-ле болбазын деп тейлеп, аалда улус дүвүрөп турган. Аалдың хою одардан үнгеле, үр болбаан. Хой кадарып үнген Алдын-оол удагпаанда бо халдып келген. Аъдындан дүшкеле, авазын кыйгырган.

254. Деепричастиелерлиг домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Олардан бир-бир эрткен, кожаланчак деепричастие хевиринде кылыг сестериниң морфологтуг сайгарылгазын чорудар.

Кара-Бораның чаныганы мырыңай кайгамчык мал. Каяа-даа салыптарга, даңны атсы, хүннү бадыр маңнап келир. Келгеш, өгнү бир долгандыр маңнааш, эжик дужунга черни тепсээш, былгыргаш, ам оъттап, суг ижип чорунтар. Ону мунгаш, чорук кылыр улустарга ачам үргүлчү-ле чагаан орап: «Кара-Богбаны черле киженнеп, дужап салып болбас, чүгле өртеп алыр». (О. Сувакпип.)

255. Домактарда кылыг сөзүнүң өөрөнгениңер хевирлерин айтынар. Деепричастиелерлиг домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылынар.

— Оода бо чылын буга-багадан аштажып, бичии черден ап, тараадан тарып ап көр. Демнешпес болзувусса, черле хоржок ышкаш-тыр. Хөделдеп-хөлечиктеп чорууй барган дунмаларыңның биске бо чылын дуза кадары кайда боор — деп, Сүлдем ашак оглун (Саванды) ол чазын каш-даа катап бап удур сагындыргылаан. (К.-Э. Кудажы.)

ДЕЕПРИЧАСТИЕГЕ ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Деепричастие кылыг сөзүнүң кандыг хевир болурул?
2. Тыва дылда каш деепричастие барыл? Олар канчаар тургусту-нарыл?
3. Кайы деепричастиелер болушкун наклонениезиниң үе хевирлерин тургузарыңга киржилгелигил?
4. Кайы деепричастиелер составтыг кылыг сестери тургузуп, ооң долу уткалыг кезээ болбазыл?

Наклонениелер

Наклонениелер чугаалап турар кижиниң кылдыныгга хамаарылгазын илередир кылыг сөзүнүң база бир хевирлери болур. Наклонениелерни дөрт болгаш доора деп аңгылап турар. Дөрт наклонениелерге болушкун наклонениези хамааржыр. Ол кылдыныгны чугаа болуп турар үеге хамаа-

рыштыр медээлеп, дамчыдып турар. Ынчангаш болуушкун наклонениези 3 кол үелиг: эрткен, амгы болгаш келир.

Доора наклонениелерге дужаал, даар, чөпшээрел болгаш кызыгаарлаар наклонениелер хамааржыр.

Болуушкун наклонениези. Үелер

Эрткен үе хевирлери

Тыва дылда эрткен үениң беш хевири бар. Эрткен үелерниң хевирлери болгаш тургустунары:

Шагда эрткен үе: *-ган* деп кожумактыг (оон фонетиктиг вариантылары) болгаш элээн ыракта болган кылдыныгны илередир: *це эрт-кен, хун ашкан.*

Чоокта эрткен үе: *-ды* деп кожумактыг болгаш чугааның мурнунда, чоокта чаа болган кылдыныгны илередир: *це эрт-ти, хун аш-ты.*

Барымдаалыг эрткен үе: *-п-тыр* деп хевирлиг болгаш кылдыныгны түңнелинге даянып илередир: *це чедил кэ-эп-тир, хун ажа бер-ип-тир.*

Бадыткалдыг эрткен үе: *-чык* деп кожумактыг болгаш эрткен үеде болган кылдыныгны бадыткап илередир: *це эрте бер-жик, хун ажа бер-жик, онаалганы кыл-чык мен;*

Эрткен-амгы үе: *-бышаан* деп кожумактыг болгаш эрткен үеде эгелээн, ам-даа үргүлчүлөп турар кылдыныгны илередир: *бижиги-вишаан мен, чарла-вышаан бис; кыл-бышаан сен, көр-бишаан силер, чуг-бушаан мен; эм-мишаан, чан-мышаан, сын-мышаан; тып-пышаан сен.*

256. Шагда эрткен үе хевиринде кылыг сөстөрин тыпкаш, оларнын арын, санын, утказын тодарадыңар. Шагда эрткен үениң кожумааның вариантыларының каттыжар чурумун тайылбырлаарын оралдажыңар.

Улуг-Хемниң кыдыында Хайыракан дааның дугайында бурун өгбелер тоолдарыңа ыдып, ырларыңа ырлагылап келгеннер, оглум. Бо дагның дугайында чүс чылдың мурнунда Тывага чоруп чораан эртемденнер база бижигилээн. Хайыракан дааның дугайында Тываның шырак-шырак дээн чогаалчылары шүлүктөр, ырлары болгаш тоожуларны чырыткылаан болгай. (*М.Кенин-Лонсан.*)

257. Чоокта эрткен үе хевиринде кылыг сөстөриниң кожумаан, оон вариантыларын, уткаларын тодарадыңар.

Мен ава-ачамның чугаазын сактып келгеш, баштай хөлчок корга хона берген мен. Оон эжимче дүвүрөп көрүштеримге, ол мырыңай тоовайн турар боорга, мен база оожургай бердим.

– Адыглар-дыр – деп, оожум болурун кызыдып, дыка тутгунуп харыыладым...

Элээн дилеп тура, ам-на тып алдым. Үш адыг болду. Бирээзи шөйбек кара апарган чыдыр. Ол холдарын караңнадып, андаштанып чыдар ышкаш кылдыр көзүлдү.

– Хөлүн эрттир хөйүнү үңгүн алгаш, хырнын ууштап чыдары ол-дур – деп, Самбууевич тайылбырлады. *(М. Эрген.)*

258. Дараазында чижектерде *-ды* деп кожумак кандыг утка, аян илередиң турар-дыр?

Эртенги хүннүң чылыы аажок болду. Чайгы хүн-даа сагындырып турду. Школага келиримге, чүгле аптакчы угбай чедип келген болду. Бичии сырыннап каап турду. Класстың эжи шоочалыг болду. Мен школа даштынга кылаштап турдум. Элээн болганда өөреникчилер кээп эгеледи. Мерген кичээлдевейн, бир чер чоруй барган чорду. Тонумну аскыга азып кагдым.

259. Чоокта эрткен үе хевиринде кылыг сөстөриниң болбас хевирин тургузуңар. Оларның үжү-биле домактан чогаадыңар.

Кылып кагды, бижий берди, эгелей берди, чоруптувус, дөрже эрттивис, сайгылгаан жыпты, номну тыпты.

260. Барымдаалыг эрткен үе хевиринде кылыг сөстөриниң утказын тайылбырлаңар.

– Эр бодуң эрес-даа болдуң бизе,

Эр угааның шолук-тур – деп,

Аъды чугаалап чоруп олуруп-тур.

– Эки аъдым шинчилеп көрүп-даа

Калган болгай силер,

Чүү деп шулбу-дур,

Кандыг дайзын-дыр?– деп,

Бокту-Кириш аъдындан айтырып-тыр.

(Тоол.)

261. Хөй сектер орнунга барымдаалыг эрткен үе кожумактарын утказын, арын, санын таарыштыр кириңер.

Анчы чадырындан даң бажында үнүш кел-... . Ынаар дыңнаалагылаарга, тайга шип-ле-шимээн бол-... . Ыдын көөрге, оозу шөлээни кончуг удуп чыг-... Кезек болгаш, чадырынче кирип келгеш, чөдүргүлээн. Эштеринден ону дыңнаар кижиде даа чок бол-... . От дилээш, тышпайн бар-... .

262. Бадыткалдыг эрткен үеде кылыг сөстөрүнүн арын, санын айтып-каш, *чол* деп артынчыны немеңер. Домактарның утказында болган өскерилгелерни тайылбырлаңар.

Мээң ада-ием бүгү назынында мал малдап келчик. Чайлаг-кыштаан, чазаг-күзөөн безин солуп көрбежиктер. Ол-ла чурттап келген девискээринге мал-маганын өстүрүп, оор-сукка алыспайн келчик. Бис бичивистен тура оларның аалынга өзүп келчик бис. Школага өөрени бергеш, дыштанылга келирин четтикпейн манаар туржук бис.

263. Эрткен үениң шупту хевирлерин ажыглап тургаш, «Бис бичи класска турувуста...» деп диалогтан кылыңар. Кайы үе эң хөй ажыглат-тынды?

Амгы үелер

Амгы үелер үш хевирлиг. Оларның тургустунары болгаш илередир уткалары:

1. Тодаргай амгы үе чугаа өйүндө болуп турар кылдыныгны илередир болгаш ийи арга-биле тургустунар:

1) *тур, олуp (ор), чор(у), чыдыр* деп кылыг сөстөрү-биле тургустунар: *Алла соңга чанында тур. Эрес диванда олуp. Диис шалада чыдыр. Орукта машина чор;*

2) *кожаланчак (-н) деепричастиеге тур, олуp (ор), чор(у), чыдыр* деп кылыг сөстөрүнүн каттышканындан тургустунар: *Алла соңга чанында кайганып тур. Эрес диванда номчуттунуп олуp. Диис шалада удуп чыдыр. Орукта машина халдып чор.*

2. Тодаргай эвес амгы үе доктаамал болуп турар кылдыныгны илередир болгаш ийи арга-биле тургустунар:

1) *турар, олуpар (орар), чоруур, чыдар* деп кылыг сөстөрү-биле тургустунар: *«Азияның төвү» тураскаал Кызылда турар. Салбак бирги партада олуpар. Диис шалага чыдар. Орукта машина чоруур;*

2) *кожаланчак (-н) деепричастиеге турар, олуpар (орар), чоруур, чыдар* деп кылыг сөстөрүнүн каттышканындан тургустунар: *«Азияның төвү» тураскаал Кызылда туруп турар.*

*Салбак бирги партада бижип олурар. Диис шалага удуп чыдар.
Орукка машина халдып чоруур;*

3. Барымда алыг амгы үе чугаа өйүндө болуп турар кылдыныгны чугаалап турар кижжи боду көрүп азы дыңнап турар утканы илередир болгаш катгышкак (-а) деепричастиеге -дыр деп артынчының немешкенинен тургустунар: *шимээргей-дир, ырлай-дыр, көре-дир.*

264. Тодаргай амгы үеде кылыг сөстөрүн ушта номчунар. Оларның арын, санын тодарадыңар.

О, мээң чонум — чоорган болган тываларым,
Оюн оя, чигин чире чурттап чор сен.
Муң-муң чылда хемчээттинмес эрткен орууң
Мурнумда бо шөйлү берген — көрүп ор мен.
...Энерелдиг, эргим чонум — тываларым,
Эге-ле шын сеткилимни сөглөп тур мен.

(А. Даржай.)

265. Чижектерде сөглөкчи болуп чоруур кылыг сөстөрүндө тодаргай амгы үе хевирин тургузуңар.

Элезинде бичии уруглар ойнаан. Оолдар машина оруу кылган, а уруглар бажыңнар, шивээлер туткан. Ол оюнунга шаптыктавазы-биле кыдыындан көрдүм. Олар мени-даа эскерер хире эвес чай чок ойнаан. Аразында маргыжып, каттыржыр-даа, сүмележип, чугаалажырлар-даа. Оолдарның ийизи «ырак орук» чорупкан хевирлиг, эштери-биле байырлажыр-даа.

266. Домактарны тодаргай амгы үе хевиринде кылыг сөстөри-биле төндүрүңер. Баштай оларның бөдүүн хевирлерин, оон нарын хевирлерин ажыгланаңар.

Севил самбыра чанында ... . Ооң кыдыында Солаңгы ... .
Башкы стол ындында ... . Бөгүнгү дежурный Чечек ... . Кудумчуда Саида ... .

267. Тодаргай амгы үеде кылыг сөстөрүн тодаргай эвес амгы үе кылдыр эскертиңер.

Кырган-авам сугда дузалажып тур бис. Акым ыяш чарып берип тур. Саяна шалазын чуп тур. Мен аяк-савазын чуп тур мен. Угбам соңгаларын аштап тур. Кырган-авам биске дүштеки чем кылып берип тур.

268. Барымдаалыг амгы үе хевиринде кылыг сөстөрлиг домактарны ушта номчааш, арын, санын тодарадыңар.

Аъттар белен болду. Бир будун эзеңгиге теп алгаш, бирээзин черден көдүргелек тура, Херел:

– Доо оорга кырынга бараалы, оортан хөделип эгелээр бис — деп чугаалай-дыр.

...Херел аъттарны маңаа тургузуп каг деп айбылааш, боду дагның сиртинче үңгеп үне берди. Мен-даа ооң соондан далажыштым.

– Чыт! — деп командылай-дыр. — Доо ол турган дагжыгаштын уунче көрөм — дээш, Херел ынаар айты-дыр... (С. Таснай.)

269. Барымдаалыг амгы үе биле тодаргай амгы үелерниң утказында, тургустунарында кандыг ылгалдыг база дөмейлешкек чүүлдер бар-дыр?

Бис школаның коридорунда тур бис. Башкының тайылбыры эжик өттүр дыңналы-дыр. Ооң хоюг үнү дыка тода дыңналып тур. Кожа класста бир уругнуң каткызы үне-дир. Музыка кабинетинде бир кижиниң ырызы дыңналы-дыр. Адаккы каътта бичии уруглар шимээргей-дир. Аштакчы соңга шилдерин чодуп тур. Мээң эжим ооң-биле чугаалажы-дыр. Коңга даажы кончуг ыткыр эде-дир.

Келир үелер

Келир үелер үш хевирлиг. Оларның тургустунары болгаш илередир уткалары:

Амгы-келир үе: *-ыр* деп кожумактыг болгаш чугаа соонда болур кылдыныгны илередир: *Акым Кызылдан эртен келир. Экзамен удавас эгелээр.*

Болгалак келир үе: *-галак* деп кожумактыг болгаш чугаа соонда удавас болур деп турар кылдыныгны илередир: *концерт эгелээлек, хүн ашкалак.*

Болгу дег келир үе: *-гы дег* деп кожумактыг болгаш келир үеде бооп болур, ынчалза-даа ылап болуру, болбазы билдинмес кылдыныгны илередир: *концерт болгу дег, ажыл тэнгү дег.*

270. *-ар* кожумактыг келир үеде кылыг сөстөриниң уткаларын тодарадыңар. Ук кожумактың вариантыларын айтыңар.

1. Эргим оглум! Май байырлалын таварыштыр сээң ынак чемнериң — ээжегей биле чиңге-тараа — чорудуп олур мен. Эш-

өөрүң-биле үлежип чиир сен. Шынап, угбаң мындаа Кызыл чоктап чораш, солун-даа, өөрүнчүг-даа медээ эккелди. Ол кеннимге бистин шуптувустуң изиг байырывысты чедирер сен. (М. Доржу.)

2. Тываның девискээринге болгаш ооң чоок-кавызынга бүгү төөгүдө көшкүн чурттап чораан чоннарның амыдыралы колдуунда дөмейлешкек: мал азыраар, черден чем үнүштер чыыр, тараа тарыыр. ... Шаандакы тывалар соок кыш апкаш, деңгели үстүп, суларай бергенде, тарак биле хойтпакка чедип алза-ла, күш кирер, сергээр, бе хымызы деңгидип семиртир дээр. (Ойд. Барман.)

271. Келир үеде кылыг сөстөрүнүн соонга *херек, ужурлуг, анаар* деп сөстөрнү немеп киринер. Домактарга кандыг утка, аян киирер апаардыр. Ол домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Кызылдың төп кудумчузунга аныяктар ойнап-танцылаар шөл турар. Аңаа олар дыштаныр хүннерде келгеш, оюн-тоглаа, чараш танцы-самны көргүзөр. Аныяктарның ансамбльдери, ырлаар бөлүктөри чараш ыры-шоорун, сыгыт-хөмейин күүседип турар. Өске черлерден келген артистер, ыраажыларны база ол шөлгө ойнадып, тыва аныяктарга таныштырып, оларның талантызын көргүзөр.

272. Болгалак келир үеде кылыг сөстөрүнүн грамматиктиг утказын айтыңар. Карартыр парлаан сөстөрнүн морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Холдарында малгаш ам-даа кургаалак,
Хоорайны картага-даа демдеглээлек.
Аңаа келген чаа чуртакчы геолог оол
Аныяк кыстың эктинге холун салгалак...

(Ю. Кюнзегеш.)

273. Утказы тааржыр черлерге өске үелерниң орнунга болгалак келир үени ажыглап, оларны солуп көрүңерем. Утказында кандыг өскерилгелер болу бээр-дир?

Хүн даглар сиртин ажылдыр бөмбүк дег чуглуп үнүп келген. Дөргүн алаак оттуп, херлип-көстүп дойлуп эгелээн. Ында-мында хадың, теректерниң будуктарында улуг-биче куштарның чирилешкен үннери янзы-бүрү аялгалыг бүдүн улуг хөгжүм болуп куттула берген. Куштар үнүңгө чаржалаштыр опчок, сериин, хоюг сырынчыгаш бүрүлөрнү сылдырадыр дагжадып, хемчигештиң агар-акпас суун бырлаңнады ойнай берген. (А. Даржай.)

274. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Эрте час. Часкы үе кандыг ийик! Оът-сиген бажын чаа-ла шымыраартып, бакылап орар. Үнгелек оът-сиген, чечек-чимис көргөш, сагыш-сеткил анаа-ла дойлуп келир. Хоорай кыдыында сесерликте аныяк ава хар четкелек бичии уруу-биле селгүүстөп чор. Чазылгалак чечектерге ол чашты дөмейлеп турдум. Дал дүш чөткелек.

275. Чогаалдардан алган чижектерде болгу дег келир үениң утка-ларын, арын, санын тодарадыңар.

1. ... Хойларның диилээри — улуг шуурган-биле дөмей, кажаа-даа үрөп каа (каггы) дег. 2. Кижин бодаарга, чаында оол база-ла ындыг байдалга таварышкы дег. Ында бир чүве бар болза, мынчага дээр черле шимээргей берги дег. (С. Сириң-оол.)

276. Кылыг сөстөрүнүн утказының аайы-биле оларның үезин, арын, санын тодарадыңар.

1. Кылдыныгны чугаалап турар кижин боду чугааның мурнуу чарыында чааскаан кылган.

2. Кылдыныг ам-даа эгелевээн, ыңчалза-даа удавас болур. Ону чугаада киришпейн турар бөлүк улус кылыр.

3. Кылдыныг келир үеде албан болур. Ону чугаада киржиң турар кижин эжи-биле ийилээ кылыр.

4. Кылдыныг чугаа өйүндө болуп турар. Ону көрүп азы дыңнап турар кижин чааскаан кылып турар.

5. Кылдыныгның болу бергенин чугаада киржиң турар улус боттары билбээн, хенертен ону билип, көрүп каан.

ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Наклонение деп чүл?

2. Тыва дылда каш наклонение барыл? Оларның аразындан болуушкун наклонениези чүзү-биле ылгалып чоруурул?

3. Болуушкун наклонениези каш кол үелигил?

4. Эрткен үениң иштики бөлүктери (хевирлери) кандыгыл? Олар тус-тузунда канчаар тургустунарыл, илередир уткалары кандыгыл?

5. Амгы үениң иштики бөлүктери (хевирлери) кандыгыл? Олар тус-тузунда канчаар тургустунарыл, илередир уткалары кандыгыл?

6. Келир үениң иштики бөлүктери (хевирлери) кандыгыл? Олар тус-тузунда канчаар тургустунарыл, илередир уткалары кандыгыл?

7. Үе хевиринде кылыг сөстери домакка кандыг синтаксистиг функция күүседирил?

Дужаал наклонениези

Дужаал наклонениезиниң кожумактары:

	Чаңгыстың саны	Ийиниң саны	Хөйүнүң саны
1 арын	-айн/-ейн	-аалы/-ээли	-аалыңар/-ээлиңер
2 арын	—	—	-ыңар/-иңер
3 арын	-зын/-зин, -сын/-син	—	-зын/-зин, -сын/-син

Дужаал наклонениезиниң илередир уткалары:

1-ги арында кылыг сөстери чугаалап турар кижиниң күзелин илередир. Ч и ж э э : *Бажыңны мен чугайлаайн. Школага барып ажылдаалы. Чаа чылды маңаа эрттирээлиңер.*

2-ги арында кылыг сөстери дилег, дужаал, албадал, чагыг, лозуң (лозунг), чөпшээрелди илередир. Ч и ж э э : *Эртен албан садыглап ал. Номуңарны дүрген барып ап алыңар. Урууңарга номдан садып бериңер. Бүгү делегейниң пролетарийлери, катты-жыңар! Самагалдайже баргаш келиңер.*

3-кү арында кылыг сөстери күзел, йөрээл, чөпшээрел, лозуң (лозунг), кыйгы уткаларын илередир. Ч и ж э э : *Бо кезээ ажылдазын. Өгленгеннер аас-кежиктиг болзун! Алдын-кыс походче барзын. Делегейге тайбың делгерезин!*

Дужаал наклонениезинде кылыг сөстеринге *даан, шүве, чээ, деп, дээш, ыңай, көр, ыңар* деп сөстөр болгаш артынчылар немешкеш, аңгы-аңгы уткаларны илереди бээр: көгүткен, чассыткан, албадаан, хорадаан, хоруп азы чөпшээрэвээн аянын база киере бээр. Ч и ж э э : *Эитерим-биле ойнааш келийн даан. Хүрешти ийилээ көрээли шүве. Ойнаарааң ап алгаш кел че.*

-ам/-ем деп кожумак кылыг сөзүңге немешкеш, дилегни улам эвилең-ээлдек кылдыр илередир. Ч и ж э э : *Театрда шини барып көрээлем. Аваңның чугаазын дыңнап орам.*

Дужаал наклонениезинге интонацияның болгаш ударениениң ролю дыка улуг. Оларның аайы-биле дилегниң аяны аңгы-аңгы апаар: эң чымчак, эвилең-ээлдек дилегден эң шыңгыы, шириин дужаал, албадалга чедир илереттине бээр.

277. Дугаар аайы-биле дужаал наклонениезиниң чаңгыстың санының 1-ги арнында кылыг сөстериңиң тургустунганын, уткаларын тодарадыңар.

Хары орнунга Анай-Кара, чүге-ле ийик, улуг тыныш каан.

— Адыр, мен тараам соктап кааптайн — дээш, Буян челбип алган тараазын уурга уруп алган...

– Мен соктажыптайн. Ам челбири арткан тараада чүү боор — дээш, Анай-Кара тарааны соктап эгелээн.

... Анай-Караның саны чүс четпейн чорда, Буян ону доктаадыпкан:

– Адыр, Кара, сен дыштанып ал. Мен чула бериптейн...
(К.-Э. Кудажы.)

278. Дужаал наклонениезиниң ийиниң санының 1-ги арнында кылыг сөстөрүн айтыңар, оларның уткаларын тодарадыңар.

Челээш-мониторда көстүп турар оолдуң карактарыңче Каа кичээнгейлиг топтап көргөн. Ооң кортканының демдээн ол тыппайн:

– Чугаалажып көрээлем — деп саналдаан.

Кезек боданып ора:

– Шенеп көрээли — деп, Бии харыылаан. — Чүгле баштай аңаа медээден берип көрөм.

... — Орлан оол-дур. Ады безин Сылдыс — деп, Бии чугаалаан.

– Сээң өңдүктериң бис деп дыңнадылаам.

– Корабльди чайгандырыптаалам — деп, Бии чугаалаан.

(Ш. Суван.)

279. Дужаал наклонениезиниң бирги арнында кылыг сөстөриңге бе деп артынчы немежи бээрге, утказыңга кандыг өскерилге болур-дур?

Алды айның дүнезинде

Саарылган айның чырыын дозуп бээйн бе?

Айдың дээрниң мөңгүңүнден

Салбактар сон, чаштарыңга өрүп бээйн бе?

(С. Пюрбю.)

280. Дужаал наклонениезиниң 2-ги арнын ажыглап тургаш, «Хоорайже экскурсия» деп диалогтан кылыңар.

281. Дужаал наклонениезиниң 2-ги арнында кылыг сөстөрүнүн уткаларын тодарадыңар.

1. — Мен база кулчадан чыйын — деп, Хонак-оол ойбуннуу кончуг болган.

– Чыг даан, оглум.

– Кырган-авай! Кулча чыыр хавым чок-тур.

– Кай, хөйлеңиң ужул. Хап кылып берейн. ... Сөөктөлгөн баштар чыгба. (М. Кенин-Лопсан.)

2. Өскөн мен дээш хөөрөвө, өнчүлүг мен дээш көгүвө.
Күштүг мен дээш хөрөөң чайба.
Ыт думчуу борбаңнатпа.
Уруг караа кылаңнатпа.
Эжиңни эникке бодава,
Бодуну богдага деңневө.

3. Бир минниримге, ...оттуг карактарлыг күчүтөнниң мурнунда сарбая берген ыглап тур мен:

— Өршээңер-авыраңар! Меңээ дегбеңер! Э-э-э! Ой, менче келбеңер!
Чүү деп чүвөл бо?! ...Ой, ой, менче келбеңер! — дээш, ыңай бооп чыда, бир чизирт барып уштум. (С. Сарыг-оол.)

4. Сайыттың оралакчызы чыскаалдың бажыңга тура, нам-чазактың удуртукчулары кирип келири билек, командылаан:

— Томаанның! Солагай талаже деңежиңер!
... Тока чыскаалды эргий кылаштааш:
— Суладаңар! — деп команда берген. (А. Даржай.)

5. Сүдүн садып алгаш, дашкаар үнүп келгеш, бажыңынче углай бар чорда, ону Сендиң бо ызыртыр сүрүп келген.

— Аңаа туруңарам, акый!.. Буруулуг болдум, акый. Силерден чаңгыс-ла чүвө айтырайн, харыылап берип көрүңөр... Чажырбаңар даан. Силер билир-дир силер ийин. (А. Даржай.)

282. Дараазында байдалдар (ситуациялар) аайы-биле дужаал наклонениезиниң 2-ги арнын ажыглап диалогтан тургузуңар.

1. Бодуңардан улуг назылыг танывазыңар кижиден бир билбес чүвөңерни айтыңар дээн-дир силер.

2. Бодуңар үеңер танывазыңар бир кижиде таваржып, чугаалажы берген-дир силер.

3. Дыка далажып чоруңарда, бир бичии кижиде дилеглиг келген-дир. Силер чугаалажыр-даа үеңер чок, ооң-биле чугааны тооп көрбөй турар силер. Кандыг хевирлиг чугаа кылыр силер?

4. Башкыңар азы дарга кижиде ужуражып келген-дир силер. Бир-ле билдингир херек дугайында чугаалажыр апаргандыр силер.

5. Бир таныырыңар кижиде чугаа кылырыңга, ол кижиде силерниң-биле чугаалажыксавайн турар. А силерге ол чугаа албан херек. Ол кижиде чугааны канчаар эреп, дилээңер дамчыңар силер?

283. Дужаал наклонениезиниң 3-кү арнында кылыг сөстөриниң уткаларын тодарадыңар. Олар чечен чогаалдың азы аас чогаалының кандыг жанрынга эң хөй ажыглаттынар-дыр, хайгааранар.

1. — Эмин эрттир пимээргевеңер, дуңмаңар удузун — деп, авазы уругларын чагып чугаалаан. — Ачаңар база ажыл соонда эки дыштанзын. Седиттиң онаалгазынга акызы дузалашсын. Бажың иштин Галя биле Света аштазын, ооң соонда хепти чугзуннар.

2. Хүннээрек, хүнней бер,   Хамнаарак, хамнай бер,
Хүрең инек оъттазын!   Хам уруг ойназын.

3. Өпейлиинден өзүген болзун!   Улуг угаанныг болзун!
Кавайлыындан каң дег болзун!   Узун назылыг болзун!

(Йөрээл.)

4. Делегейниң арат чоннарының башкызы Улуг Сталин делгерезин! Ура-а-а, эштер! (А. Даржай.)

5. Буга база бустазын,   Эник ээрзин,
Булут база бусталзын.   Элик огурзун,
Булут база бусталзын,   Элик шуут огурзун,
Буга база бустазын.   Эник шуут ээрзин.

(Узун тыныш.)

284. Дужаал наклонениезиниң хөйүнүң санының 1-ги арнында кылыг сөстөриниң тургустунганын, уткаларын тодарадыңар. Ук кылыг сөстөриниң соонга адаанда айыткан артынчыларны немеңер. Домактарның уткалары канчаар өскерли бээр-дир?

...Кирип келзе-ле, кады эштир эштерим — Мөңге биле Аржаан.
— Байлаңнаалыңарам, Буян. Оон улаштыр ында эштип турар черивиске эжингеш келилиңер — дидир.

— ...Аа, хупура, эштилиңерем, оолдар — дээн Аржаанның үнү дыңналды.

Оон эштир черивиске-ле келдивис. (Е. Бады-Мөңге.)

Немээр артынчылар: даан, шүве (шиңме), че, кожумак -ам.

285. Шүлүкте дужаал наклонениезинде кылыг сөстөриниң уткаларын, арын, санын тодарадыңар. Карартыр парлаан сөстөрниң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

ТЫВА ТУККА ЙӨРЭЭЛ СӨЗҮ

Далай-Лама ыдыктап каан
Дагылгалыг эртиневис
Кудайдыва көдүрүлдү,
Курай-курай, кинскизинем!

Чурттуң тугун аскан соонда,
Чуруп, өңнээр пөс бооп артпайн,
Сүзүглел бооп бедизин дээш,
Чүнү бодап, даңгыраглаал?

...Даартагы хүн бодаралын
Таңды-Тыва көрүп, билзин.
Эчис күзел сүлде, тугу
Эгииреде оңмас болзун!..

(Н. Куулар.)

Чөпшээрел наклонениези

Чөпшээрел наклонениези чаңгыс *-кай* деп кожумак-биле тургустунар болгаш 1, 2-ги арыннарга арын көргүзүкчүлери немешкенинден тургустунар. Ч и ж э э : *баргай мен, баргай сен, ол баргай, баргай бис, баргай силер.*

3-кү арында арын көргүзүкчү чок: *баргай, баргайлар.*

Чөпшээрел наклонениезиниң илередир уткалары:

1. Чугаалап турар кижиниң күзелин, азаашкынын (1-ги арында кылыг сөстери) илередир. Ч и ж э э : *Эртен эрте тургаш, зарядкалаай мен. Оон хем кыдыындан бээр халааш келгей мен.*

2. Чугаалап турар кижиниң бир чүвөгө чөпшээрел берип турарын илередир. Ч и ж э э : *Даяна эштери-биле туристээш келгей аан. Сен эртен тайгаже үңгеш келгей сен.*

3. Чугаалап турар кижиниң бир чүвөгө чөпсүнгенин илередир. Ч и ж э э : *Аяна бо чылын курортче баргай харын.*

Чөпшээрел наклонениезинде кылыг сөстери *-ла, -даа, харын, аан* дээш оон-даа өске артынчылар-биле ажыглат-тынгаш, аңгы-аңгы аянны илереди бээр. Ч и ж э э : *Диңчилер эртен эрте агттангайлар-ла харын. Орлан база олар-биле чорааш келгей-даа. Акың сугнуң аалынче ол чоруй баргаш келгей аан.*

286. Чөпшээрел наклонениезинде кылыг сөстерииниң уткаларын тодарадыңар. Карартыр парлаан сөстерииниң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

– Кым уйгужул, кым эрезил, көргөй-ле бис – деп, Ирбиштей бажын коваңнады берген.

– ... Силер, башкы, аскак бодуңарны кезер-эмчиге көргүзүп көрсүңөрсө кандыг ирги?

– Барып көргөй-ле мен.

Балчый-оол мынчаар бодангылаан: «Келир кижжи болза, келгей аан. Чагаа биживес мен. Телеграмма-даа чорутпас мен». (М. Кенин-Лопсан.)

287. Дужаал наклонениезинде кылыг сөзүнүң орунуга чөпшээрел наклонениезиниң хевириң ажыглаңар. Утказында, тургустунарында кандыг ылгалдар бар-дыр?

Удавас өөредилге чылы эгелээр. Школалар өөреникчилер хүлээп алырыңга белен турзун. Башкылар шупту өйүндө ажылче үнүп келзин, класстарының өөреникчилерин четчелезин. Ажылчыннар школаның даштын чугайлап дооссуннар. Улуг класстың өөреникчилери чыылзыннар, башкыларыңга база дузалашсыннар.

288. Диалогка харыыны чөпшээрел наклонениезинде кылыг сөзүн ажыглап тургаш, бодуңар тургузуңар. Утказын тайылбырлаңар.

– Авай, бо кежээ театр баргаш келийн бе?

– ...

– Галя, сен мээң-биле баар сен бе?

– ...

– Ам баргаш, эртежик билет садып алыр бис бе?

– ...

– Бажыңны эртен чугайлап кааптар бис бе, авай?

– ...

– Солаңгыны база кый деп алыылам.

– ...

Даар наклонение

Даар наклонениезинде кылыг сөстөрүнүң өскерлири:

	Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1 арын	-зымза/-зимзе, -сымза/-симзе	-зывысса/-зивиссе, -сывысса/-сивиссе
2 арын	-зыңза/-зиңзе, -сыңза/-сиңзе	-зыңарза/-зиңерзе, -сыңарза/-сиңерзе
3 арын	-за/-зе, -са/-се	-за/-зе, -са/-се

Даар наклонениеде кылыг сөстөрүнүн илередир уткалары:

1. Бөдүүн домактын сөглөкчизи болуп чорааш, чугаалап турар кижиниң күзелин, даап бодаан кылдыныын илередир. Чогум ол кылдыныгының боттаныры, боттанмазы билдинмес. Чижээ: *Салбакайга ужуражы бергеш, сагыш-сеткилимде дүвүрөп чоруур чүөемни чугаалап берген болзумза. Айже ужул үнгөн болза.*

2. Чагырышкан нарын домакка даар байдалдың тайылбыр домааның сөглөкчизи болуп чорааш, кол домакта кылдыныгының болурунга эргежок чугула байдалды азы негелдени илередир. Чижээ: *Хат аязы бээр болза, Кара-Хөлдүң эриинче чоруптар бис. Дуңмаларым бажыңда бар болза, оларны эдертип алгаиш, хем кыдыыңга эштир бис. Шылгалданы эки дужаап алзыңза, аваң суг аажок өөрчүр.*

289. Даар наклонениезинде кылыг сөстөрүнүн арын, санын айтыңар.

Чазын авам дачага янзы-бүрү ногаа, чечек олуртуп каан. Ынчангаш ол угбам биле меңээ чагаан:

– Чечектеривисти эки суггарып туруңар. Хүннүң-не суггарып турар болзуңарза, чайын дыка чараш чечектер үнүп келир. Чалгаараар болзуңарза, олар кадып калыр. Оон аңгыда ногааларны, эң ылангыя чалдарда олуртуп каан ногааларны, лейка-биле эки суггарбас болзуңарза, олар база кандыг-даа чемиш бербес. Оларны бичии болгаш эки чашпаннап турбас болза, олар ногааны «тудуп чигтер». Ынчангаш оон кандыг-даа дүжүг албайн баар бис.

290. Дараазында чижектерде даар наклонениезинде кылыг сөстери кандыг уткалар илереди бээр-дир?

Чай дүргөн дүжер болза. Дыштанылга келир болза. Мээң эжим Чечена өөренип турар черинден келген болза. Мен курортче барзымза. Сен база Новосибирскиже четкеш келген болзуңза.

291. Дараазында домактарны бөдүүн азы нарын деп аңгылаңар. Оларда даар наклонениениң кожумактары кандыг хулээлге күүседип турарыл? Ол домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Чорганчы мынча дээн болгулаар:

– Мен база шак ыңдыг өрүмнекчи болур мен. Тывалаза – тывалаар мен. Орустаза – орустаар мен. Өрүмнезе – өрүмнээр мен.

2. Ирбиштей Балчыйның чанынга ажылдаар болза, шудургу бооп болур. (М. Кенин-Лопсан.)

292. Даар наклонениениң кожумааның соонга -*даа* деп артынчы немешкенинден домактарның уткалары, синтаксистиг хевири канчалдыр өскерли бээр-дир? Ол артынчыны оон аңгыда домактың кайы кезигүннери-биле ажыглап болур-дур, хайгаараңар.

1. Эрген соок хүн болур болза-даа, Дөгээ даанче үнер бис. Өөреникчилер эвээш келзе-даа, маргылдаалар эрттирер бис.

2. Байырлал хүнүнде кичээлдер болбас болза-даа, школага чыгыр силер.

3. Чоржаң-даа болза, бодунуң аъдын мактаар кижиге турар.
(М. Кенин-Лопсан.)

293. *Болза, болза-даа* деп сөстөр кандыг хүлээлге күүседип чоруурл? Ол даар наклонениезиниң утказын дамчыдып чоруур бе?

1. Зоя болза ол өгнүң улуг уруу чүве.

2. Кызыл болза Тываның төвү болур.

3. Ол садыгда болза-даа чараш ойнаарак садып турар.

4. Кудумчуда кижиге болза-даа хей болуп тур.

294. Дүрген чугааларда даар болгаш дужаал наклонениелериниң уткаларын тайылбырлаңар.

Хаяалаза,
Хаяалазын,
Хаяларга
Хаяалазын!
Чээргеннелзе,
Чээргеннелзин,
Черзи чудук
Черге чытсын!
(О. Делгер-оол.)

295. Сөзүглелде дужаал болгаш даар наклонениелеринде кылыг сөстери кирген домактарны ушта бижээш, оларның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

— Охай! Ынчаарга сени мен күш-биле албадавайн тур мен. Күзээр болзуңза, ойталап кааптып болур сен. Ол аян чорук нарын, берге болурун баш удур чугаалап каайн. Сен бодунуң бүзүрелдиг, дыл-домактыг, тудунгур-кавынгыр эштеринден эдертип алгаш, бо кыйгыртыгышкын бижикти Хайдып Үгер-Даага чедиргеш кел. Ол боду бээр келбес-даа болза, алыс аксы-сөзүн дыңнааш, ында

– Аа, хей. Ону мен диңнер кежи-биле кады ээзинге чедирип берейн. Сен чагаадан бижип бер... . Мында күшкүлдер бар. Оларны быдаалап ижээли. (С. Сурун-оол.)

298. Өөрөнгениңер наклонение хевирлерин ажыглап тургаш, «Мээң күзелим» деп чогаадыгдан бижинер. Кайы наклонение эң хей ажыглаттынар-дыр?

Кызыгаарлаар наклонение

Кызыгаарлаар наклонение хевиринде кылыг сөстөриниң өскерлири

	Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1 арын	-гыжемче/-гижемче, -кыжемче/-кижемче	-гыжевисче/-гичевисче -кыжевисче/-кижевисче
2 арын	-гыжеңче/-гичеңче -гыжеңче/-гичеңче	-гыжеңерче/-гичеңерче -кыжеңерче/-кижеңерче
3 арын	-гыже/-гиче, -кыже/-киже	-гыже/-гиче, -кыже/-киже

Кызыгаарлар наклонениеде кылыг сөстери чагырышкан нарын домакка үениң тайылбыр домааның сөглөкчизи болур болгаш кол домактың илередип чоруур кылдыныының кайы хире үе иштиңде үргүлчүлээрин, ол кылдыныгның кызыгаарын илередир. Ол наклонение канчалгыже чедир? Кайы хире үе дургузунда? деп айтырылгарга харыылаттынар. Чижээ: *Мен келгижемче, бажыңдан үнмейн, онаалгаң кылып олур, оглум. Даң аткыже, карак шиммейн чыттым. Даргалар келгиче, контораже кирбейн, даштыгаа турдубус.*

299. Бердинген кылыг сөстөрүн баштай даар, оон кызыгаарлаар наклонениелеринге өскертиңер.

Уш-, чылык-, септе-.

300. Кызыгаарлаар наклонение хевиринде кылыг сөстөриниң уткаларын, синтаксистиг функциязын тодарадыңар.

Школа доосканнар хем кыдынга, даң аткыже, чугаалажып, ойнап-хөглөп, ырлажып шаг болган. Олар школа дооскуже, башкылары билигни берип, дыка-ла эки өөредип келгеннер. Уруглары бо хире улгадып келгиче, оларның ада-иези сагыш човап, дүвүрөп келгеннер.

301. Үеңиң тайылбыр домактарының кол домакка холбажыр аргазы кызыгаарлаар наклонениениң кожумаа болур кылдыр әде тургузуңар. Ол домактарның аразында ылгалын тайылбырлаңар.

Соңгадан часкы хүннүң херелдери өрээлди чырыдып эгелей бээрге, бичии уруг одунмаан. Эмчилер ону шинчип, диагнозун тодарадыштарга, ол чүнү-даа ыыгтавайн чыткан. Дүштеки чем өйү келирге, ол орундан турбаан. Дүшш соонда ада-иези чедип келирге, уруг чаңгыс черге олурган.

302. Кызыгаарлаар наклонение хевиринде кылыг сөстериңиң уткаларын, синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыңар. Карартыр парлаан сөстериңиң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

1. Кара чажым тоглап дүжүп, **кырыгыже**,
Кандыг арттар, чеже хемнер кешпедим дээр.
Ынчалза-даа шак бо черни **солупку дег**
Ындыг оран **тывылбады**, күжүр оглум... .
2. Аржаан суглуг, көктүг-шыктыг, байлак, чараш
Ада-өгбем оран-чуртун ээлеп чоруур,
Карактардан изиг чаштар бүлдейгиже,
Кайгап ханмас кежиим дээштиң четтирер мен.

(*О. Туң-оол.*)

Кылыг сөзүңге катаптаашкын

303. Сөзүглелде кылыг сөстериң ушта бижээш, баштай эге хевиринге салгаш, оларның дөзүн айтыңар. Дөзүңүң утталган, укталбааның тодарадыңар.

Кирип кээрге, чылыг, делгем өрээл болган. Эргин артааш, тура дүшкен. Стол кырында ...компьютер, ийи телефон, саазыңнар овааландыр салып каан. ...Ак арынның, дөргөн хире харлыг, аныяксыы кончуг херээжен ээлдек көрүп орган.

— Бээр өргөкөш, бо сандайга саадаңар — дээш, баарында сандайже айыткан... . (*С. Майнак.*)

304. Кылыг сөстериңиң кандыг хевирлерде турарын тодарадыңар.

Оглуң бөгүн сеңээ өткүт йөрээл кылдым:
Чолдуг-Тегин чогаалыңга мөгейбишаан,
Омаам киткеп, сонет чечээн дашка оюп,
Чонум, сеңээ тураскаадып, сиилбикседим...

(*А. Даржай.*)

305. Үзүндүдө кылыг сөстөрүнүн морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Ынчаар ырлажып, ишти-хөңнүн чазап алгаш, келген улус хап чанышканнар. Өнермаа бөдөй өөнчө кылаштап олура, баглаашта мелдер аът турганын көрүп каан. (К. Чамыяң.)

НАКЛОНЕНИЕЛЕРГЕ ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Кайы наклонение хевиринде кылыг сөстөри үелерлигил?
2. Дужаал наклонениези канчаар тургустунарыл? Кожумактардан аңгыда дужаалды, дилегни илередир кандыг немелде аргалар барыл?
3. Даар наклонение кандыг арга-биле тургустунар база кандыг уткалар илередирил? Кандыг артынчылар-биле кады ол ажыглатынарыл?
4. Чөпшээрел наклонениези канчаар тургустунарыл? Ооң арын, санының аайы-биле илередир уткалары кандыгыл?
5. Кызыгаарлаар наклонениези чүнү илередирил? Ол канчаар тургустунарыл? Илередир уткалары кандыгыл?
6. Наклонение хевиринде кылыг сөстөрүнүн кол синтаксистиг функциязы чүл?
7. Дорт болгаш доора наклонениелерге кайы наклонениелер хамааржырыл?

Наречие

Наречие — өскерилбес тускай чугаа кезээ. Ол хөй кезинде кылыг сөзү-биле илереттинген кезигүңнүн мурнунга чоруур болгаш ооң илередип чоруур кылдынының янзы-бүрү байдалдарын айтып, тайылбырлап чоруур. Ынчангаш наречие домакка колдуунда байдалдар болур.

Тыва дылда алды наречие бар. Оларның бөлүктөри болгаш илередир уткалары:

Кылдыныг аргазының наречиези кылдыныгның кандыг янзылыг, кандыг байдалдыг болуп турарын, болуп эрткенин азы болурун илередир болгаш домакка кылдыныг аргазының байдалы болур. Чижээ: *Дарга холумну дыңзыдыр* (канчалдыр?) *тутту*.

Үениң наречиези кылдыныгның үезин илередир болгаш домакка үениң байдалы болур. Чижээ: *Эртен* (кажан?) *сээң-биле чугаалажыр мен*.

Туруштуң наречиези кылдыныгның туружун, угланган азы үнген черин илередир болгаш домакка туруштуң байдалы болур. Чижээ: *Даштын* (кайда?) *улус чугаалажыдыр. Даштыыртан* (кайыын?) *доңганы аажок оолчук кирип келди*.

Хем чегниң наречиези кылдыныгның хемчээлин, деңнелин илередир болгаш домакка кылдыныг аргазының байдалы болур. Чи жээ: *Уранмаа белекке аажок* (кайы хире?) *амыраан*.

Хем чегниң наречиези демдек адының чада хевири тургузарынга база киржилгелиг, ыгчан ол демдек ады-биле катый тодарадылга болур. Чи жээ: *Садыгда аажок чараш* (кандыг?) *ойнаарак көрдүм*.

Чылдагаанның база сорулганың наречиези кылдыныгның чылдагаанын азы сорулгазын илередир болгаш домакка чылдагаанның азы сорулганың байдалы болур. Чи жээ: *Кызылга өөренири-биле* (чүге? кандыг сорулга-биле?) *келдим*.

Наречиелерден чүгле кылдыныг аргазының наречиези морфологтуг арга-биле *-тыр* (ооң фонетиктиг вариантылары) болгаш *-кылаштыр* (ооң фонетиктиг вариантылары) деп чогаадылга кожумактарының дузасы-биле тургустунар. Чи жээ: *чараштыр бжиир, саргартыр будуур, бедидир көдүрер, ыткылаштыр ээрер, чаш уруггулаштыр кужактаар*.

Чамдык кылдыныг аргазының, сорулганың, чылдагаанның наречиелери *-биле* деп эдеринчиниң чүве аттарынга болгаш чүве адынче шилчий берген демдек аттарынга немешкенинден тургустунар. Чи жээ: *өш-биле, маадырлыгы-биле, шыны-биле, чииги-биле*.

Ийи дөстүң чаңгыс наречие кылдыр тутчуп, катгышканындан чамдык үениң болгаш хем чегниң наречиелери тургустунар: *бөзүн* (бо+хүн), *бертен* (бо+эрген), *даарта* (даң+эрте), *хөлчөк* (хөл+чөк), *аажок* (ай+чөк).

306. Домактарда наречиелерни болгаш оларның хамааржып чоруур сөстөрүн тыпкаш, наречиелерниң уткаларын тайылбырланар.

Буян ачазының чаңгыс аъдынга андазын сөөртүп алгаш, аалының адаанда оргулаашче таваар кылаштап бадып орган. Ачазы ооң соондан дораан чедип келир.

Сүлдем ашак тарааны чылдың-на шарылар-биле тарып чораан. Сүлдемниң шарылары бар эвес. Ажырбас чүве ийин, ылаңгыя чазын тыпты бээр. Бай кижини яды аратка чазын чаңгыс холун сунуп бергеш, күзүн ийи холун сунуп чедип кээр болгай.

...Ол чазын Хендергеден көшкен Сат Хүрбе деп кижини дем-биле тыргыш, дуза дилеп келген... Хендергениң Сат Хүрбе Сүлдемден ушчок аныяк, база яды арат. Сөөлзүредир Хүрбе дустаар, тарбаганнаар ажылын октапкаш, Барыкче көжүп ажып келген. (К. -Э. Кудажыны-биле.)

307. Кылдыныг аргазының наречиези кирген домактарны ушта бижээш, оларның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Майгыннар мурнунда турган узун дыттын бажында кызыл тукту азып каан. Хадымырлаан тук кайы ырактан көстүп, хатка хөлбеңнедир киискип турар. Дөрт трактор кажан-кезээде бууарып чыткан Белдир-Ховузун казырадыр-кизиредир чарып турган. ...Кижилерниң демин каткан үннери холуштур дыңналып тур. ...Делгем хову дег делгем идегел ала чайгаар төрүтгүнүп келген.

...Итпик аскыргылаптыр киштегилеп, бугагылаптыр бустагылап, хеккилештир эдип, дуруяагылаптыр кускуннай кагтылаптарга, чарып каан чер кырынга олурган кижилер тура халчып келгеннер. (М. Кенин-Лопсан.)

308. Хөй сектер орнунга үениң болгаш туруштун наречиелерин ажыглаңар.

Хүрөш. Кижин бажы кизирт. Каткы-хөг. ...Онаан октап алган эр холдарын чалгыннаптыр херипкен, чоргаар девип тур.

Ол эрнин күш-шыдал долган, шуткуп каан дег эът-ханын магадап каап олурумда, ... ооң арны таныырым-даа ышкаш көзүлдү.

... Шынап-ла ол-дур, сактып келдим. Кандыг-даа чазыг чок. Элдептиг-ле хуулушкун-дур аа!

Бо турар улуг чаагай мөге эрнин көңгүс хензиг оолак турганын сактып келдим. Дурт-сыны өөрүндөн оранчок бичии болгаш, оолдарга ол-бо кочулаткаш, суурувустун кудумчузунга ооң караа чаштыг апарган чоруурун ынчан көөр турдум. Ол оолактын думчуун адыжы-биле дуглап алган, шошкуп бар чыдарын эскерип кааш: «Кым сени шанчыпты?» — деп кээргең айтырарымга, чаңгыс сөс безин ыгтавайн, ишкирнип каап туруп-туруп: «Мен бодум, акый» — деп сымырангаш, ... халып ыңай болчук. (Э. Мижитши-биле.)

Кирип болур наречиелер: *дораан-на, хенертен, олаада, чап-чаа, ыңай-бээр, болганчок-ла, ам-на, бир-ле катап, ыңай, өскээр.*

309. Дараазында наречиелерниң бөлүүн тодараткаш, олар-биле домактардан чогаадыңар.

Бир катап, чайын, шаанда, ишкээр, күскээр, доп-дораан.

310. Бердинген сөстөрдөн кожумактар дузазы-биле кылдыныг аргазының наречиезин тургускаш, олар-биле домактан чогаадыңар.

а) Кижин, тук, туруг. б) Багай, чараш, бүзүрө-, ыра-.

311. Сөзүглелде хемчегниң наречиелери кирген домактарны ушта бижээш, оларның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Артыш-оолдуң авазы шын чугаалаан боор, ол дүне дүвүрээзин болбаан. Кончуг эки удуп хонган бис.

... Өдүгөн тайгага чайның кончуг изиг үелеринде безин чамдык арга чарыкта ойларның хөртүк, доштары эривес, улам өңгүр апаргылаан, каракты аартыр чылчырыктадып, аажок чидиг чайынналып чыдар.

... Бир катап Артыш суглар мындылап чоруптувус. Оолдар ийде хөртүк көргөш, аажок алгыржып, чарыларның кара челижибиле ынаар-ла ыдып бердилер. ... Мындылар ой иштинде тырлып чыдып алган, кылын хөртүк кырында аажок таалап удуп чыдырлар. (М. Эрген.)

312. Домактарга утказы тааржыр хемчегниң наречиелерин кириңер. Оларны немештерге, домактарның утказы канчаар өскерлир-дир?

Анна аалга үр келбээн болгаш, шупту улус-биле чугаалашкан. ... Аалда көрүштүг кижии Соскар болган. Оожум, тырың мага-боттуг, мөге-шыырак, бодалы деңзигүүрлүг, аксындан үнер сөзү аар, кеткен хеви улустан ылгалдыг, омаа тыва боордан, ёзулуг-ла орус кожай. Оңчатпаа чаавазы өскерилбээн болган: арнында бичии-даа сыгыглар чок, бажының дүгү дас кара, үгчү боду мөңгүнден бүткен. (К.-Э. Кудажы.)

313. Сөзүглелде карартыр парлаан кандыг наречиелерил? Олар канчаар тургустунган-дыр? Ук наречиелерниң домакка ролюн тодарадыңар.

1. «Тренировка» деп черле чүл ынчаш? Ол англи «трейнинг» деп сөстен укталган, очулдуруга «мергежилге» дээн уткалыг сөстүр. Кандыг-бир нарын азы шуут кылдынмас турган мергежилгени күзелдиги-биле хөй-ле катаптап тургаш, ооң бөдүүн, чиик, кылдынгыр апаарын чедип алыры — тренировканың кол сорулгазы ол. Сактып көрээлиңер даан: бирги класска биске үжүктөр бижиир хамаанчок, анаа шыйыгларны безин **чараштыр** тыртары азы дүргөн номчууру берге турган болгай. Ол мергежилгелерни кичээлге хөй-ле удаа өнединиң катаптап тургаш, дүргөн бижип, номчуп чаңчыккан болгай бис. Спортчу дыл-биле чугаалаарга, ол — бистиң сагыштыгы-биле тренировкалап турганывыстың түңнели-дир. (С. Ооржак.)

2. ... Байларга **чыл-чылы-биле** хөй кадаргаш, куу даян-гыыштан өске холунга чүңү-даа тутпайн чораан кижиге ол харын элдепсинчиг болган.

Тараа ажаап алдынган соонда, Домогацкихтерниң ажил-хожулу шыкпарлы берген. Ындазында ыгт-дааш чок, шөлээни кончуг. Ай-айы-биле үргүлчүлээн бачым иштиң соонда үргүлчү ажил кылбайн олурарга, сагышка арай чиктии сүргей ышкаш. (К.-Э. Кудажы.)

● Карартыр парлаан наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

НАРЕЧИЕЛЕРГЕ ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Кандыг чугаа кезээн наречие дээрил?

2. Кайы наречиелер чогаадылга кожумактарының дузазы-биле тургустунарыл? Ол кожумактарны адааш, оларның шын бижилге дүрүмүн чугаалаңар. Чижектен бериңер.

3. Тыва дылда наречиениң кандыг бөлүктери барыл? Ол бөлүктерниң илередир уткаларын тайылбырлаңар.

Ат орну

Ат орну чеже-даа тускай кезээ болза, өске тускай чугаа кезектеринге бодаарга, лексиктиг утка илеретпес, чүгле кайы-бир чугаа кезээниң орунуга ажыглаттынгаш, оң грамматиктиг утказын айтып, ол чугаа кезээниң морфологтуг демдектерин бодунга алыр. Өскерлир чугаа кезектерин солуп чорааш (чүве ады болгаш кылыг сөзү), оларның хевирлеринге өскерлир, а өскерилбес чугаа кезектерин солуп турар болза, өскерилбейн хевээр артар.

Тыва дылда ат орну чүгле аттарның (чүве ады, демдек ады, сан ады) эвес, а кылыг сөзү болгаш наречиениң грамматиктиг утказын айтып, оларның орунуга база ажыглаттына бээр. Ынчангаш тыва дылда оң ажыглалы делгем болуп турар.

Тыва дылдың ат оруннарын ужур-утказының аайы-биле беп бөлүкке чарып турар: арынның, айтылганың, айтырыгың, тодаргай, тодаргай эвес.

Арынның ат оруннары

Арынның ат оруннары 1, 2 арынга кижилерниң янзы-бүрү аттарын илередип чоруур чүве адының орунуга ажыглаттынгаш, ук чүве аттарын солуп чоруур, ынчангаш кы м? кы м н а р? деп айтырыгларга харыылаттынар. 3-кү арынга чүгле кижини эвес, өске чүвөлери илереткен чүве аттарын солуур, ынчангаш кы м? ч ү ү? деп айтырыгларга харыылаттынар. Олар сан, арын, падежке өскерлип чоруур база домакка кол сөс, немелде болур.

314. Арынның ат оруннарын тыпкаш, оларның кайы чугаа кезээниң орнунга ажыглаттынганын айтыр. Оларның арын, санын тодарадыңар.

Кадайның чанынга чортуп келгеш, даай-авамның адын адап, аалын айтырдым.

— Олар (даай-авазы суг) мында ырак эвесте дээр чорду ийин, уруум. Бис оларның-биле бо чылын аргыжып көрбедивис... Силер кайыын бээр келдиңер, уруум? ... Мээң оглум турган черден үнген чадавас, чүнү билчи ирги деп бодааш, айтырамы ол-дур ийин. (*“Самбукайның чугаазы” деп тоожудан.*)

Сактып алыңар!

Арынның ат оруннары хамаарыштыларының падежинге кымының? чүнүң? деп айтырыгларга харыылаттыңар, бир чүвениң бир кижиге хамаарылгазын айтыр: *мээң, сээң, ооң; бистиң, силерниң, оларның*. Чижээ: *Мээң номум* — ном чугаалап турар кижиниң бодунга хамааржыр.

Ол-ла хамаарыштыларының падежинде арынның ат оруннарынга 3-кү арынның кожумаа болгаш *-гы* деп кожумак немежирге, хамаарылга уткалыг ат оруннары тургустунар: *мээң + и + ги > мээңи, ооң + у + гу > ооңу*.

315. Сөзүглелде арынның ат оруннарын айтыңар. Олар кандыг чугаа кезектериниң орнунга ажыглаттынганың? Кайы хевирлерде өскерлип чоруурун тодарадыңар.

Биске Кара-Богба дээр аът турган чүве, уруглар. Ам ооң дугайын төөгүп берейн шиңме.

Бир-ле катап ачамдан:

— Улуг аътты чүге богба дээр чүвөл, ачай? — деп айтырдым.

Ол шала хүлүмзүрүй аарак:

— Биске келирде, богба турган чүве дийин, оглум — деп харыылай шаап кагды.

Улам сиңнигип:

— Кайыын келген аъдыл, ачай? — деп айтырдым де.

— Ол бе? — дээш, кезек боданып олура, уламчылады. — Сен үш харлыг турунда... Сээң бажың дүгүн кескеш, бир кап-кара богба биле чаражы кончуг ийи белдер шокар кыс дөтпелер берген чүве. Олар ам он баш ажыр өзе бергеннери ол-дур. (*О. Сувакпит.*)

Сактып алыңар!

Бирги, ийиги арында арынның ат оруннары (мен, сен, бис, силер) сөглекчиниң составынга чорааш, ооң илередиң чоруур

кылдынынының боттандырыкчызынче айтып, арын көргүзүкчүзү болу бээр. Ынчан оларны ат оруннары эвес, а сөглекчиниң арын көргүзүкчүлери дээр. Олар сөглекчиниң соонга чоруур. Чи жээ :

– *Диң-биле чүңү садып алыр мен, авай?*

– *Чүңү-ле күзээр ийик сен, садып бээр мен, оглум.*

– *Ээ, меңээ база ак диңден адып аккып бээр сен, уруум.*

(С. Сарыг-оол.)

316. Тодаргай арынның домактарны айыткаш, оларның сөглекчилерниң арын көргүзүкчүлери азы арын кожумактарын барымдаалап, утказы тааржыр арынның ат оруннарын кол сөс болур кылдыр неменер.

– Ээй, акый, бичии ыңай турам, бистиң оруувусту үрей басыптың.

– Ой, оглум, буруулуг болдум! Эскербейн барып-тыр мен. Чайлап берейн, орууң уламчыла. Чүгле дыка дүрген халытпа шүве.

– Дуу ол эжим-биле чаржыш турар кижидир мен ийин – дээш, амдыы оолчук ээй соккаш, ыңай-ла болду. (Э. Мужит.)

317. Арынның ат оруннары кайы чугаа кезээниң орнунга ажыглаттынганыл база ооң аайы-биле кандыг домак кежигүңү болуп чоруурл?

Эң узун назылыг кижиди актаан азы ак кадак баглап каан хачыны алгаш, үш харлаан уругнуң бажын суйбаар. Оон ол хүн аайы-биле ол-ла хачызын баш дүгүңгө үш катап эргилдир дегзир.

Бээр чүвезин бергеш, кырган-ачазының чугаалаар сестери:

– Мен сээң бажың дүгүн кыргыдым. Сеңээ эр кулунну белек кылдыр берип тур мен, оглум! Мен ышкаш узун назылыг бол, оглум! (М. Кенин-Лопсан.)

Айтылганың ат оруннары

Айтылганың ат оруннарының кайы чугаа кезээниң орнунга ажыглаттынары:

1. Чүве адының орнунга *ол, бо, доо (дөө, дуу, дүң)* деп ат оруннары ажыглаттынар болгаш падеж, арын, санга эскерилер. Ынчан олар домакка кол сөс азы немелде болур. Чи жээ : *Онаалган хөй-дүр. Ону дораан кыл.*

2. Демдек адының орнунга *ол, бо, доо, демги, мыя, мындыг, ыя, мындыг, ынчангы, мынчангы* деп ат оруннары ажыглаттынар болгаш эскерилбес. Олар домакка тодарадылга болур. Чи жээ : *Ол номну дыка сонуурган номчудум.*

3. Сан адының орнунга *ынча*, *мынча* деп ат оруннары ажыглаттынар болгаш өскерилбес. Олар домакка тодарадылга болур. Ч и ж э э : *Бнча номну канчап номчуп четтигиптер кижилер мен.*

4. Кылыг сөзүнүң орнунга *ынчаар*, *мынчаар* деп ат оруннары ажыглаттынар болгаш наклонение, үе, арын, санга өскерлир. Вид болгаш залог хевирлерлиг база бооп болур. Олар домакка сөглекчи азы байдал болур. Ч и ж э э : *Мен хоорайлааш мынчалдым ышкажыл.*

5. Наречиелерниң орнунга *ынчалдыр*, *мынчалдыр*, *ынчан*, *мынчан*, *ында*, *мында*, *аңаа*, *маңаа* деп ат оруннары ажыглаттынар болгаш өскерилбес. Олар домакка байдалдар болур. Ч и ж э э : *Бо ажылды мынчалдыр кылыр болзувусса, доозарывыс чөгенчиг-дир. Бнчан хүлээнген болгай бис.*

318. Ол деп ат орну кайда арынның, а кайда айтылганың ат орну болуп чоруурун айтыңар. Айтылганың ат оруннары кайы чугаа кезээн солуп, канчалдыр өскерлип чоруур-дур, тодарадыңар.

... Бир-ле ушкан пөштөрниң дөзү өпөгөр өг дег кынны берген чыткан – кырынга келген. Ону долгандыр кылаштаарга, өңгөр кара үт чыткан, хаагын уштуп кааш, олче кире берип-тир... .

– Шак бо довуракты эдергеш чоруптар болза, база дыка хөй алдын бар-дыр, көрдүң бе – деп, Хаяжык оолга көргүскөн.

– Оо, ыңдыг болза, олче кириптээли – дээш, демгизи дораанна казар сагыштыг апарган.

– Чо-ок, ону казары кай баар ийик... .

– Бо чыткан улуг өңгүр кара хемниң ол чарыында дуу бажы калчайты пада-була көстүп чыдар ак сынның хүн үнер чарыында хөө кара пөштөр чыдыр бе? Олгыды¹ баар мен. (С. Сарыг-оол.)

319. Хөй сектер орнунга айтырыгларны барымдаалап утказы тааржыр айтылганың ат оруннарын кириңер. Олар кандыг чугаа кезектериниң орнунга ажыглаттыңаныл?

Удаваанда (к а н д ы г ?) ... таварылга болган. Белбей өрү бир хайыр бар чүве-дир. (К а я а ?) ... аң аажок кирер. Амыргалаар (к а й ы ?) ... черни хайгаарап чеде берген. (К а й ы х и р е ?) ... хонукта хайырга аң кирбээн болган. «(К а й ы х и р е ?) ... үр аң чылгаваан чытпас хайыр болгай, дүржөк кижилер аң кирер оруктарда хоютку,

¹ Олгыды – деп ат орну тожу диалектизинде ол ынаар дээн уткалыг ажыглаттыңан. Ол деп ат орнунга -гыды деп угларының падежниң кожумаа наречениң орнунга ажыглаттыңан.

чыттыг чүүддер аскылап каан чадавас-тыр» кылдыр бодааш, хайыр кедээзинде баалыкта аң ажаттаар черге барган. (К а й да ?) ... бир-ле чүвени чингис-биле өпейтир базырып каан чыткан. Бодавыже, ол аң. (К а й н а а р ?) ... баалык аксындан аңны сөөртүп, чүктеп келген изи-биле баарга, ханы тамы чыткан. (С. Тамба.)

320. Сөзүглелде айтылганың ат оруннарын хамаарышкан сөстери-биле кады ушта бижээш, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Шагаага барык-ла күстен эгелеп белеткенир. Аңаа чоннун хүндүлээр аьш-чемин «шагаа чеми» дээш аңгы шыгжап каар. ...Бүдүүде аалдарда улус дүвүрөп-ле үнер. Ол хүн бүгү-ле «шагаа чеми» дөгере бустунгаш, аьш-чем белеткеттинген турар ужурлуг. Баг кагар мергелер кестинген, ооң шөлүңгө өдөк төктүңген, шыйы кылдынган турар. Аал коданын аштап ширбиир, артыш, шаанак-биле каастап дериир. Ол хүн хайнышкынныг ажылга улуг, аныяк чон дөгере киржир болгаш оюн-тоглаа ойнаар чай чок болур. (И. Самбуу.)

Айтыргының ат оруннары

Айтыргының ат оруннары айтырыг салырынга ужур-дузалыг болгаш оларның дузазы-биле айтырыг домактары тургустунуп турар. Олар хей кезиинде диалогтарга ажыглаттынар. Айтыргының ат оруннарын сактып алыңар: Кым? Кымнар? Чүү? Чүлөр? Кандыг? Кайы? Каяа? Кайда? Кайыын? Кайнаар? Кажан? Чүге? Каш? Чеже? Канчалдыр? Канчаар? Айтыргының ат оруннары база янзы-бүрү чугаа кезектерин солуп чоруур.

321. Диалогта айтыргының ат оруннарының ужур-дузазын тайылбырланар.

- А хектиң эдери эки бе ынчаш?
- А күжүр хектиң эдеринде багай чүү боор, оглум. Дөрт шагның эң-не экизин сөглөп, өөрүп келир ыраажы-дыр ийин.
- Чүү-чүү амытаннар кажан-кажан ээлчежиپ эдер чүвөл, кырган-авай?
- Чазын эртези сүргей сыгырга эдип келир... . Хектиң соонда көгээзин хөөмейлеп эгелээр чүвө болгай.
- А ол көгээзин дээрге кандыг кужул? Улуг куш бе, кырган-авай?
- База-ла хек ышкаш көк-бора куш-ла чүвө. Чамдык улус оларны хек-кулу-даа дижир.

- Оон өске чүлөр-чүлөр эдерил, кырган-авай?
– Ооң соонда шартылаа, ооң соонда бызаа, адак сөөлүндө –
сыын. (С. Сарыг-оол.)

322. Дараазында диалогту эде тургузуп, хөй сектер орнунга айтырыгың ат оруннарын ажыглап, айтырыг домактарындан тургузуңар.

- ...
– Шеригже август 3-те чоруур мен.
– ...
– Ам таптыг-ла он дөрт хонук арткан-дыр.
– ...
– Менде дыштаныр чүү боор. Огулуг ажыл кылып турган эвес мен.
– ...
– Мен удавас он тостаар мен.
– ...
– Билип алыксаарың кончуг болза, чажырбайн барып болур мен. Июльдуң үженде. (К. Монгуш.)

Тодаргай ат оруннары

Тодаргай ат оруннары: *буғу, бурч, бурцүзү, шупту, дооза, дөгере, хамык, сузура...* (тодаргай) чүвелерни бөлүктөп айтыр. Ол ат оруннары колдуунда чүве аттарын солуп чоруур болгаш кижилерни, чүвелерни бөлүктөп айтыр болгаш чүве аттары ышкаш, сан, падеж, арыннарга өскерлир. Ч и ж э э : *Мээң кырган-авамдан эгелээш, ол-ла дай-аваларым, угбаларым дөгере-ле игил, бызаанчы, дошпулуурдан чадаган чедир тутканын-на ырладып, кожаңнадып чугаалады бээр. ...Кижги бурцүзү, ылаңгыя херээжен чон, ол аялгаларны билир.* (С. Сарыг-оол.)

... Демги эзертээн ағдывысты ол хевээр чедип алгаш, чанып кээривиске, дөгереvistи тейлеткен... Ол келген улусту шуптузун чундуруп-даа турар. (С. Сарыг-оол.)

Сактып алыңар!

Буғу, шупту, хамык деп тодаргай ат оруннары чүве адынын мурнунга чорааш, демдек аттары ышкаш өскерилбес, домакка тодарадылга болур. Ч и ж э э : *Шупту номнарны ап алыр бис. Хамык машина шимчеп цнцккен. Буғу кудумчуларда байырлап турган.*

323. Тодаргай ат оруннарының синтаксистиг функциязын айтыңар.

Бүгү-ле кижилер – механизаторлар-даа, тудугжулар-даа, ясли ажилдакчылары-даа, өөренип турган уруглар-даа – улуг-хүннеп дыштаныр ужурлуг. Ырлыг-Булакка бүгү-ле эгелээшкиннер Херелдерден үнүп турган. ...Херим иштинге, кудумчуларга ыяш олуртурундан аңгыда, ногаа болгаш чечек тарыырын бажын бүрүзүңге албан кылдыр доктаадып алган. Ол дээрге хамыктын мурунунда кадыкшыл дээрзин чаш уруглар безин билир. Бо бүгүңү идепкейлиг херээжен эш-өөрүңге даянып алган Долаана Алдай-ооловна баштап чоруп турган.

Чүнүң-даа мурунунда – боттуң үлегери. (К.Э. Кудажы.)

Сактып алыңар!

Тодаргай ат оруннарының аразында *боду* деп ат орну бөлүк чүвени, бөлүк улусту эвес, а чугаалап турар кижиниң бодун азы чугаалап турар бөлүк улусту илередир. Чижээ: *Мен харыылаар мен. – Мен бодум харыылаар мен. Бис сайгарып чугаалажыр бис. – Бис бодувус сайгарып чугаалажыр бис.*

Боду деп ат орну чүгле арын кожумактары-биле кады ажыглаттынгап, тодаргай ат орну болур: *бодум, бодуң, боду, бодувус, боттарывыс, бодуңар, боттарыңар, боттары.*

324. Херек черлерге *боду* деп ат орнун арын, санының аайы-биле немеңер. Домактарга кандыг утка кирире бээр-дир?

Ол чодурааны оглум та канчап көрүп алган кижини ыйнаан. Өөрү-биле кады ойнап азы чааскаан селгүүстеп чораш, ооң чаражын эскерип каан боор оң. Бичии уруглар, оолдар чарап, чаптанчыг чүүлдү черле чандыр көөр эвес, дораан-на магадап, сонуургай бээрлер. Мээң оглум база-ла ыңдыг чаагай сеткилдиг чораан...

Бир аяс кааң хүн мен база оглум-биле сесерликке селгүүстеп, чечектелген чодурааларны чарашсынып, чаагай чыдын таалап тынып чор бис... (Ш. Суван.)

Тодаргай эвес ат оруннары

Тодаргай эвес ат оруннары чүвелерни тодаргай эвес кылдыр айтыр: оларның демдээ, сан-түңү, байдалы бир-ле билдинмес, чижеглей алдынган, тода эвес хевирлиг кылдыр илереттинер. Чижээ: *Бир айтырыг үңүп кээп болур. Кажан-бир ужуражы берип болур бис. Ынчан-бир паркка сени көргөн-дир мен.*

Сактып алыңар!

Чамдыкта тыва дылда *бир* деп сөс чүве ады-биле чораш, чүвелерниң санын (чаңгыс чүвени) көргүспейн, а кандыг-бир

тода эвес чүвени айтыр. Ынчан ол сан ады эвес, а тодаргай ат орну кылдыр ажыглаттынар апаар. Ч и ж э э : *Сени дем бир улус айтырып чорду. Сеңээ бир чагаа дамчытты.*

325. Домактарны дүжүрүп бижээш, тодаргай эвес ат оруннарын айыткаш, уткаларын тодарадынар.

Ында-мында дыдыктарлыг, эргижиреп калган аржыыл-биле шып каан чүве дег, кылын эвес булуттар бүргөп алган...

Куу дээрде чүгле кара чаңгыс эзир ...бир-ле көзүлбес шыйыг-биле шыйып, айтып каан чүве дег, бодунуң оруун ...эртип-ле, эртип-ле турар. ...Орук кыдыында бир-ле кижиге өрү-куду хөөнүг-хөөн чок көрүп каап турар, ол-ла. Ол кижиниң овор-хевиринде каракка илдигер хире кандыг-даа онзагай чүве чок... Улус аразыңга хөйден ылгалыр чүзү-даа чок, эскет чокка эрте бээр кижилерниң бирээзи. (Э. Мижит.)

С а к т ы п а л ы ц а р !

Бир деп сөс өске тодаргай эвес ат оруннарының тургустунарыңга база ужур-дузалыг. *Бир* деп ат орнундан өске тодаргай эвес ат оруннарының тургустунары:

1) айтырыгың ат оруннарыңга *бир* деп сөстүң немешкенинден: *кажан-бир, кайда-бир, кандыг-бир* дээш оон-даа өске.

2) айтылганың ат оруннарыңга *бир* деп сөстүң немешкенинден: *ынчан-бир, ындыг-бир, ол-бир, демги-бир, дуу-бир.*

Ийи айтылганың ат оруннары чаңгыс дөс кылдыр каттышканындан тодаргай эвес ат орну тургустунар: *ол-бо, ында-мында, ынчан-мынчан, ынчаар-мынчаар* дээш оон-даа өске.

326. *Бир* деп сөс тодаргай эвес ат орну болуп чоруур чижектерни ушта бижээш, домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылынар.

Ол чылын бир аал турган бис. Чайлагның бир талазында дыт, шиви ... үнген, өске талазында бичежек... тайга хемчигежиниң эринде чечектерлиг аян бар. Аалдарның бир үе оолдары чамдыкта аргага каттап, тооруктап, балыктап... хүнзептер бис.

Бир-ле хүн ойнап чораш, хөөрүк көрүп кааш, ону сывырып, дүймээн тур бис. ...Хөөрүк хорум аразыңче кире бээрге, ону үндүрүп алыры болдунмас чүве. Үңгүрже кирген болза, ыштаптып болур.

— Ары өөн көрүңерем, оолдар, улуун! — деп, угбамның оглу алгыра берди.

... Хенертен кулаам чаныңга бир ары долганып-долганып, өөнче кире берди. (В. Хомушсунуу-биле.)

327. Айтырыгның ат оруннарындан тодаргай эвес ат оруннын тургузунар. Оларның уткалары канчаар өскерли бээр-дир? Айтырыг домактарын медээ домактары кылдыр эде тургузунар.

- Кажан ужуражы бээр бис?
- Каяа таваржы бээр ирги бис?
- Чүнү чугаалажыр бис?
- Кандыг чугаа кылыр ирги бис?
- Кандыг ужуралдар бистиң оруувуска турар ирги?

328. Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Ол мындыг: ийниң мээзи ыжык, аңаа хат четпес. Ооң хары чымчак чыдар. ...Бндыг хөртүктүң кырынга билбейн чедип келиривиске, бисти угбайн, бусту берген. (О. Саган-оол.)

АТ ОРУННАРЫНГА ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Ат орну өске чугаа кезектеринден чүзү-биле онзаланып, ылгалырыл?
2. Тыва дылда ат оруннарының болуу кажыл? Олар кандыг-кандыг чугаа кезектериниң орнунга ажыглаттынарыл?
3. Аттыг чугаа кезектери деп кандыг чугаа кезектерин адап турарыл? Ат оруннары оларга кандыг хамаарылгалыгы?

Тускай чугаа кезектеринге катаптаашкын

329. Домакта тускай чугаа кезээнге хамааржыр сөстөрниң шуптузунуң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Тыва дээрге бедик-бедик дагларның чурту. Даглар Тывада дыка хөй, оларны санап, бижип четпес. (О. Саган-оол.)

330. Домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Карартыр парлаан сөстөрниң морфемниг сайгарылгазын база кылыр.

Даваа алышкылар маңаа келгеле, чеди хона бергеннер. Баштайгы хуусаа төнгени ол. Даарта чанар джиңип, таалыңының бир чартыын артык хеп-сыны-биле иштеп алганнар. (К. Чамыяң.)

331. Чүве адынга утказы тааржыр аттыг чугаа кезектеринден, а кылыг сөстөринге наречилерден немевишаан, домактарны делгередиң бижинер.

Хат, чаашкын кедерээн. Кудай-дээр кудараан дег туруп берген. Майгын иштинде доңуп олур бис.

332. Сөзүглелде шупту домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Өскерлир чугаа кезектериниң кандыг хевирлерде өскерлип чоруурун тодарадыңар.

Балык чайын каяа-даа чорза, кыжын дунчулаар дунчулуг. Кижини төлү каяа-даа чорза, төрүттүнген чурттуг. Шаг-шаанда бо черниң чингине ады безин чок турган... . Бии-Хемниң оң талазында турар Салдам суур сээң ада-өгбөң чурту ол боор. (М. Кенин-Лопсан.)

333. Домактарда кылыг сөстөриниң хевирлерин, канчаар өскерлип чоруурун тодарадыңар.

– Бодап-даа көр даан, дуңмам, шак мындыг чаа кыдыраашты тып ап болур сен бе, ол сеңээ боду маңнап келир бе, дээрден дүжүп келир чагс-даа эвес, черден үнүп келир сиген-даа эвес ышкажыл...

Мен чүнү-даа канчаар аайын тышпайн, чүгле эктим кызын кагдым. (О. Сувакпит.)

Дузалал чугаа кезектери

Дузалал чугаа кезектери лексиктиг утка илеретпес, домак иштиңде сөстөрни болгаш нарын домактың кезектерин холбаштырып, оларның синтаксистиг харылзаазын тудуп турар.

Тыва дылда дузалал чугаа кезектерин дараазында бөлүктерге чарып турар:

1. Эдеринчилер болгаш дузалал аттар.
2. Эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр.
3. Артынчылар

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар

Эдеринчилер болгаш дузалал аттар домакта сөстөрниң аразында синтаксистиг харылзаазын илередир дузалал чугаа кезээ. Ч и ж э э : *Тайгага чедир кылаштаар* деп сөс каттыжышкынында *тайга* биле *кылаштаар* деп ийи сөстү -га деп падеж кожумаа биле *чедир* деп эдеринчи каттыштырып чоруур. *Бажың чанынга доктаар* деп чижекте *чанынга* деп дузалал ат *бажың, доктаар* деп сөстөрни холбаштырып чоруур.

Чамдык эдеринчилер болгаш дузалал аттар нарын домактарның кезектерин база холбаштырып болур. Ч и ж э э : *Кичээл төне бээри билек, уруглар школадан үне халчын келгеннер. Кичээл төне берген соонда, уруглар школадан үне халчын келгеннер.*

Эдеринчилерни чиңгине эдеринчилер болгаш дузалал аттар деп ийи бөлүккө чарар. Эдеринчилер: *-биле, дег, ышкаш, чедир, тура, өттүр, ажыр, өрц, куду, дээш, ёзугаар, дургаар* дээш оон-даа өске. Эдеринчилер, дузалал аттарга бодаарга, өскерилбес.

Дузалал аттар: *соонда, бетинде, аразында, иштинде, ужурунда* дээш оон-даа өске. Дузалал аттар чүве аттарындан укталып тывылганы билдингир. Ынчангаш оларның морфемниг тургузуунда арын болгаш падеж кожумаа тода көстүп турар: *ара-зы-н-да* (*ара* – дазыл, *зы* – 3-кү арын кожумаа, *н* – немелде үн, *-да* – т.п. кожумаа). Олар чааскаан ажыглаттынып, долу лексиктиг утканы илередип чорааш, чүве аттары болур. Ч и ж э э : *Артымда бир кижги шимээргей-дир. Чаныңга олуруп болур бе?*

Эдеринчилер, дузалал аттар-даа падеж уткаларын улам тодарадыр. А кажан олар чааскаан эвес, а мурнунда бир сөс-биле кады ажыглаттынгаш, ооң-биле кады чаңгыс айтырыгга харыылаттынып чорааш, чаңгыс домак кежигүнү болур. Ынчан ол чүве ады эвес, а дузалал ат болур. Ч и ж э э : *Бажың артында бир дааш ынген. Бажың чаныңга чодураалар олуртуп алдывыс.*

334. Карартыр парлаан сөстөр кандыг чугаа кезээнге хамааржырыл? Оларның ужур-дузасын тайылбырлааш, синтаксистиг функциязын тодарадынар.

Хемчиктиң кыдыгында кажан-даа магалыг, а чайгы үеде чүден-даа эки. Ооң суу аяс дээр дег арыг, шил дег кылаң, ооң дүвүнде чүзүн-чүзүн даш бүрүзү, адышта чүве дег, көстүп чыдар. Сенден дескен улуг балык хамаанчок, бичии-салаа дег байлаң безин шывараш дээрге, дораан көре тыртып каар сен. Хемчик соолдурган тараа ышкаш чайнап чыдар, чадаг кижги сүзүп кеже бээр саарыгларлыг, оожум черинде оожум, шапкын черинде шапкын. Ынчалза-даа ол өске бүгү хемнерден, мен бодаарымга, онзагай ийин... Чүге дээрге аңаа эмин эрттир ынак болгаш, ындыг боор мен. (С. *Сүрүц-оолдуу-биле.*)

335. Дараазында бөдүүн домактарны адаанда эдеринчилер азы дузалал аттарны ажыглап, нарын кылдыр эде тургузунар.

1. Хат соксай берген. Кудумчуже кижилер уурук-сууруктап үнүп эгелээн.

2. Кичээлдер үш шакта төнгөн. Студентилер паркче сөктүп каан.

3. Кызылдан угбазы чедип келген. Бичии дуңмалары мурнун былаажып, боттарының медээлерин чугаалап-ла эгелээннер.

4. Оля Кызылче чоокшулаан. Ооң чүрээниң тиккилээри дам барган ышкаш болган.

Кирип болур сөстөр: *соонда, билек, тудум, аразында.*

336. Дараазында сөстери эдеринчилер азы дузалал аттар дузазы-биле сөс каттыжышкыны кылдыр тургузуңар. Херек черлерге чогуур падеж кожумаан өскертип азы кирип ап болур. Тургускан сөс каттыжышкыннарыңарның үжү-биле домактан чогаадыңар.

Тайгаже кылаштаар, телефонга чугаалажыр, бөмбүк борбак, клуб маңнаар, эртемни өөренир, дүне удувас, күзүн дыштаныр, ажыл ужуражыр.

337. Үзүндүде эдеринчилер болгаш дузалал аттарлыг домактарны тыпкаш, ук сөстериң ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Чыгып келген араттарның аразында хувискаал соонда суму чаңгызы, чагырыкчызы, бошка, хаа аттыг апарган араттар-даа бар. Олар хувискаал мурнунда база ортумак байдалдыг араттар чораанын илередиң, бижик-билиглиг дээш хаа, бошка атка чеде берген. Ону тайылбырлаарга, чон хүлээп албаан.

...Чайның кончуг изиинде безин бажыңдан меңги ыравас тайгалардан эгезин алган, чогуум ооруунга чедир хаяларлыг кадырларга кыстырып алган чиңге хемниң арыы оңгар иптинде болгаш, белең көзүлбес. Кадырларны өрү үнгүлээн одуругларның унунда кызыл даштарында быйыргын карактары хүнге чаражы кончуг аажок кылаңайнып чыткылаар. (Э. Донгак.)

338. Карартыр парлаан сөстериң кайызы демдек ады азы наречие, а кайызы эдеринчи болуп чоруур-дур? Оларның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

– Бээр маңнап кел, уруум – деп, авазы Уранмааны кый дээн. Уруг ойнаар-кызыңдан бээр ап алган халып келген. Уранмаа школадан келгенден бээр ойнаваан.

Сандал-оол бажың эргиниңге тура, бисче хол чайды. Ол бичиизинден тура кырган ада-иезинге өскөн.

Авамның садып алган тону бир аңгы болду. Авамдан аңгы угбам база келген болду.

Куду баткаш, Мария сугже кире дүжер мен. Хемден куду аалдар чайлагларыңче үне берген.

339. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, схемазын шыйыңар. Бөдүүн домактарны чүлөр холбаштырып чоруурул? Херек черлерге биче секти салыңар.

Кичээлдер эгелей бээри билек школаның коридору шимээн чок-ла барган. Башкыларның оожум-оожум үннери эжик өттүр дыңналып турган. Бир эжик ажыттыңган соонда өөреникчи оол үнүп келгеш башкылар ерээлинден чугай ап алды. Чапсар шагы кээри билек коңга хапкан. Школага ада-ие хуралы эгелээр мур-нунда өөреникчилерниң концерти болган.

340. Дараазында сөстөр бирде чүве ады, а бирде дузалал ат апаар кылдыр чижектерден чогаадыңар.

Бажы, кыдыы, бети, ынды, үстү.

341. Чагырышпаан нарын домактарны эдеринчилер болгаш дузалал аттар ажыглап тургаш, чагырышкан кылдыр эде тургузуңар. Тургузуп алган домактарыңарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Келир частан эгелеп ногаа бригадазын меңээ бериңер, кезек уруглар, оолдардан үзүп алың. Чодураалыг-Оймакка кедергей ногаа дүжүдүн ап болур, Браажы-Хемни алдаржыдар кадрларны үндүрер апаар бис. Кайы-бир хоорайдан азы совхозтан кандыг агроном чаларап кээрил, ону манаан херээ бар бе? (*М. Кенин-Лопсанны-биле.*)

Эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр

Эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр кайызы-даа домактар аразында синтаксистиг харылзааларны илередир дузалал чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөр.

Эвилелдер

Эвилелдер дээрге бөдүүн домакка сөстөр, сөс катты-жыпшыкыннарын база нарын домактарда бөдүүн домактарны холбаштырып чоруур дузалал чугаа кезээ. Эвилел домак кижигүнү болбас.

Эвилелдерни деңнештирер (чагырыштырбас) болгаш чагырыштырар деп ийи улуг бөлүккө чарып турар. Деңнештирер эвилелдер утказының аайы-биле дараазында иштики бөлүк-терлиг:

1. Каттыштырар : болгаш, база, биле.
2. Удурланыштырар : а, ынчалза-даа, ындыг болза-даа, ынчалзajok, ындыг болзajok дээш оон-даа өске.
3. Аңгылаштырар : азы, ийикпе, ийикпе азы; чок болза – чок болза; бир болза – бир болза; бирде – бирде.

Ук эвилелдер деңнежилгелиг (дең эргелиг) сөс каттыжышышкыннарның кезектериниң, домакка чаңгыс аймак кежигүннерниң аразында харылзаазын илередир. Чи жээ : авазы биле ачазы; авазы эвес, а ачазы; авазы ийикпе, азы ачазы. Бөгүн шоолуг-ла чылыг эвес, а биргег, булуттуг хүн болду.

Оон аңгыда деңештирер эвилелдер чагырышпаан нарын домактың кезектерин база холбаштыра бээр. Чи жээ : Удавас даң адып кээр база хүн үңүп кээр. Ам дораан машина чедип кээр, ынчалза-даа мен чорбас деп бодай бердим. Бөгүн бир болза хат хадыыр ирги бе, бир болза чагс чаар ирги бе.

342. Каттыштырар эвилелдерни айтыңар. Оларның бөлүктерин кырынга айтыңар. Ук эвилелдерниң дузазы-биле холбашкан чаңгыс аймак кежигүннер аразынга бижик демдектерин шын салырының дүрүмүн чугаалаңар.

Кайгамчыктыг тоолчуларның болгаш ыраажыларның бурун чургу Ыраажы-Хемге алдарлыг өгбелерниң төрөөн дылы тыва дылды уттуп аарга, кижин төрөлгөтөнниң культуразынга база бир улуг когарал болгу дег. Чон бүрүзү бодунуң төрөөн дылын чүс-чүс чылдарда утпайн келген болгаш, төрөөн дылының чечен-мерген күжү-биле кайда-даа чок ырларны, тоолдарны болгаш төөгүнүң чугааларын чогаадып келген. (М. Кенин-Лопсан.)

343. Херек черлерге утказы тааржыр каттыштырар эвилелдерни кириңер.

Кижин бүрүзү эң-не тода, аянын, сагыш-сеткили-биле хандыкшылдыг номчуурун кызар. Бижик демдектерин барымдаалап, үн доктаашкынын кылып, дыңзыдыпкы дег сөстөргө үнүң чогуур тембирин немеп, аян сөстөрин диргизер... Оо, чурумалдыг уран номчулга кайгамчык-ла хөй тывызык долган чараш кичээл. (Ч. Куулар.)

344. Биле деп сөс кайы домактарда эвилел, а кайыларында эдеринчи болуп чоруурл? Биле деп эвилелдин дузазы-биле холбашкан домак кежигүннериниң аразынга бижик демдектерин шын салырының дүрүмүн чугаалаңар.

Бажың чанында тип каан өглер ээни илден, кырында хары агара берген чыдар. Ол даайым суг биле ангор өшкү кадарчызының аалы-дыр деп даргаларым тайылбырлады. Коданда ангорлар биле сергелер бар болду.

Машинадан даргаларым-биле деңге дүштүм. ...Арны часкы сырынга хүрерти додуга берген даайым бистерниң-биле аажок өөрүшкүлүг мендилешти. Кады келгеним даргалар биле өшкү кадарчызы суглар кирип келди. (М. Көжелдей.)

345. Удурланыштырар эвилелдерни тышкаш, оларның чүнү холбаштырып чоруурун айтыңар.

Хат-салгын-даа чок, ынчалза-даа хар чаап тур. Кежээ. Харындаа имиртицнеп олурган. Катя менден ырай берген бар чыдыр, а менче хая-даа көрүнмеди... .

Шупту-Билир-биле кежээниң-не солун чугаа кылыр турган бис. Кайывыс-даа анекдот аймаанга пат, ынчалза-даа көрген-дыңнаан чүүддеривисти хөөрежир бис. Олар, кижги сактырга, төнүп калган ышкаш сагындырар чүве. Ынчалзак бис-ле чүве-биле холбаштыр бирээ үнүп келир.

...Солун-кыстан чагаа келген. Ооң дугайында чугаа элээн бооп каапкан. Ынчалза-даа орунга чыдып алгаш, бодап чыдарымга, ол ам-даа төнмээн ышкаш. (С. Сирц-оол.)

346. Удурланыштырар эвилелдер кайы домактарда нарын домактарны, а кайыларында чаңгыс аймак кежигүннерни холбаштырып чоруурул?

Ак-Сал ирей амдыы оолдан адырылбайн, келген херээн, харын оглун сураглап чоруурун тайылбырлаан... .

— Оо! Ол-даа берге херек-ле-дир, кырган-ачай, ынчалзак дузалажырын кызыдай. Бо адрес оглуңарның ажылдап турар чериниң конторазының адреси-дир, а боттары моон ырак черлерде турар боор чүве.

... — Оглуңар бистинден он километр ырак черде кижги-дир. Силерни аңаа чедирип каар бис. ...

— Кайгамчык-ла Соок-Ирей тывылды. Идик-хеви, сегел салы шупту дүгжүп турар-дыр. Соок-Ирей соңгу чүктен эвес, а Саяннар-дан чаладып келгени ол-дур. (В. Серен-оол.)

347. Аңгылаштырар болгаш удурланыштырар эвилелдерни айтыңар. Олар чүлерни холбаштырып турар-дыр?

Солдат, элээн үр болгаш, кирип келди. Сапыктары ам дозу дег кылаңайнып тур. Арын-шырайын көөрүмге, төрөөн черинде... ээп келгеш, өөрүп турар шырай чогул. Харын бир-ле чүведен эгенип азы сестип турган ышкаш... . Мээң бажымда демги-ле кымның оглу бо деп бодалым хевээр, а ол айтырыгларның соонда бистиң киживис деп ылап бүзүредим. Ону ...черле таныырым аргажок, а адын адаптар дээш, тып чадап олур мен. Ооң соонда бир-ле кижиге дөмейлеп эгеледим, ынчалза-даа чогум кымга дээрзин тыппадым...

Тыпшайн орган тывызыым ам кээп бажымга чык дээр эвеспе. Мээң-даа кончуумну. Үш чыл хире көрүшпейн баргаш, ону таны-вайн олурар. Кырааным ол бе азы оолдуң өскени ол бе? (С. Сурцун-оол.)

348. Кирип болгу дег черлерге каттыштырар эвилелдер орнунга аңгылаштырар эвилелдерни кирип көрүңерем. Домактарның уткалары канчаар өскерли бээр-дир?

Ийи хемениң моторун, боо-моңгу болгаш эт-херекселдеривисти салыптарывыска, терге долган. ... Бир черде ийи-ийи эзириктиг ийи элик база кожа бир кажаада чоон-чодур мыйыстыг хүлбүс турган.

... Сери адаанга келгеш, Амыргалаарның хамык херекселдерин көрүп турупкан бис. Ында чүү чок дээр: шагның дөрт эргилдезинде суг-даа база чер-даа адын аңнаарының янзы-бүрү чепсээ ында. Бистиң ажыглаар хамаанчок, база адын безин билбезивис херекселдер бар. (С. Тамба.)

С а к т ы п а ы ң а р !

Чагырыштырар эвилелдерге *чуге дизе, чуге дээрге, чул дизе, ынчангаш, бир эвес* деп эвилелдер хамааржыр. Олар чагырышкан нарын домактың кезектерин, хөй кезинде чылдагаанның, сорулганың тайылбыр домактарын кол домак-биле холбаштырып чоруур. Ч и ж э э : *Бөгүн бис каттап чорбайн бардывыс, чуге дээрге чагс чаап келир хире апарган. Бөгүн чагс чаап келир хире апарган, ынчангаш бис каттап чорбадывыс.*

349. Чагырыштырар эвилелдерни, оларның хүлээлгезин айтыңар.

Беш харлыымда авам биле хиним кескен авам иелээ чугаалажып олурар, мээң дугайымда чугаалажы бээрге, билип алган мен. Олар ону чугаалашкаш каттыржы бээрге, билип каан мен, чүге

дээрге мен бичимде чогуур өйүндө кылаштаваан – мырыңай үш хар чоокшулап келгеш, арай боорда кылаштаан ышкажым чүл. Ол хиремде чугаалаарым дорт апарган дижир чүве, ынчангаш мени «олура кыраан» деп эргеледирлер.

... Үңгөп эгелээним мүн-не өйүндө дижир. Бажым улуг болгаш, чая бээр — кайнаар эгли-дир мен, ол уунче чуглу бээр аан, ынчангаш отче кирбезин дээш, авам мени өргөп өөредип каан чүведир. (С. Сарыг-оол.)

350. Чагырыштырар эвилелдер ажыглап тургаш, кол домактарга чылдагаанның тайылбыр домактарын немецер.

Авазын бичии уруглар четтикпейн манап турганнар, ...
Даштыкыдан келген артистер концертин эртен үндүрөп болган, ...
Автобус Хандагайтыже бөгүн маңнаваан, ...
Саар-оол бөгүн школа баарындан коргун турган, ...
Аңгыр-оол сактыышкынын чоорту бижип эгелээн, ...

351. Утказы тааржып болгу дег черлерге эвилелдерден немецер. Оларнын ужур-дузазын тайылбырланар. Эвилелдер киирген домактары-нарнын синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Оолдар тааланчыг аялгандан көжүй берген дыңнап олурганнар. Оларның карактарынга ол үеде аялганың тевии-биле тыва черниң магадап ханмас чараш тайгалары, шынаа-шыгы, шорааннары..., муң-муң аъттарның киштеп былгырганы, муң-муң эзеңгилерниң шыңгыраажы... дыңналып, өртең-хуюк өглер, бузук, чарык хүрээ-хииттер, суурга, шивээлер чуруттунуп турган чадавас. (И. Бадраныы-биле.)

Эвилелзиг сөстөр

Эвилелзиг сөстөрниң хүлээлгези колдуунда эвилелдерге дөмей: чагырышкан нарын домактың кезектерин холбаштырар. Ынчангаш оларны эвилелдерден ылгаар, ынчалза-даа хүлээлгезиниң дөмей болганы-биле, оларга чоокшуладыр сорулга-биле эвилелзиг сөстөр деп адааны билдингир. Эвилелзиг сөстөр эвилелдерге бодаарга, айтырыгларга харыылаттынар, домак кежигүннери база болу бээр. Эвилелзиг сөстөр ийи кезектиг: *кым, чүц, кандыг, кайы, канчалдыр, кайы хире, кажан, канчаар* дээн чижектиг айтырыгның ат оруннары бирги домакка, а оларның-биле кады ажыглаттынар *ол, ындыг, ынчалдыр, ол хире,*

ынчан, ынчаар деп айтылганың ат оруннары ийиги домакка ажыглаттынар. Оларны бо удаада ат оруннары эвес, а эвилелзиг сөстөр деп адаар. Чи жээ: *Кым эртежи болурул, ол хөй чүвени кылып четтигиптер. Өөредилгеге кандыг хамаарылгалыг болур сен, амыдыралга ындыг (хамаарылгалыг) болур сен.*

352. Эвилелзиг сөстөрнүң баштайгы кезээнге даянып алгаш, дараазында домактарны улаштыр чогаадыңар. Ук домактарыңарның ийизин сайгарыңар.

Айлаң-куш канчаар ырлаар ийик, ... Кым вокзалга бир дугаар келирил, ... Чаңгысклассчылар кажан ужуражыр болган ийик, ... Бригадир канчалдыр айтып бергенил, ... Кандыг ырны ырлаксаар сен, ...

353. Бердинген домактарны эвилелдер азы эвилелзиг сөстөр ажыглап тургаш, нарын домактар кылдыр эде тургузуңар.

Адар-Төш артынга чедип келдивис. Аңаа чедир шүптү ырларны ырлажып каапкан боор бис. Улангомдан тура орук узун болган. Орус, моол, тыва ыраажыларның ырларын база сактып, ырлап каапкан бис.

Артынчылар

Домакка ажыглаттыңаш, кандыг-бир немелде утка илереди бээр ийикпе, азы кижиниң эмоционалдыг байдалын (өөрүп, хомулдап, хорадап, коргуп, чигзинип турарын...) илередир дузалал чугаа кезээн артынчылар дээр. Олар тодаргай лексиктиг утка илеретпес.

Артынчыларның илередир уткалары:

Онзагайлап демдеглээр: *безин, туржук. Оолдар туржук, уруглар безин маргылдаага киржиксээн.*

Айтырыг илередир: *ийикпе, бе, ирги, ирги бе. Чи жээ: Сын эдер өй келбээн бе?*

Күштелдирген аянынг: *-ла, -даа, -дыр, моң. Чи жээ: Ол маргылдаа келир чылын болур-дур.*

Бадыткаан аянынг: *ийик ийин, ышкажыл, болгай. Чи жээ: Волейбол маргылдаазы болбас ышкажыл.*

Чигзинген, даап бодаан уткалыг: *ыйнаан, эвеспе, чадавас, боор. Чи жээ: Бөгүн сайгылгаан хыппас боор.*

Хүлээндириг уткалыг: *херек, анаар, ужурулуг. Чи жээ: Өөреникчи кижини бүрүзү шыырак билиг дээш кызып өөренир анаар. Олар хөй номчуттунар, кичээлдээр ужурулуг.*

Чугаага эң-не хөй ажыглаттынар артынчылар: *-ла/-ле, -даа, -дыр, болгай, боор*. Чамдык артынчылар хөй уткалыг болур. Оларга *-ла, суг, хире ийикпе, ирги* дээш оон-даа өске артынчылар хамааржыр.

354. Артынчыларны кады ажыглаттынган сөзү-биле катай ушта бижээш, утказын тодарадыңар.

Сүлдем ашак тарааны чылдың-на шарылар-биле тарып чо-
раан. Барык улузу черле ыңдыг.

...Сүлдемнерниң шарылары безин бар эвес. Ажырбас чүве ийин,
ылаңгыя чазын тыпты бээр аан. Барык унунуң Мангыр чейсен
баштаан байлары шарыларын чазын ачыладып эгелээр болгай.
(*К.-Э. Кудажыны-биле.*)

355. Сөзүглелде артынчыларны айтыңар.

Ол чылын чыл эрте кирген болгай. Ой-чикте оът-сиген шагда
хөлбейип, ыяш-даш ногаан хевин кедипкен. Ындыг үеде аңнаары
белен болгай. Бир эвес биеэ хевээр аныяк болза, Узун-Аңчы ожукка
пашты тиктирип кааш, кайы-бир каътче үне халааш, суг ха-
йыңгалакта, бирээни сөөртүп эккээр ийик. Ам канчаар боор:
...карактарының бирээзи база-ла баксыраан, чүгле изин башкар-
нырынга-ла өй. Ийи будунуң бирээзи аскак. Ол база-ла кожайның
ёразы-дыр. (*С. Сирчн-оол.*)

356. Дараазында чижектерде *-ла* деп артынчы кандыг уткалар
илереди бергенил? Оларны кандыг сөстөр солуп болурул?

Саян сынының үш ожук дажы-ла бизеңнерниң кырынче
чавызап баткан хүн кончуг улуг хола паш-ла. Кызыл хаяаның
херелдени чалбырааштай кыпкан от-ла. (*В. Серен-оол.*)

357. Херек черлерге *-даа* деп артынчыны кириңер.

Саарбай эшкиништи алгаш, хемениң бажында олурушту. Чүү
болза, бистен улуг кижжи боорга, Аржаанны ооң бир ужунга
олуртупту. Хемелээн улус арбын. Өөрээнивис аажок. Ыт-
шимээнивис хөлчөк. (*Е. Бады-Мөңгө.*)

358. Домактарның сөөлүңге артынчылар домакка кандыг аян киирер-
дир, хайгаараңар.

Бо черниң база бир шыырак дээн аңчызы кижичурттап чораан чүве. Силер ону билир силер, чок апарган кижиниң адын адап, бажын кованнадып-даа канчаар ийик.

Бир катап ачам ооң-биле эткин үезиниң сыыннарын бодап аъттанганнар-дыр ийин. Кожай тайгазынга чүве-дир. Кежээки одарны хайгаш, ачам чүвеге таварышпаан ышкажыл. Демги бирээзи база-ла куруг мен деп келген-дир. Хөөрежи хонганнар де. Эртенги одарда ачам он адыр мыйыстыг аныяк сыыга таваржы бергеш, чыгтырып каан ышкажыл. Демги аңчызын медээлеп алгаш, иелээ думчук чарып үлежи алганнар чүвең иргин.

– Бооң дээри кайы хирел моң?

– Үттүг-чарным биле калбак-чарным аразынга дээп-ле чоруур чүве, дээр турганы ол ыйнаан. (М. Өлчей-оол.)

359. Домактарны баштай бадыткап турар кылдыр, оон дадагалзап азы чигзинип турар кылдыр тургузунар. Кандыг артынчыларны немеп болур-дур силер?

Кайызы-даа үжен беш харлыг улус, чажыт, ынчаарда аан. Ону ам-даа утпаан мен. Ол акый узун, мойну кедергей кылчыгыр, хөлчок улуг. Шиш думчуктуг. Кадайы база амыр эвес узун кижич. Ол угбай чуга хылбаң ак арынның, дас кара баштыг, шевергин думчуктуг, шилгедек сынның, черле көрүштүг угбай. (С. Сирцц-оол.)

360. Медээ домактарын айтырыг домактары кылдыр эде тургузунар. Ынчалдыр тургузарыңарга, кандыг артынчылар дузалыг болду?

Акым боозун октап чүктээш, мургузун туткаш, ыңай басыпты. Акым-биле чоруурга, амыр-ла. Черле куруг чорбас, ыяап-ла эът, чаг үндүрер. (С. Сарыг-оолдуу-биле.)

361. Карартыр парлаан артынчылар домакка кандыг аян кирип турар-дыр? Оларны кандыг артынчылар дээрил?

Машаның кайнаар далажып бар чыдары ол дээр сен? – деп, Алдынай чанында турган эжинден айтырган.

– Кайнаар боор, магазинче-ле ыйнаан. Кылаштап бар чыдарының чоргаарын көрем. Оозун бодаарга, акшазы шыырак хире.

– Мен силерниң чаа бижээн номуңарны номчааш, чүнү-даа билип албадым ышкаш.

– Ол-даа шын чадавас.

- Чүгө ындыг хирел?
– Мен ол романны номчуурундан аңгыда, ханы бодап билир кижилерге бижээн кижиге мен. (В. Монгуш.)

362. Ужурлуг деп артынчы домактарга кандыг утка кирип турардыр? Ооң орнунга *анаар* азы *херек* деп сөстөрни ажыглап көрүңерем. Кандыг ылгал туруп келир-дир?

Тыва кижиге арт кырынга аъдындан дүжөр ужурлуг, аъжын-чемин дээр-делегейже өргүүр ужурлуг, арага-дарызын орантаңдызынче чажар ужурлуг болгай. (М. Кенин-Лопсан.)

363. Суг деп сөс кайы чижектерде чүвө ады, а кайыларында артынчы болуп чоруурул? Ооң уткаларын тодарадыңар.

1. Күскү Улуг-Хемниң эриктери тодуг, агаары арыг, суу кылаң. 2. Аяк ортуже четпес чуунду хевирлиг суг чүвө хырын дүвүндө барган. 3. Сугдан берип көрөм, дуңмам. 4. Кырган ада-иези суг Аайнаны манааш, моюннары узагылай берген... 5. Сумунуң эрге-чагырга черлеринде суг чаа кижилер келгилээн. (К.-Э. К.)
6. Мээң эжим суг Кызылда чурттап турар.

364. Аңгы-аңгы бөлүккө хамааржыр артынчыларны ажыглап тургаш, «Солун таварылга» деп чогаадыгдан бижинер.

365. Өөренип эрткениңер артынчылар кирип турар улустуң ырлар, кожамыктарын сактып бижинер. Оларның бөлүктөрүн, ужур-дузазын тодарадыңар.

ДУЗАЛАЛ ЧУГАА КЕЗЕКТЕРИНГЕ ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Тускай болгаш дузалал чугаа кезектериниң аразында кандыг ылгалдар барыл?
2. Дузалал чугаа кезектериниң ужур-дузазы чүл? Оларның бөлүктөрүн айтыңар.
3. Эдеринчилер дузалал аттардан чүзү-биле ылгалырыл? Олар чүнү холбаштырып чоруурул?
4. Эвилелдер кандыг бөлүктөргө чарлып турарыл? Каттыштырар эвилелдерни адаңар.
5. Удурланыштырар болгаш аңгылаштырар эвилелдерни адааш, оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.
6. Эвилелзиг сөстөрниң ужур-дузазы чүдел? Олар эвилелдерден канчаар ылгалырыл?
7. Артынчыларның утка талазы-биле бөлүктери кандыгыл?

Аян (алгы) сөстери

Аян сөстери тускай-даа, дузалал-даа чугаа кезектеринден онзагай. Аян сөстери кижиниң сагыш-сеткилин, миннишкин-нерин илередир. Олар утказының аайы-биле дараазында бөлүктөрлиг:

1. Эки эмоцияны илередир сөстөр: *оо, оой, оой экис, экизин, оош, эр хей, ура-а* дээш оон-даа өске.

Ук алгы сөстери кижиниң өөрээнин, бир чүвени магадаанын, амьраанын, сеткил ханганын илередир. Чи жээ: *Экизин! Ачам мени аңнаарда эдерттип алыр болду.*

2. Багай эмоцияны илередир сөстөр: *ох, уё, халак, өршээзин, ах, эх* дээш оон-даа өске.

Ол сөстөр кижиниң хомудаанын, аарзынганын, шылай бергенин, муңгараанын илередир. Чи жээ: *Ой халак, хей-ле ынаар барып чораан-дыр мен.*

3. Кижиниң кортканын илередир сөстөр: *иш, ий дадайым, ой өршээ хайыракан, бурган өршээ, аа богда, даадым* дээш оон-даа өске.

Ол аян сөстери кижиниң кортканын, чожаанын, белиң-нээнин илередир. Чи жээ: *Бурган өршээ, мындыг цуцл болу бээр деп черле билбедим.*

4. Бир чүвени деткээнин илередир сөстөр: *оха-ай (оха-лей), чеве, ажырбас, чаа, уучак, ындыг-дыр, оош* дээш оон-даа өске.

Олар бир кижиниң бир чүвени деткип, чүүлдүгзүнүп, чөпсүнгенин илередир. Чи жээ: *Чаа, танцыже баар болгандыр сен. Охалей, дем-не ону ынчалдыр кылыптар ышкажык.*

5. Мендилежишкин, байырлажышкынны, четтиргенин илередир сөстөр: *экиш, амыр, байырлыг, четтирдим* дээш оон-даа өске.

Аян сөстери домактың кайы-даа талазынга туруп болур. Хей кезинге домактың эгезинге турар болгаш оларның соонга биче секти салып, аңгылаар. Чи жээ: *Оой, экис, акым келген, амырадым.*

Бир эвес аян сөзүн ажыглап турда, эмоция аажок күштүг, тускай аян-биле адаттынып турар болза, ооң сөөлүнге кыйгырыг демдээн салыр. Чи жээ: *Оой, эки-и-ис! Акым келген, амырадым!*

Аян сөстери домактың ортузунга турда, ону ийи талазындан биче сек-биле аңгылаар. Чи жээ: *Ону мен, ойт, көңүс уттун алган ышкажыл мен.*

А домактың сөөлүнге турда, ооң мурнунга биче секти салыр. Чи жээ: *Ону мен көңүс уттун алган ышкажыл мен, ойт.*

366. Шииден алган үзүндүдөн аян сөстөрүн тыпкаш, оларның илередир уткаларын тодарадыңар. Аян сөстөрлиг домактарда бижик демдектерин салганын хайгаараңар. Оларга бижик демдээн салыр дүрүмүн чугаалаңар.

Елена Чыргаловна. Адыр! Бо галстук сеңзэ таарышпас-тыр. Демги шокар галстукту баглап ал.

Деспижек. Апак кижээ өңгүр галстук таарышпас ийин. ...Че, шагывыс ат болду!

Елена Чыргаловна. Ой, эдер-дээр бо! Шында-ла. Баштай Маңмаа угбайны дүрген бээр чорудувут. Ооң соонда бодуң ажылың кылыр сен.

Деспижек. Дүрген деп чүнүл? Ол база ажылдыг кижичышкажыл!

Елена Чыргаловна. Па! Контора аштаарын кандыг албан деп бодаар сен? ...Че-че! Хей чүве чугаалап турбайн, дүрген чор. Ыя хирези барыктыг болгай аан. Чаңгыс бөгүн мээң чүвем кылып берип турары ол эвес... (С. Пюрбю.)

Алгы сөстөрүниң аразынче кижиниң миннишкиннерин, ыыт-даашты, хевир-дүрзүнү өтгүнер сөстөрүни (өтгүнүг сөстөрүни) база киирип турар. Ол сөстөрүни дараазында бөлүктөргө чарып турар:

1. Ыыт-дааш, үн өтгүнер сөстөр: *ток, сыг, тог, цу-хук, карк-карк, ог-ог, мөө-мөө, сидирт, хылырт* дээш оон-даа еске.

2. Шимчээшккин болгаш хевир-дүрзү өтгүнер сөстөр: *чавызаш, дыйлаш, чиндиң, шимчеш, мөндүң.*

3. Миннишккин илередир сөстөр: *чым-сырт, ажыш, палт, чылыш.*

367. Сөзүглелде аян сөстөрүн, уткаларын айтыңар. Оларны катаптаанындан сөстөрүниң уткаларында кандыг ылгалдар туруп келир-дир?

Дым-дым-дым... Кылаң-кылаң дамдылар...

Дыка-ла үр чугаалангаш – шаа төнүп – кезек болгаш, катап база – улуг тынгаш – бир-ле кижичы сагыш-хөңнүн тайылбырлап бериксээн дег. Чаап чоруй – хөөнүг – хөөн чок – соксаш кыннып – боданган дег, ыыт-дааш чок туруп-туруп – улаштыр-ла дамдыларын ийи-бирлеп оскунуп каап, дагжап турар – күскү чаъс бе?

Дым-дым-дым... ... Кылаң-кылаң. (Э. Мижит.)

368. С.А. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузу» деп чогаалының 1-ги номунда «Эдер амытаннар» деп эгезинде аян сөстөрлиг домактарны тып, оларны эмоция илередир болгаш өтгүнүг сөстөр деп аңгылаңар.

369. «Өттүнчек шүлүктө» аян сөстери кандыг аян киирип турарыл?
Оларны утка талазы-биле бөлүктөңөр.

Салгын-сырын сыг-сыг,
Сайлык кушкаш сыйт-сыйт,
Торлаалар торр-торр,
Торгажыктар ток-ток.
Каарганнар карк-карк,
Кээргеннер кээрк-кээрк,
Хаважыктар хар-хар,
Хаванчыгаш хрык-хрык.

Кускун-сааскан куйт-куйт,
Кулун, чаваа и-гоо,
Итпик кушкаш пик-пик,
Иртчигештер дпу-чаак.
Өшкү, хойлар мээ-мээ,
Өле инек мөө-мөө,
Өрге-күске сыйт-сыйт,
Өпеяалар ыңаа-ыңаа.

(М. Күжүгет.)

370. Дараазында кылыг сөстөрүниң дазылындан оларның укталганы аян (өттүнүг) сөстөрүн тодарадыңар.

Токкулаар, чиндинээр, чавызаар, амыраар, диңмирээр,
салдыраар, көргүрээр, сагланнар.

371. «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалдан алган үзүндүнү аянынг номчааш, аян сөстөрүниң уjur-дузазын тайылбырлаңар.

... Думчуумче от чаштап, чипкен дег апаады.

— А богда, соокка думчуу дүжүп калыр-дыр! Хат улам-на дыңзып тур, көрдүңөр бе! — деп, ачам алгырган соонда, мени кырган-авам тон-биле дуй шуглап алган.

... — Ах, хай-ла-дыр. Кончуг улуг хат чоокшулап олур! Уруглар-ла ат болур-дур! — дижип, доңган холдарын үрдүнүп, муңгаранчыг девидеп-даа турар.

— Ох, халагым! Доо кидисти хат аппаады!

... — Ии, дадайым, көжерге багай чүве-дир але! — дижип, кыс дуңмам-биле иелээ ыштыг кажаа иштинде аптаан, доңган дөгеленип тур бис. А ынаар, кажаа доразында, кавайда дуңмам база:

— Ыңаа-ыңаа! — деп, чүзү-даа көзүлбес, чүгле сураа дыңналып.
(С. Сарыг-оол.)

372. Аян сөстери чок сөзүглелге аян сөстөрүн киирбишаан, номчуңар. Аңаа кандыг өскерилге туруп кээр-дир?

... Тываларның анаа ырдан аңгыда, каргыраа, хөөмей, сыгыт дээр элдеп кайгамчык ырызы бар улус-тур. Олар ол каргыраазын сала бээрге, дажыг хемнерниң саарыг, хорулааштарының даажы сагындырар, хая-даштын чаңгызы дег дыңналып. Хөөмей деп ырызы

кижини чайгаар-ла тааладып, өпейлеп кээр. А эң-не уран күүсел-делии — сыгыт болур чүве-дир. Ону чаңгыс дыңнаан кижиге катап-катап дыңнаксаазы келир... (Ч. Чап.)

АЯН СӨСТЕРИНГЕ ХЫНАЛДА АЙТЫРЫГЛАР

1. Аян сөстери чүзү-биле онзаланып чоруур чугаа кезээ болурул? Чүгө оларны аян (алгы) сөстери деп адап турар деп бодаар силер? Чүгө ол тускай-даа, дузалал-даа чугаа кезектеринге хамаарышпазыл?

2. Аян сөстери утказының аайы-биле кандыг бөлүктөргө чарлып турарыл?

3. Аян сөстөрүнүн составынче кирип турар ыт, дааш, хевир өттүнер сөстөр аян сөстөрүндөн чүзү-биле ылгалырыл? Оларны аян сөстөрүндөн аңгылап, өске чугаа кезээ кылдыр аңгылап болур бе?

4. Өттүнүг сөстөр утказының аайы-биле кандыг бөлүктөргө чарлып турарыл?

НИИТИ КАТАПТААШКЫН

373. Бердинген домактарда шупту сөстөрүнүн морфемниг сайгарылгазын кылыр (тургузуун сайгарар).

Күрседи Танды тос кожууннарынче сургакчылар үндүрер деп шиитпирлээн. Сургакчылаан кижилер колдуунда-ла боттарының аъдын мунар, чадаг кижилерге улаг аъды белен тывылбас. (К.-Э. Кудажы.)

374. Шүлүктө төрөл сөстөрү ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

БУЯННЫГ ДАМДЫ

Дамыр дамчып — дам-дам,
Дамды болуп — дам-дам,
Дамыр-ханче — дам-дам,
Дам-на бат-ла — дам-дам...
Дамды болуп батнышаан,
Дамырак дег, дамчы-ла.
Амыдырал далайынче
Агып бат-ла — дам-дам!

(К. Куулар.)

375. Сөзүглелде шупту сөстөрү чугаа кезектеринин аайы-биле бөлүктөнөр. Оларны кандыг демдектерге барымдаалап чугаа кезектеринге хамаарыштырганыңарны тайылбырлаңар.

Суурнуң арты талазын куду чиңгир ногаан шык шөйлүп баткан. Ооң ындында чодур-чодур теректер баарында кезек-кезек талдар болгаш чодураалар, иелериниң эдектеринден тутунгулаан уруглар дег, бөкперлешкен. Хем ол чарыында дагларның мөрзең-мөрзең баштары кара-көк, ак-көк, чидиг кызыл, алдын-сарыг апаргылаан, ашкан хүнче көрүп алган турганнар. (С. Пюрбю.)

376. Сөзүглелде дузалал чугаа кезээнге хамааржыр сөстөрни айтынар. Оларның ужур-утказын тодарадынар.

Бо үениң аныяктары бажың иштинге таныжар, ойнаар болгаш дыптаныр ышкажыл. Мээң үемниң аныяктары көк дээр адаанга хөглөп-ойнап чораан бис. Көшкүн амыдыралдың ажы-төлү болгаш, ынчаар ойнап, таныжып, чурттап чордувус ыйнаан. Ойтулааш дээрге мээң чалыы шаамның эң делгеренгей оюну чораан болгай. Ойтулааштаан оолдар, кыстар сагыш-сеткилин ыры-биле илеретчир чораан ийин. (М. Кенин-Лопсан.)

377. Карартыр парлаан сөстөрниң морфема-морфологтуг сайгарылгазын кылыр: тургузуун сайгаргаш, оларның морфологтуг демдектерин айтыр.

Тываны даглыг хемнерниң чургу дээри черле таварылга эвес. Таңды, Саянның тос чүгүнден чулуп баткылаан, адап-санап четпес чүс-түмөн кандыг-кандыг көрүштүг хемнер чок дээрил! Олар шупту-ла тус-тузунда боду онзагай аажы-чаңныг. А Хемчик оларның кайызынга-даа дөмейлешпес деп болур. (С. А.)

378. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, домак кежигүннериниң морфологтуг демдектерин айтыр.

Азия делгем болгай,

А мээң аалым — ооң таптыг чүрээнде ийин.

Сагышка эки артар кылдыр

Саяннарны адапсымза, четчи бээр боор.

(В. Серен-оол.)

379. Профессор Ш. Ч. Саттың «Төрөөн дылымга йөрээлин» шээжилеп алгаш, бирги абзацта шупту сөстөрни кайы чугаа кезээнге хамааржырының аайы-биле бөлүктөп бижиңер. Карартыр парлаан сөстөрниң морфологтуг сайгарылгазын кылынар.

Улуг-Хемниң агымы дег күштүг, ак-көк Тывавыстың дээри дег арыг, бора хектин эдери дег өткүт, алдын-сарыг сыгырганың

ырлаары дег элдептиг төрөөн дылым! Сенде хову-шөлдерниң дел-
гемнери, тайга-таңдыларның бедиктери, кылаң хөлдерниң оожум-
топтуу, оран-делегейниң оът-сигениниң айдызы, аң-меңиниң алгы-
кышкызы сиңген.

Өргүн-көвей улустарның дылдарының, аялгаларының аразыңга
меңге шагда хомустуң үнү бооп чаңгыланып чор, өлчөй-кежиктиг,
хайыралыг, төрөөн дылым!!

© ГБНУ МО РТ ИРНИШ

ОРФОГРАФИЯ (ШЫН БИЖИЛГЕ)

Шын бижилгениң берге таварылгалары

Дараазында айтырыгларга харыылаңар.

1. Орфографияга чүнү өөренирил?
2. Ажык болгаш ажык эвес үннерниң шын бижилгезиниң кандыг дүрүмнери силерге берге деп бодаар силер?
3. Ажык үннерниң аяннажылгазының (сингармонизм) болгаш ажык эвес үннерниң сөс иштинге демейлежириниң (ассимиляция) дугайында чүнү билириңерни сактып чугаалаңар. Ол үн болууш-куннарынга шын бижилгениң кандыг дүрүмнери үндезилеттингенил?
4. Дефис демдекти хөй нуруузунда кандыг сөстөргө херелээрил?

1. Домактарны кичээнгейлиг номчуңар Эгезинде *п - б, т - д* деп үннерлиг сөстөрни ушта бижип алгаш, ук үннерни шын адаңар, шын бижилге дүрүмнерин сактып чугаалаңар.

1. Тонум эдээнден аптарының кайызы чорда, меңнээн уумбиле теверимге, ыт дээр шаар дүндүүштелип үнүп-үнүп, демги өгнүң дүндүүнче караш дээн. (*М. Ө.*) 2. Бир-ле катап дүне бысканнапкан кокпа оруктап арыгже чоруп оргаш, “дырс-дырс” дээн дааш дыңнап кагдым. Дүүн көргөн, таныырым шокар торга кидин түлүк ажылдаан олур. Адаанда хар кырында дыттан дүшкөн тогланчылар үүрек-үүрмек тоглап дүжүп тур. (*К.Л.*) 3. Баштайгы кезектер мурнуу шугумче чаза таварып кирип турда, мээң оң талакы быктымче ок дээпти. Тендирий бергеш, төпсегилеп каапкан чымчак харга олуруптум. (*Фад.*) 4. Тергиин-тергиин малчыннарга дээди шаңнал тыпсып төндү. (*С.*) 5. Папта сүт-даа хөөрөп үндү, эзиң аар дээш пат-ла болдум. (*С.М.*) 6. Балыктаар дээш даң бажындан белеткенип эгелээннер. (*К.А.*)

2. Бердинген сөстөрнүн эгезинде ажык эвес үннеринге хамаарышкан шын бижилге дүрүмнөрүн барымдаалап, бөлүктөгөр.

Таалың, пөрүк, балааш, даалга, туман, бөлүк, торга, доозун, парламал, тайга, тыныш, дүүнгү, баалың, боостaa, пар, даңгырак, билиг, доозукчу, пөш, тана, паш.

3. Хөй сектер орнунга *n - б, т - д* деп ажык эвес үннернүн үжүктөрүн кирибишаан, дүжүрүп бижинер. Дүрүмнү сактыңар.

I.

Бир катап аңнаар дээш, ...оомну чүктээш, ...оруг аъдымны мунгаш, улуг ...аңдымче чортуп үнүптүм. ...едик ...аңдының эдэнге чедип келгеш, улуг ...өштүң чанынга одагланып алдым. Үш ...орбак ...аш эккелгеш, кара шайымны хайындыргаш, аартап олур мен.

...өрөпчи салдырай-...ыр. Боду шыырак мөгө эр чортуп олур. Аъдын ...етке ...аглааш, ...аалыңын ...үжүргөш, менче кылаш-тапты. Тыва ёзузунда ...одундан улуг кижини мурнай хүндүлээр аажым-биле мендилештим. Энир чылын араатан дег халдап ...урган кулугурну (...үжүметти), ол хөм ышкаш, ...ет кылдыр октааш барган эр болду. (*О. Саган-оолдуу-биле.*)

II.

...араа дугайында чаагай йөрээлдеринге, чечен мерген үлегер ...омактарынга, ...ывызыктарынга алдаржытпаан чон ...елегейде ховар. Тыва чон база-ла ...араа-биле холбашкан ...айлак ...өөгүзүндө, ...оолчаан чугааларында хөйнү ...оожаан. "...аңдым турда, чоргаар-ла мен, ...араам турда, ...одуг-ла мен" ...ээн үлегер ...омаа безин ...адыткап турар. Сыпта чаагай ...арааны кижини чалгаан ...алайга ...өмейлээр, ажаап алган ...үжүдүн алдынга ...еңнеп үнелээр. (*Ч. Чап.*)

4. Дараазында сөс каттыжыышкыннары-биле домактардан чогаадын бижинер. Херек апарза, сөстөргө кожумактар немеп болур.

Тооруктуг тайга, бопугур чаак, школа дооскан, төгүлдүр урар, хемниң балыы, төрөөн дылым, талдың чиирбейи, бистиг кадыыр, додарлыг тон.

5. Аянын номчунар. Узадыр адаар ажык үннерлиг болгаш й үннүг ажык үжүктөрлиг сөстөрнүн ийи бөлүк кылдыр ушта бижээш, шын бижилгезинин дүрүмнөрүн чугаалаңар.

I.

Хайыралыг төрөөн чуртум эки хүнү
Хаяаланган даңны уткуй хүлүмзүрөөн.
Хавыяалыг ишчи чоннуң хөглүг ыры
Каптагайның чолун уткуй чаңгыланган.

(С. Сарыг-оол.)

II.

Туруг баарын ээлей хонган
Дуруяаны хоюспаңар.
Турган боттуң чамдыы болган
Дунда-карам аттынмаңар.

(Улустуң ыры.)

6. Номчуңар. Хөй сектер орнунга чогуур үжүктөрни киирбишаан, дүжүрүп бижидер.

1. Куш у...зынга ынак, кижиге төлүңгө ынак. (Ү. д.) 2. Черниң кырын айыраң-к...с чечектер шыва алган. ...нзы-бүрү куштарның т...ланчыг үннери а...нның хөгжүм-биле дөмөй-ле. (Б. О.) 3. Улуг даштың сиртинде чалгы...к бар болду. (К. Чам.) 4. Тулган элик хо...р ужуз чок, мы... бо кайгап тур. (К. А.) 5. Дөртен чылдарның ортан ү...зинде Тожуга аны...к оол Миша биле аны...к кыс Лиза и...лээ Т...ра-Хем унунга чөвүр... чадырга куда-до...н дүжүргөн чүве-дир. (М. Э.)

7. Номчуңар. Тывызыктарны тывыңар. Ы үнүг үжүктөрлиг сөстөрни ийи бөлүк кылдыр ушта бижидер: 1) кыска адаттынарлары; 2) уздыр адаттынарлары.

1. Ак хаялар аразында алдын чингис чыдыр. 2. Чартыы чок хоюм чыда семирди. 3. Ак өшкүнүң өө чарык. 4. Кара хоюм сөөк чаяады. 5. Сарыг хоюм суг чаяады. 6. Дашты хая-даш, ишти ижер-чиир. 7. Турум чылгымның дуоюу чок, турган чериниң оңду чок. 8. Коданы ак, хою кара.

Тывызыктарны таарыштыр тывар харыылар: *паш, диш аразыңче кире берген эът, деспи, сырттык, чыжыргана, чодураа, хул, хөмүр, балык, суг.*

8. Домактарны номчуңар. Карартыр парлаан сөстөрниң бирги слогунда ажык үннерни адаңар. Оларны кандыг ажык үннер дээрин сактып чугаалаңар, ук үннер сөстүң кайы слогунга чоруурул?

1. Чаъс чаап эгелээн. 2. Кыш соок болган. 3. Ачам алгы эттеп олур. 4. Чүък сөөрткен машиналар-ла хөй. 5. Эзир – араатан куш. 6. Чүктүг машинаның чүгүн шалыпкын дүжүре кааптывыс. 7. Арга кыдыында аяңга келдивис. 8. Кызылга бо чылын ийи беш каът бажың туттунган.

9. Өк-биле адаар ажык үннерлиг э демдек-биле бижиир 9 сөстү сактып бижиңер. Баштай оларга онаарының падежиниң, ооң соонда чогаа-дылга кожумактарындан немең бижиңер. 9 сөстүң шын бижилгезиниң дүрүмнерин сактып чугааланар.

10. Номчунар. Сөзүглелден өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрни ушта бижиңер. Оларның шын бижилгезиниң дүрүмнерин барымдаалап бөлүктөнөр.

Чарыжык биле Өкпен шуут-ла чанынга чыпшыр чедип келгеш, эзирниң чүге ужа албастай бергениниң чажыдын ам-на билип кааннар.

– Ой, эжен, хүрең даш дээн чүевис хүлбүс ышкажыл! – деп, Чарыжык амырап алгырган. – Олчалыг араатан олурган-дыр. Эът хереглеп чораан улуска хүлбүс теп берген эрес эзир-дир эвеспе. Куш-даа бар-дыр.

Араатан куш ол оймакка оъттап чораан хүлбүстү теп алгаш, чиир безин чай алынмаан. Чанынче чоокшулаарга, эзир улуг какпак хаайын дазыладып, чалгыннарын далбаңнадып, оолдарже дап бээр мындыг. Араатан куш чанынче кижид-даа чагатпас, чалгыннарын салбаңнаткаш олуруп берген. (К. Аракчаа.)

11. Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөргө хөй сектер орнуга э демдекти киирер-киирбезин бодап, домактарны дүжүрүп бижиңер.

I.

1. Ээрем ...ттуг, ногаан бүрү к...жегелиг ...зимнерлиг мээң черим хөлөгелиг. (Ю. К.) 2. А...т ...ткарып алыр болза, кончуг эптиг чер чорду. (С. П.) 3. Оранымда кандыг о...т, ыяш, үнүш чогул! (С. Сар.) 4. О...ттуг, суглуг черже к...жүп алыры – чайгы үеде араттарның бир ажылы ол. (К.-Э. К.) 5. Тарбаган дээрге к...жи к...шсиг, э...ди э...тсиг амытан. (К.-Э. К.) 6. Д...штеки чем белен. А...ш-чемнин, дүлген ...ттиң чаагай чыды думчукка хап турду. (М. Э.)

II.

Ажылчын А...т ооргазы д...жилгиже,
Аар ч...ктү орайга дээр д...жып келген.
Адан Теве бараан болуп к...йгаттынып,
Ажыл шагы төнгүжеге, кегженип-тир.

(Л. Иргит.)

12. Адаанда сөстөр-биле сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар. Скобка иштинде ь демдекти өк-биле адаар үннерни шын адаары-биле кириген.

Алгы – а(ъ)лгы, кодан – ко(ъ)дан, кызар – кы(ъ)зар, арга – а(ъ)рга, будук – бу(ъ)дук, кеш – ке(ъ)ш.

13. Дефистеп бижиир күштелдирер артынчыларны сактып чугаалаңар. Чогуур черлеринге дефисти салбышаан, дүжүрүп бижиңер.

– Дииннер, силер шуптуңар ла олут-чыдын чок, могаар дээр чүве билбес, халып ла, халып ла чоруур кончуг ла дыр силер аа?

– Кыш, соок келир четкен. Уя тудар улуг үүле база бар ла болгай. Сени көөрүмге ле, үргүлчү удуп ла, удуп ла олурар, амыр дыр сен аа. Чайын на уя тудуп алыр мен дидин. Тудуп алдың на ыйнаан – деп, Диң харыылаан.

– Ам на даарта тудуп алыр мен – дээш, Межерген база ла согаңайнып удуй берген.

Кыштын чыккылама соогу даа келген. Бир катап Диң өзен иштин өрү чоктап олурарга, биеэги ле Межерген дөө олурган.

– Уяңче кирбейн, чүге мында олур сен?! – деп, Диң алгырган.

Межерген олурган черинден бичии даа шимчевээн, шагда ла чорта берген, доң болуп тур эвеспе. (Т. Кызыл-оолдуу-биле.)

14. Дараазында сөстөр-биле домактардан чогаадыңар. Оларнын уткаларын болгаш шын бижилгезин чугаалаңар.

Чер-ле, чүг-ле, черле, чүгле

15. Дараазында артынчыларны сөстөргө немээш, олар-биле бир-бир домактан чогаадып бижиңер: *-даа, -дыр* (дөрт вариантызынга), *-ла, -ле, -на, -не*.

16. Номчуңар. Сөстөрнүң иштинде долу болгаш долу эвес ассимиляция болган ажык эвес үн каттыжышкыннарының адаан шыйыңар. Ол

үн каттыжышышкыннарынга хамаарышкан шын бижилгениң дүрүмнерин сактып чугаалаңар.

Теректер, үннер, бодалдың, солунну, сыптар, номчуттунар, үссүг, аакыр, теппес, кээргээр, эъттиг, ээккен, өөрсүрек, каас-сымаар.

17. Номчунар. Сөзүглелдин кол бодалы чүл? Карартыр парлаан сөстөрдө өскертилге азы чогаадылга кожумактарын тодарадыңар. Өскертилге кожумаа болза, кандыг чугаа кезээниң кандыг хевирниил, чогаадылга кожумаа болза, кандыг чугаа кезээнден кандыг чугаа кезээ тургусканыл? Ол кожумактарның шын бижилгезин чугаалаңар.

Кижиниң бүрүзүнүн өскөн-төрөөн хензиг чурту – ада-өгбелеринин чылдың дөрт үезинде көжүп, хонуп чораан хонаштары, дамырак кара суглары, куржааңгылыг көк-көк даглары дег ыдыктыг чүве кайда-даа чок. Кижиниң төрөөн сууру, хеми, оларны ээлей чурттаан, чүрекке чоок чаңгыс чер-чурттуглары сеткил-сагышты каяа-даа чорунда, өөртүп, чылыг сактышышкыннары доюлдуруп келир. Бичини хензиг төрөөн черин кижиниң болган чүрөөнде шыгжап алган чоруур. Бистин дүш-дүлүвүске безин төрөөн черивистин делгемнери кестүп келгилээр болгай. Ынчангаш шүлүкчү бүрүзү бир дугаарында кижиниң болганда, ооң чоргааралынга төрөөн чериниң бир кол черини ээлээн турар уjurлуг. (А. Даржай.)

18. Хөй сектер орнунга ажык эвес үшнерниң үжүктөрүн немеп бижирер. Шын бижилгезин чугаалаңар.

1. Сы...ар баш...арыга башкы хар чаап, сы...ар эдип турар ойде, өлүртүп каан эжин чаңгыс кас кый...ырып-кый...ырып, оон тып чадааш, изиг оран...ыва ул...уп чоруй баар турган. (К.-Л.)
2. Доо-ла чиргилчинниң эрөөн ша...арга чедир аң...арган чер ча...ылган (Б. О.)
3. Дүн ортузунда шавар халдаашкы...ың эгелээри шниттирле...инген, ынчаарга чажыр...ынган аъ...ыг шериг херек...ың үезинде хөлзеп дүвүрөөн дайзы...ың когун үзөр турган. (Д. Фурм.)
4. Көк херек...ээиттиг, шала чолдак сы...ыг, кырлан думчук...тут ашак аъ...ан чииги кончуг дүже халыды. (С. П.)

19. Бирги бөлүктө чүве аттарынга хамаарылга кожумактарын, ийги бөлүктө кылыг сөстөринге келир үениң кожумактарын немеп бижирер. Кандыг үннер солушкан-дыр? Дүрүмүн чугаалаңар.

1. Шак, саат, ширбниш, күс, хап, сүт.
2. Тут, теп, төк, ус, иш, тыш.

- Бөлүк бүрүзүңгө үш-үш домактан чогаадыңар.

20. Номчуңар. Кандыг сөстөрнү нарын сөстөр дээрин, оларның шын бижилгезиниң дүрүмүн сактып чугаалаңар. Бердинген сөстөрнү темалар аайы-биле бөлүктөп бжиңер.

Кодан, көгө-буга, кызыл-кат, адыг, кызыл-хаак, чадаң-кат, бора-хөкпеш, чигир-сиген, чараа-чечен, алдын-доос, дилги, диң, кара-баарзык, мыйгак-хараган, дээлдиген, кадыг-кара, ыт-кады, сөөскен, инек-караа, мылдырган, көк-кат.

21. Номчуңар. Чогуур черлерге дефистерни четчелевишаан, дүжүрүп бжиңер. Нарын сөс бүрүзү утказының талазы-биле кандыг бөлүккө хамааржырын чугаалаңар.

Азас – бүгү чуртта алдар сураглыг чер. Тожу хөлдүң байлаан санап четпес. Ында кара ногаан арга сын, аң мең өлүк киш, сыын мыйгак, элик хүлбүс, буур булан, койгун тоолай, диң, кырза, кундус, дырбактыг, чекпе, адыг, бөрү, балык байлаң дээш – чүү чок дээр!

А тоорук, көк кат, кызыл кат, инек караа, киш кулаа, честек кат, кызырак караа, чодураа кайгамчык хөй. Хөлдө лилия чечектер кончуг чараш. (Л. Чадамба.)

22. Номчуңар. Хуу аттарны болгаш нарын сөстөр болур хуу аттарны ушта бижээш, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Немец-фашистиг эжелекчилерге удур Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээнден бээр чыл ажып чораан. Сурунгур арбанның араатары-биле кады фронтуже чорудар, эң шилиндек дээн аъттарны база чыгдынган белектерни Белбейге чедиришкеш, ашак шайлап орган.

– Калчан-Шилги биле Мөге-Доругну шеригже алгаш барды бе? – деп, кадайы Анна Ойнаарак айтырган.

– Апшарды. Кызыл-Шеригниң төлээзи офицер кижини чараш, шыырак аъттарны өстүрүп берген сен дээш байыр чедирип турду. Бистер ажырбас бис: Дөтпер-Доруум-даа бар. Калчан-Шилгининиң иези-даа бар. Каржы-дошкун дайзынны-ла базып алза, биске чүү-даа турар-дыр ийин.

23. Номчуңар. Дүжүрүп бижээш, нарын хуу аттарның шын бижилгезин чугаалаңар.

Кезек кыштаглар – Борзу-Даглар, Ак-Хаялар, Пештүг-Чүректер ак-хар-биле шыптынышкан. Кызыл-Удурлар хөлегелиг

кара көзүлзе-даа, Борзак-Бажы маңган ак апарган, сериин салгынны менче соолаңнадыр үрүп тур. Эргим болгаш төрөөн делгемнерим. (О. Сувакпит.)

24. Номчуңар. Сөзүглелде кирген кавычкалап бижиир сөстөрдөн аңгыда, кавычкалап бижиир сөстөрниң өске бөлүктөрин сактып чугаалаңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Юрий Кюнзегештин шүлүктөрүндө дээр, чер, хат-чаъс, аң-мең, куш-балаң, ынакшыл, өөрүшкү, муңгарал, нзиг-соок, бот-бодунга акташ чүүл-бүрү төдү бар.

“Кижини база даглар ышкаш”, “Мөөн хөлдүң көрүнчүүңгө”, “Чөөн чүктүң кижизи мен”, “Хаяда чурумалдар”, “Эзимнерниң ыры”, “Дуруяалыг – төрөөн черим” дээш шүлүкчүнүн чогаалдарын санап болур бис. (А. Даржай.)

• Карартыр парлаан нарын сөстөр кандыг чугаа кезээ-дир?

25. Хуу аттарның бердинген бөлүктөрүнгө 5–5 чижектен тып бижиңер, шын бижилгезин сактып чугаалаңар.

1. Географтыг аттар: ...
2. Күрүнелер, чурттар аттары: ...
3. Улуг байырлалдар болгаш тураскаалдыг хүннер аттары: ...
4. Төөгүлүг болуушкуннар аттары: ...
5. Астрономнуг аттар: ...

26. Номчуңар. Карартыр парлаан нарын сөстөрни ушта бижээш, оларны чүгө тудуштур бижириң тайылбырлаңар.

Үлөгери: *Бертен (бо+эртен – баштайгы дөс кызырылган), ...*

1. Бертен дыка-ла эрте турдувус. 2. Кара суг кыдыында инек-караа эмгежок. 3. Кырган-ачам карала аъдын мунуп алган аалы-выска бо-ла чортуп кээр. 4. Хүрешке алдан дерт шыырак мөге киришкен. 5. Көдээде малчын угбам саржаг, сметана чорудупкан болду.

27. Аңгы бижиир нарын сөстөр-биле аас-биле домактардан чогаалдыңар.

Аян чорук, ак сеткил, төрөөн чурт, уруглар сады, эът тыртар машина, баштаар чер, уजार чүүл.

Тыва орфографияның үндезиннери

28. Номчуңар. Бердинген сөстөрни ийи бөлүк кылдыр бжиңер: 1) канчаар адай-дыр, ынчаар бжиир сөстер; 2) тургузуун барымдаалап бжиир сөстер.

Үлегери: 1) мал, таалың, ...
2) бессиг, малдар, ...

Маас, каттыг, барыңар, аал, мал, суурдан, таалың, чиргилчинниг, мөөрүктер, ала, бессиг, келзе, аал, аганак, мөөгү, эрес.

Амгы тыва дылдың орфографиязы дараазында кол принциптерге үндезилеттинген: фонетиктиг (үн тургузуун барымдаалаар), чаңчылчалан (канчаар бжиип чаңчыкканыл, ынчаар бжиир).

Фонетиктиг барымдаа төрөөн дылында сөстөрни адаарын барымдаалаар, канчаар адаар сен, ынчаар бжи деп негеп турар. Тыва дылда адаары биле шын бжири дүгжүп турар сөстер дыка хөй: *дилги, сааскан, ымыраа, кан, даг, балык, тана* дээш о.ө.

Морфологтуг барымдаа ёзугаар бжиирде, сөстүң чүгле үн тургузуун (чугаага канчаар дыңналырын), ында үннерниң өскерлирин, солчурун эвес, ооң морфологтуг тургузуун (дазылга немежир сөс чогаадыр, хевир тургузар, сөс өскерттир кожумактарын) база өөренип көөр. Чижээлээрге: *Кат* деп сөстү, *ооң кады* деп хевирин адаары-даа, бжири-даа дөмей. *Чурту*, *чуртту* деп сөстөрни адаары дөмей, ынчалза-даа тургузуун барымдаалап баштайгызын чаңгыс *т*-биле (чүзү? – *чурту*), дараазындаазын ийи *т*-биле (чүнү? – *чуртту*) бжиир. Ынчангаш тыва дылдың шын бжилгезиниң кол принциви – фонетика-морфологтуг принцип болур.

• Устүнде тайылбырларның утказын дараазында айтырыглар ёзугаар чугаалаңар:

1. Амгы тыва дылдың орфографиязы кандыг кол принциптерге үндезилеттингенил? Оларның утказын чугаалаңар.
2. Фонетиктиг принциптин дугайында катап номчааш, бодуңарның чижектериңерден бериңер.
3. Тыва дылдың сөстөрүн чүге чүгле фонетиктиг принципке үндезилээш, бживес деп бодаар силер?
4. Чүге фонетика-морфологтуг принцип тыва орфографияның кол принциви бооп турарыл?

29. Номчунар. Баштай чүглө фонетиктиг принципти, дараазында фонетика-морфологтуг принципти барымдаалап бижиир 12—12 сөстөн ушта бижиңер, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. Бора диис ымыраа сегирип алган. 2. Тооруктуг чоон терекке чемниг хавын азып каан. 3. Чайлагда чечектиг шыктар көвей, оларның эмзиг агаары тааланчыг. 4. Иви мал кончуг чараш, ооң мыйызы дыка үнелиг. 5. Ол та чүү кончуг сүүзүннүг, чаагай амданныг сүт чүве.

30. Фонетиктиг болгаш фонетика-морфологтуг принциптерге үндезилеп бижиир 6—6 сөстөн боттарыңар тыпкаш, сөс бүрүзүнүң шын бижилгезиниң дүрүмнерин тайылбырлаңар.

Шын бижилгениң бир аай доктаамал болуру чаңчылчаан принципти ажыглаарындан база хамааржыр. Орус дылдан үлегерлеп алган сөстөрни тыва дылда бижири биле адаары дүүшпес-даа болза, орус орфографияда бижип турары ёзугаар бижиир азы чаңчылчаан принципти барымдаалаар: *буфет, почтальон, трактор, класс*. Тыва орфографияда сөс эгезинге дыл мурнунуң кошкак дүлей ажык эвес үннерин *т*-биле эвес, *д*-биле бижиир. Ынчалза-даа эгезинде ындыг ажык эвес үннерлиг чамдык сөстөрни чаңчылчааны ёзугаар *т*-биле бижиир: *тайга, тур, Тыва, туман. Туран (хоорай), Тес (Хем). Я, е, ё, ю* деп үжүктөрни бижири база чаңчылчаан принципке үндезилеттинген.

31. Номчунар. Чаңчылчааны ёзугаар бижиир сөстөрни үш бөлүк кылдыр ушта бижиңер: 1) орус орфографияда бижип турары ёзугаар бижиир сөстөр (тыва кожумактарлыг сөстөрниң дазылын бижиир: *парк*); 2) чаңчылчааны ёзугаар эгезинге *т* бижиир сөстөр; 3) чаңчылчааны ёзугаар *я, е, ё, ю* деп ажык үжүктөр бижиир сөстөр.

I.

Шириин болгаш байырымның ол тураскаал чокта, Александр парыгын-даа, Кремльди-даа, Москваны-даа сактыры берге. Ол шынгыгы болгаш өндүр улуг: хөөр кырында кызыл гранит, солдат каска, кара мраморда хүлер сылдыс база алдарның мөңгө оду. (*М. Московский.*)

II.

Тыва эки турачы эскадрон Ровнонуң Морозов аттыг 8-ки гвардейжи казак дивизиязының составыга киргеш, тулчуп турган. Эскадрон белеткелди кончуг эки эрттирген. (*М. Эрген.*)

III.

1. Даң хаязында туруп келдивис. 2. Кызыл өектиг бичии кушчугаш тал будуунда чайганып олур. 3. Айлаң-куштун чараш ыры уян сеткил доюлдурду. 4. Кергиекке куткан ышкаш, кезек талга аскан ышкаш, борбуякка куткан ышкаш, бора талга аскан ышкаш. (*Тывызык.*)

Дефистеп бижиир нарын сөстөр

Ийи азы оон-даа хөй дөстөн тургустунган, чаңгыс утканы илередип чоруур болгаш кезектери колдуунда тудуш адаттынар нарын сөстөрни дефистеп бижиир.

Ындыг сөстөрниң бөлүктери:

1) чоок азы дөмей уткалыг сөстөрниң каттышканындан тургустунган нарын сөстөр: *ужур-утка, эп-найырал, ажык-дуза, сагыш-сеткил, оят-сиген, адар-боолаар, ойнаар-хөглээр, ындыгмындыг, ол-бо;*

2) харылзашкак уткалыг чүүлдер илередир сөстөрниң каттышканындан тургустунган нарын сөстөр: *ая-дузак, аяк-сава, стол-сандай, орун-дөжек, ада-ие, ийи-чаңгыс, цжен-дөртөн, идея-политиктиг, өөредилге-кижизидилгелиг, организас-массалыг;*

3) удур уткалыг сөстөрниң каттышканындан тургустунган нарын сөстөр: *дүн-хүн, дүне-хүндүс, эртен-кежээ, кыш-чай, харчагс, ырак-чоок, чылар-чылбас, шикээр-дашкаар, цнер-кирер, ужа-тура, аай-дедир;*

4) ийиги (азы бирги) кезээ амгы тыва дылда тускай (чааскаан) хереглеттинмес нарын сөстөр: *аяк-шынак, мал-маган, уруг-дарыг, аң-мең, хурал-суглаа, ажыл-агый, чагс-чар;*

5) кандыг чүү? деп айтырыгга харыылаар каттыжыышкыннардан тургустунган чүвөлөр, үнүштер болгаш амытаннар аттары: *ак-балык, ак-өөк, көк-тараа, кызыл-кат, кызыл-өг, кызыл-булуң, демир-цжук, демир-хццрек, демир-орук, хөмүр-даш, ойнаар-кыс;*

6) чүнү канчаар? деп айтырыгга харыылаар каттыжыышкыннардан тургустунган чүвөлөр, үнүштер болгаш амытаннар аттары: *моюн-ораар, сал-чүлүр, өрге-мунар, хцн-эдерер, баи-кызар;*

7) чүнүң чүзү? деп айтырыгга харыылаар каттыжыышкыннардан тургустунган нарын сөстөр (үнүштер, чүвөлөр, амытаннар аттары): *киш-кулаа, инек-караа, хой-караа, кызырак-караа, чылан-сыртыы, теве-кудуруу, теве-кулаа, даг-дүгү, чараа-дүгү;*

8) холушкак өңнер азы чүктөр аразы илередир сөстөр (демдек аттары): *хүрең-кызыл, ак-көк, кара-көк, ала-шокар, мурнуу-барыын, соңгу-чөөн;*

9) чаңгыс сөстүң катаптаанындан азы сөстүң боду-биле ооң өскерилген хевириниң катгышканындан тургустунган нарын сөстөр: *кара-кара, ак-ак, дүрген-дүрген, он-он, чүс-чүс, чугааланы-чугааланы;*

10) ийиги кезээ бир деп сан адындан тургустунган тодаргай эвес нарын ат оруннары: *кым-бир, чүцү-бир, кандыг-бир, кайы-бир, ол-бир, дөө-бир, дем-бир;*

11) катгышкан хемчек аттары: *килограмм-күци, килограмм-шак, тонна-километр, киловатт-шак;*

12) кезектериниң кайызын-даа улуг үжүк-биле эгелеп бижиир географтыг хуу аттар, кижиниң азы дириг амытаннарның хуу аттары болур нарын сөстөр: *Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Кызыл-Мажалык, Хову-Аксы, Хая-Чуктуг-Туруг, Көк-Демир-Даштыг-Тайга, Орехово-Зуево, Алма-Ата, Донда-Ростов; Самба-Суруң, Өшкү-Саар, Кара-Ашак, Дыртык-Кара; Үзер-Шилги (инек ады), Чыраа-Бора (аът ады), Ак-Чүрек (ыт ады).*

32. Дараазында дефистеп бижиир нарын сөстөрни үстүндө тайылбырны ажыглап, бөлүктөргө аңгылавышаан, дүжүрүп бижиңер. Чүгө олбо бөлүктөргө киригениңерни бадыткап чугааланаар.

Албан-херек, акы-дуңма, изиг-соок, ойнаар-тоглаар, оран-суур, карак-кулак, эки-бак, мал-маган, чунар-саваң, сал-чүлүүр, ак-көк, мурнуу-чөөн, чүү-бир, оран-суур, инек-анак.

СИНТАКСИС БОЛГАШ ПУНКТУАЦИЯ

Синтаксис (< syntaxis – тургузары) домак дугайында өөренир, ооң тургузуун болгаш чугаада илередип турар утказын өөренир дылдың адыры болур.

Синтаксис морфология-биле кады дылдың грамматиказын тургузуп чоруур. Ооң кол өөренир кезиктери – домак, ооң кезии сөс катгыжыышкыны.

Лексикага сөстөрни чүгле аңгы кезиктер кылдыр көөр, а синтаксиске бир сөстүң өске сөстөр-биле аразында харылзажырын, оларның чугаага сөс катгыжыышкыны болгаш домак кылдыр канчаар катгыжып, холбажырын өөренир.

Сөс каттыжыышкыны

Домакка сөстөр сөс каттыжыышкыннары кылдыр бөлүктөжир. Сөс каттыжыышкыннарын быжыг болгаш хостуг чагыржылгалыг деп аңгылаар. Чижээ: *Чылыг верандага олуруп алгаш, бажывыс ыжыдыр сан бодадывыс* деп домакта *бажывыс ыжыдыр бодадывыс* деп сөс каттыжыышкынында *бажывыс ыжыдыр* деп чагырткан сөс быжыг сөс каттыжыышкыны (фразеологизм) болур. Быжыг сөс каттыжыышкыннарында өзек болгаш чагырткан сөс кады чаңгыс лексиктиг утканы илередир, оларны бот-боттарындан аңгылаас.

Сан бодадывыс, олуруп алгаш бодадывыс, верандага олуруп алгаш, чылыг верандага — хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжыышкыннары. Мында сөс бүрүзүн кандыг-бир өске сөс-биле солуп болур, ынчангаш хостуг.

Быжыг сөс каттыжыышкыннарын дылдың лексика деп адырынга, а хостуг чагыржылгалыг сөс каттыжыышкыннарын синтаксиске өөренир.

Сөс каттыжыышкыны дээрге ийи (тускай чугаа кезээниң) азы оон хөй сөстөрниң каттышканындан тургустунган, утка болгаш грамматика талазы-биле харылзашкак сөстөрниң каттышканы болур. Чижээ: *амыдыралдың оруу, школачы чылдар, өөредилгени уламчылаар*.

Сөс каттыжыышкыны өзек болгаш чагырткан сөстөрдөн тургустунар. Чагырткан сөс өзек сөстүң мурнунга турар болгаш аңаа чагыртып, оң айтырынга харыылап чоруур. Чижээ: *изиг (кандыг?) кизел, авам (кымынц?) чагыы, шылгалданы (чүнү?) эртер*.

Өзек сөзүнүң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин барымдаалап сөс каттыжыышкыннарын дараазында бөлүктөргө чарып турар:

1) аттыг (*кызымак өөреникчи, аажок иденкейлиг, ийиниң бири*);

2) кылыг сөстүг (*ажылга өөредир, кичээл цспестээн, ам-даа сайзыраар*);

3) наречиелиг (*хөглиц кончуг, дыка чараштыр, бүргег кежээ*).

Сөс каттыжыышкыннары сөс ышкаш эге хевирлиг болур. Оң өзек сөзү кандыг чугаа кезээ-биле илереттинген болдур, ону барымдаалап өзек сөстү эге хевирге салыр. Чижээ: *школада өөреникчилеривистиң* (эге хевири — *школада өөреникчи*), *биске бижиттирдилер* (эге хевири — *биске бижиттирер*).

33. Сөзүглелде сөс каттыжыышкыннарын өзек сөзүнүң аайы-биле үш аңгы бөлүккө чарып бижинер, кезектерниң илереттингенин, грамматиктиг хевирин долuzu-биле айтыңар.

Малдарның даваннары дегген черниң довурак-доозуну бурунайнып чыткан. Муң-муң чылдар иптинде дээрбелеп келгенинден хоюй берген доозун дойлуп, туруг бажынче киискип үнүп, чамдыктары дедир черже оожум бадып тургулаан. Чүү-хөө суп алган хавым эзер бажынга дээп, аъттың кылажының аайы-биле дагжап чораан. Дээрде хүннүң дээрбээ улгадып, сарымзак өнүгү апарган. Араазай шартылаалар орук кыдыында сай даштар аразынче чашты берген, аъттар даваннарынче дөстегер карактары-биле утка чок көрүп олургулаар. Шүптү чүве шыпшың. Оът-сиген безин сылдырашпайн, оожум боданган чүве дег кынны берген. Чаъс чоокшулап олурганындан чоор бе, агаар шыксып келди. Улуг хову кежерде, көп чугааның ажыы чок, аян-чорукчуларның салгал дамчаан угаадыын сагып, ыгыт чок чору бис. (Чинагийн Калзан.)

- 1. 1-ги домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.
- 2. Составтыг ат сөстүг сөглекчилиг домактарны айтыңар.
- 3. Карартыр парлаан сөстөрниң лексиктиг утказын тайылбырланар.
- 4. Делгеренгей эвес домакты тыпкаш, кол сөстүң илереттингенин айтыңар.

Тургузуунуң аайы-биле сөс каттыжыышкыны бөдүүн болгаш нарын болур. Өзек болгаш чагырткан сөстөр чүгле ийи тускай чугаа кезектери-биле илереттинеринден аңгыда, чагырткан сөстүң иштинче база бир (грамматика азы лексиктиг утка талазы-биле чардынмас) сөс каттыжыышкыны кирген туруп болур. Оларны деңнеп көрээлиңер:

Бөдүүн сөс каттыжыышкыннары	Нарын сөс каттыжыышкыннары
кара карак ном-биле өөренир хемде аал	кара карактыг уруг ном дузазы-биле өөренир хем бажында аал

Нарын сөс каттыжыышкыннарының кезектериниң бирээзи болуп чоруур *кара* (к а н д ы г ?) *карактыг*, *ном* (ч ү н ү ц ?) *дузазы-биле*, *хем* (ч ү н ү ц ?) *бажында аал* деп кезектерни бодунуң ээлчээнде база өзек болгаш чагырткан сөстөргө чарып болур. Ындыг-даа болза, *карактыг уруг*, *дузазы-биле өөренир*, *бажында аал* деп сөс каттыжыышкыннарын өзек сөстен аңгылаары болдунмас.

34. Нарын сөс каттыжыышкыннарын бөдүүн кылдыр эде тургузунар. Өзөк болгаш чагырткан сөстөр кайы чугаа кезектери-биле илереттинген-дир, айтынар.

Мөңгүнден кылган сырга, авамның ажылдаар чери, көрүкчүлөр олуур зал, хөмден кылган идик, номнар салыр шкаф, тайгалар баштарының меңгизи, өг-бүлезиниң чоргаарланыр оглу, дазылдан кылган аяк, Москвадан келген аалчылар, Тываның девискээринде хем, бурунгу үениң тураскаалдары.

Домак иштинге сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннары дараазында холбаалар дузазы-биле каттыжып чоруур: б а ш - к а р ы л г а (уран чүцүлдү сонуургаар, даг эдээнде суур, келир цеже чүткүл), х а м а а р ж ы л г а (ада-ием чагыы, амыдыралдың оруу, кижиниң намдары), к а т т ы ж ы л г а (хүлүмзүрүп чугаалаар, сериин оран, артык күштүг), т а а р ж ы л г а (бис номчудувус, силер шийтпирлеңер, ол чугааланды).

35. Сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, өзөк болгаш чагырткан сөстөрүн айытпышаан, холбааларын тодарадынар. Чүгле нарын сөс каттыжыышкыннарын ушта бижиңер.

АҢГЫР ООЛДАРЫ

Мээң-не кырган-ачам, тодаргайлаарга, мээң адамның улуг акызы кижичи бичизинде база тенектенип, бир чазын аңгыр оолдары тудуп алгаш келген. Оларны бир чүвөгө суп азы хойлап-даа албаан, а аъттар ышкаш четкилеп алган кижичи-дир. Күжүр чаш аңгырлар буруп, кылашташпас боорга, бир-ийи дуңмалары оларның соондан үргүткен келгеннер.

Кырган-авам оларны көрүп каап, улуг оглун чула кымчылаап, аңгыр оолдарын шаараш шоодайга суккулаап, оларны тудуп алган черинге аппарып салдырткан. Шору ырак черге кылашташкан болгаш, аңгыр оолдарының даваннары база ханзырагылай бергилээн болган.

Ол кырган-ачам улуг эр бооп өзүп келгеш, мырыңай өгленип-баштанып алган турда, хенертен ооң буттары бастынмастап аараан чүве-дир. Хамнарны хамнадырга-ла: «Ужар куштүң хилинчээ четкен-дир!» дижир болган. Беш-алды чыл улай аарааш, пат боорда сегээн.

Өршээ, бурган! Харын-даа ол аңгыр оолдарын кырган-авамның диригге аппарып салдырыпканы чаян болган, оон башка кижичи болбас кижичи-дир деп хам-ламалар номчаан. (М. Эрген.)

- 1. 3–4 сөс каттыжыышкынындан ушта бижээш, сайгарылгазын кылыр.
- 2. Сөзүглел чугааның кайы янзызында бижиттинген-дир (тоожууш-кун, чурумал, угаап боданыышкын)?

Бөдүүн домак

Дылдың синтаксис кезинде кол черни домак ээлеп турар. Ол тускай шынар-демдектерлиг: 1) домак тускай тургузуглуг; 2) домак бодалды илередир болгаш ол кайы-бир үеге хамаарылгалыг; 3) домак – харылзажырының кол аргазы болуп турар.

Домакта кирип турар долу уткалыг сөстер болгаш сөс каттыжыышкыннары домактың кежигүннери болур. Оларны чугула болгаш ийиги чергениң деп бөлүктөп турар.

Домактың предикаттыг төвүн (грамматиктиг ооргазын) чугула кежигүннер (кол сөс, сөглөкчи) азы оларның кайы-бирээзи тургузуп чоруур. Предикаттыг төштерниң санын барымдаалап, оларны бөдүүн болгаш нарын деп аңгылап турар. Чаңгыс предикаттыг төптүг болза, домак бөдүүн болур, а ийиден көвүдээр болза – нарын.

36. Бөдүүн домактарны тыпкаш, предикаттыг төвүн тывыңар. Сөзүглелде бөдүүн домактарны хөйү-биле ажыглаанының чылдагаанын тайылбырланар, олар домакка кандыг аян кирип турар-дыр? Домактарда тире демдектиң хереклеттингенин тайылбырланар, пунктограмманы адаңар.

НАДЯ РУШЕВА

Амыдыралда бүдүштүг, кижизиг мөзү-шынарлыг херээжен кижилер эвээш эвес. Чижээлээрге, Тываның бирги балериналарының бирээзи Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушева болгаш ооң дун кызы, кайгамчык чаянның, бүгү делегейге алдаржаан чурукчу уруг – Надя Рушева. Ол интернационалчы өг-бүлеге төрүттүнген. Ачазы орус сөөк кижиги. Олар кончуг найыралдыг. Бо өг-бүлеге Найдан – Надюша төрүттүнген. Ооң дугайын делегейде билбес кижиги чок. А ону кандыг ие чаяп-төрүп каанын база улус билир. Бөдүүн тыва иениң чаңгыс кызы бүдүн делегейниң чоргааралы болу берген. Надя өг-бүлезинде эргелиг чассыг уруу хирезинде, ол улуг негелде чок, акша-көпеектиң үнезин билир, хедер аажы-чаңы чок, оожум бүдүштүг уруг турган. Ол чырык чер кырынга чүглө 17 чыл чурттаан. Надя эртен школаже чоруур дээш, идик-хевин кедип алгаш, бир холунда портфелин тудуп алган диванга олурар, хенертен чок болган. Вистин чаңгыс чер-чурттуувустуң бо арыг

чараш, чаа частып олурган чечек ышкаш уруу делегейге 10 мун ажыг катаптаттынмас, кымның-даа чаңгыс шыйыг-биле чуруп шыдавас чуруктарын арттырып каан. Ол дээш бистер, тывалар, ылаңгыя тыва кыс уруглар, ооң иези Наталья Дойдаловна Ажык-маа-Рушевага мөгеер ужурлуг бис. (А. С. Шаалыны-биле “Кыстың бцдцжц” деп номдан.)

• 1. Сөөлгү домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылып, характеристиказын бериңер.

2. Надя Рушева дугайында чүнү билир силер, эштериңерге чугаалап бериңер.

3. *Чурт* деп сөске чаңгыс болгаш ийи *m*-ни кандыг таварылгаларда бижириин сагынмышаан, дүрүмнерин чугаалаңар.

37. Бөдүүн домактарның янзыларын айтыңар. Оларның чугула болгаш ийиги черге кежигүннерин шыйгаш, оларның хевирлерин айтыңар. Карартыр парлаан домакта бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

... Шагар-оът бүрүзүндө боп-борбак шалың мөндүңейнип олурган...

Барып-барып шагар-оътта шалыңны эскерип каан. Хүннүң херелдери шалыңның арыг мөңгүнүңгө хаяаландыр чырып туржук. Өске оът-сигенге, терек, хадыңга дүшкен шалыңны эскербээн мен. Чүс-чүс дамдылар эртенги даң хаяазыңга чылчырыкталдыр чайынналып-ла турган болгай. Барып-барып шагар-оътта шалыңны чүгө эскере тыртып кааным ол. Ынчан маңаа мен кандыг-даа харыы, тайылбыр берип шыдаваан мен, ол дугайында элдептиг бодал сагыжымга-даа кирбейн турганын дыка-ла чарт сактыр ышкаш мен.

... Шагар-оът бүрүзүндө боп-борбак шалың мөндүңейнип олурган...

Мөңгүн шуру дег шалың. Хүн караанга мөңгүннелдир чайынналып турган шалың. Карактан сыстып үңгөш, кезек када чаакка доктаай дүшкен чаш дег шалың... (А. Даржай.)

Домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүннери

Кол сөс – домакта чугаалап турар чүвени көргүзөр, сөглекчи-биле хамаарышкан чоруур чугула кежигүн болур. Ол тыва дылда ыяап-ла сөглекчиниң мурнунга чоруур. Кол сөс чүве ады биле ат орнундан аңгыда, дараазында чугаа кезектери-биле илереттинер.

1. Чүве адынче шилчий берген демдек ады, сан ады, кылыг сөзүнүң причастие хевири-биле илереттинер: *Дүрген – чиг, оожум – быжыг. (Үлегер домак.)*

Бирээзи бистиң-биле байырлашкаш, сууржугашты куду алзы дүргени кончуг кылаштап бадып кагды. (Д. Бегзи.)

Шаңнатканнар база-ла чазык каттырышкан. (Д. Дырткы.)

Өөренири – кижги бүрүзүңүң херээ.

2. Чүве адынче шилчий берген өске чугаа кезектери-биле илереттинер: *Артымга хенертен «үё» дыңналды.*

Илеткелчиниң чугаазында «болза» дыка-ла хөй болду.

3. Сөс каттыжышышкыннары-биле илереттинер.

Мастер кыс улуг көрүнчүккө бодунуң, чайгы кааң дээр быжындызы дег, карактарынче көрүп алган, кезек када боданып турган. (К.-Э. Кудажы.)

Бодалдарымга эрткен цем улам-на эвээш сагындырар-дыр, кижизиг будуш-шынарым бурун шагның тудугларының бузундуларының элезини-биле деңнешкеш, чиде бээри дег, чидип бар чыдары ол боор. (Н. Ацуси.)

4. Быжыг сөс каттыжышышкыннары-биле илереттинер:

Ак орук кезээде силерниң амыдыралыңарны чырыдып чоруур болзун деп йөрээдивис.

38. Домактарның кол сөстери сөс каттыжышышкыннары-биле илереттинген деп чүвени бадыткаңар. Кол сөсчө сөглекчиден харылзаалыг айтырыг салырын утпаңар. Кол сөс болуп чоруур чугаа кезектерин айтыңар.

1. Арган-оолдуг кезек ооң кырындан бүдүү бакылап келген. (С. С.) 2. Дөрт эр алаңгыыш кижги бажы ажып турар оялык эринде селбер пөштер дөзүңгө дүшкөннөр. (С. С.) 3. Сеңгин чаңгы баптады беш дүжүмет дуюкаа сүмележип олурганнар. (С. С.) 4. Чалыы шаавыс сактышышкыннары кымның-даа чүрээңге эң-не эргим, эң-не тааланчыг, эң-не хайыралыг тураскаал болуп бүгү назынымда артын калыр. (Д. С.) 5. Ол көдүрер-дашты хоочун мөгелер Сат Шырбан, Сат Коңзай, Доңгак Комбу, Монгуш Доруг-оол суглар ийи холдап көдүргөш, эзерлиг аътты ажыр октап чорааннар деп тоолчургу чугаа бар. (К.-Л.) 6. Өскээртен кижилер бо планетаны сонуургаар ирги бе? (Ш. С.) 7. Хойтпак-оол деп чүве бөгүн база хоюн эрте кирип келген. (М. К.) 8. Ажылчын бүрүзү бодунга даанган ажылын ак сеткилдий-биле күүседир ужурлуг. (О. С.)

39. Карартыр парлаан домактарда хамаарыштыларының падежинде чүве аттары домакка чүге кол сөс болуп чоруурун тайылбырлаңар. Предикаттыг төвүнүң аайы-биле кандыг домактар-дыр?

1. Дуву хаттыг дүннүң дүшкени-биле Чайырның сеткили аажок далаш, куюм чиктиг апарган. (Т. К.) 2. Ыттың баштай мурнай халып чедип келгенинден ачавыс олчалыг кел чыдар дээрзин билип каан бис. (С. Т.) 3. Истерниң аажок ханы болганындан ол кижии аар чүктүг чораан-дыр дээрзин даап билип кагдым. 4. Балыктың улуг болганындан мен ону уштуп чадаан мен. 5. Мээң орай келгенимниң ужурунда, авам уйгузун чедир удуваан. 6. Оглунун шеригден келгениниң ужурунда, ол мени бажыңче чалады. 7. Көрүкчүлерниң хөй болганындан артистерниң хей-аъды көдүрлүп турган. 8. Чемненикчилерниң эвээш болганы-биле, дыка дүрген чемнени шаап алдым. 9. Хаттың улам дыңзый бергени илден, ооң уламындан чаашкын бирде шиигейнип, чандың кырында бадырткайнып, а бирде оожумнап каап турган. (С. С.)

Сөглекчи – кол сөстүң дугайын чугаалап турар, кол сөстүң көргүзүп турар чүвезиниң кылдыныын, демдээн, шынарын бадыткап азы бадыткавайн турар домактың чугула кижигүнү. Ол домакта кол сөс-биле харылзаалыг болгаш, домактың предикаттыг төвүн тургузуп чоруур.

Кол сөзү чок домактың сөглекчизи болбушаан, ол чааскаан домактың предикаттыг төвүн тургузуп шыдаар. Кол сөс биле сөглекчи арын, санга дүгжүп чоруур болгаш, олар тааржылга аргазын эзугаар холбажыр.

Сөглекчи кылыг сөзү, чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, наречие болгаш *бар, чок, эвээш, хөй* чижектиг сөстөр-биле илереттинер.

С а к т ы п а л ы ң а р :

Чамдык таварылгаларда кол сөс биле сөглекчи бот-боттарының аразында арын болгаш сан талазы-биле дүүшпейн база барып болур.

Харлыг-харлыг даглар көргөш,
Хамык бодум дидирексеп.
Көвей-көвей чонум көргөш,
Хөөкүй бодум хөөрексеп.

(Улустуң ыры.)

40. Ат сөстүг составтыг болгаш кылыг сөстүг составтыг сөглекчилерлиг домактардан чогааткаш, предикаттыг төвүн шыыйнаңар.

Сөглекчинин кандыг сөстөр-биле илереттингенин барым-даалап, оларны кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг болгаш ат сөстүг составтыг деп бөлүктээр:

1) кылыг сөстүг бөдүүн сөглекчи кылыг сөзүнүң чаңгыс дөзү-биле болгаш нарын кылыг сөстери-биле илереттинер: *Эзирбен кылаңнашкан улуг карактары-биле уругже көргөн. (И. Бадра.) Авам мени өөренип алзын дээш дыка-ла сагыш човаан.*

2) кылыг сөстүг составтыг сөглекчилер составтыг кылыг сөстери-биле илереттинген болур. Кол лексиктиг утканы илередип чоруур причастие азы деепричастиеиниң соонга чүгле чаңгыс эвес, а ийи, үш, дөрт-даа дузалал кылыг сөстери немешкен туруп болур. Ындыг таварылгада составтыг кылыг сөстерииниң тургустунган кезектериниң (компонентилериниң) саны көвүдей бээр. Бо таварылгада эң-не кол утканы илередип чоруур 1-ги компонентизин тып алыры эргежок чугула. Компонентилериниң аайы-биле оларны бөлүктөп турар:

2 компонентилиг: *Ол сыгыттан сагыш-чүрээм ханызындан чараш чечек саглаңнадыр частып цңгеиш, чечектелип-даа турганзыг. (Ө. Чиңмит.)*

3 компонентилиг: *Шимчедипкен чаңгыс даш соондан бүдүн көшке-хоруму сөктүп бадып болур. (Д. Сарыкай.)*

4 компонентилиг: *Николай бирде журналдарда чараш чуруктарже, бирде паиштанган баикыже топтап көрүп каап олурган. (К. Маснык-оол.)*

5 компонентилиг: *Ол та чүз кончуг узун хүн дурту ый-наан, орунга чыдып чадап кааш, авамның эртер ужурулуг соңгазының караанга барып олуруп алган турган болдум. (М. Эрген.)*

3) ат сөстүг составтыг сөглекчилерниң кол кезээ аттыг чугаа кезээ-биле, а дузалал кезээ дузалал кылыг сөзү-биле илереттинген болур. Аттыг кезээ чүве ады, демдек ады, сан ады, ат орну, наречие-биле илереттинер: *Музей – чоннуң төөгүзүннүң ёзулуг көрүнчү. Музей – мээң ордум болгай, ынчангаиш кылган цүвелеримни ынаар-ла өргүпкен кырган мен. (М. Кенин-Лопсан.)*

Сөглекчи чүгле чаңгыс ат сөзүнден-даа илереттинген туруп болур. Ындыг-даа болза, ону дөмей-ле составтыг дээр, чүге дээрге ону амгы үеден еске үелерге өскертиптер болза, ат сөзүнүң соонга дузалал кылыг сөстери немежип келир.

Тыва Республика – Азияның төвү. (амгы үе)

Тыва Республика – Азияның төвү турган. (эрткен үе)

Тыва Республика – Азияның төвү болур. (келир үе)

41. Кол сөс биле сөглөкчинин адаан шыйыңар, оларның аразыңга чогуур демдекти салыңар. Тирени чүге салганыңарны тайылбырлаңар. Карартыр парлаан домактың синтаксистиг сайгарылгасын кылыңар.

1. Ёзулуг бүдүштүг кижиниң чаңының эң-не эки талалары ооң чугаакыры, ажык сеткилдии, хүндүлээчели, ээлдек эвиледи болур. (А. III.) 2. Лапчар биле Анай-кыс көдээ ажыл-агыйының ийи кол адырының төлээлекчилери чүве. (К.-Э.К.) 3. Этикет чоннуң үндезин культуразының чарылбас кезээ болгаш кижиниң чон аразыңга кижии болуп чурттап харылзажырының чугула чепсээ. (К. Б.) 4. Ак-Адыр Мөңгүн-Тайганың меңгизинден эгезин алгаш, моол чуртунче сундунуп кире берген ийи улуг сынның аразында хем. (С. II.) 5. Лёша мээң чажыдым, кады өөренип чораан бис. (А. Т.) 6. Тыва чериң, тыва чонуң, тыва дылың тынгарыкчы аржааннарың ол-дур, оглум. Тыва чон чоорганың, тыва дыл кызыл тының, тыва чер төрөөн чуртуң – олар үш сагызының. (А. Д.)

42. Кылыг сөстүг составтыг сөглөкчилернин каш компонентиден тургустунганын тодарадыңар, кол утканы илередип турар кылыг сөзүн айтыңар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Ийи мөге чоокшулажып кээп, удур-дедир хыйырташкаш, шенектерин дискектеринге даянгаш, үзейгеш тургулап алганнар. Дашнямаа сегирип алган кижизинге черле саадаvas, бир-ле органы ажыглааш, дораан октаар кижии турган. Ынчалза-даа ол Күдеректи сегирип алгаш, чүге-ле чүве ийик, саадай хона берген. Ынчангаш өөрөнгөн чаңы-биле сагыжы дөстүнмейн, ана хайныгып каап, таварып кээп турган. Бир-ле таварып келгеш, Күдерниң эктинден туда чоруй, солагай талакы будунче тепкеш, чая тудар деп чыдырда, Күдер ол буттан алгаш шелерге, Дашнямааның идии уштуна берген. Чон аразында хыи ханып, кочулап каттыржыр-даа улус бар. «Моол чон база-ла манчы-кыдатка базындырган болгай. Октапсымза, таанда, тыным оочулап бээр ыйнаан» деп Күдерек иштинде боданган.

Дашнямааның идиин кедиргеш, кандыг тудуштуг турганыл, ынчаар тутгунуштуруп кааннар. Дашнямааның шыдал дээрге черле ырмажок. Ооң холунуң туткан черлери аарып-саргып турар. Кончуг улуг амытан Күдеректи черже чыпшыр база-ла берген. Күдерек турган-на күжүн чыггаш, сөөк-даяан кызырадыр хөндүрлүп кээп, оң буду-биле агаарга хос тепкеш, оң холу-биле Дашнямааның читкезинден шеле чоруй, сүре мунушгарга, бурунгаар ийи-үш халып чоруй, доңгая кээп дүшкен. (И. Бадра.)

- 1. Чүглө хүреш темазынга хамаарышкан сөстөрнү ушта бжиңер, дылда оларны кандыг термин-биле адап турарыл?
- 2. Карартыр парлаан сөстөрдө хевир өскөртүр кожумак (-ш/...) кандыг ниити утканы илередип турар-дыр?
- 3. Кавычкаларны чүгө ажыглаанын тайылбырлаңар.

43. Домактарның сөглөкчизин тыпкаш, оларны илередип турар утказының аайы-биле ийи бөлүккө аңгылап бжиңер. Ук утка кандыг грамматиктиг хевирлер-биле илереттиниң турар-дыр? Ийиги черге кежигүннеринче хамааржып чоруур сөзүндөн айтырыгдан салгаш, хевирин айтыңар.

1. Бо Барык кыргызтарында сенден хорлуг аңчы бар эвес. (К.-Э. К.)
2. Хөй мал хүлээнип алгаш, оларны черниң черинге каапкаш халдып чаныш келир эвес. (О. С.)
3. Ынчап чоруп турган чүве, ооң соонда сураг барган. (О. С.)
4. “Дүлей деп чүве ындыг кончуг чүведир ийин, улустуң чүнү-даа чугаалажып органын билбес, сени мен өлүрөр мен деп-даа кыжаныр болза тек” – дигилээш, Шырбаң-Көк олудунга баргаш, шайын аартай берди. (К.-Э. К.)
5. Шупту-ла дериглер ишчи холдар-биле херексеттинген, угаанның карактар-биле көрдүнген, боттарының турар черлеринде салдынган, харын бичии-даа артык азы дудуу, хензиг-даа хажыгыр азы дыртык чок. (О. С.)
6. Автобустан дүшкен бир херээжен кижини үш танывазы кадайга чаш уруг тутсу каапкаш, дораан чедип кээр болгаш, олчаан алага барган. (К.-Э. К.)
7. Автобус-биле чана берейн адырам, акшам чок эвес. (С. А.)

Домактың ийиги черге кежигүннеринге немелде, тодарадылга болгаш байдал хамааржыр.

Немелде хамааржып чорууру кылыг сөзүндөн дыка улуг хамаарылгалыг. Ол дорт болгаш доора деп ийи бөлүккө чарлыр. Дорт немелде шилчилгелиг кылыг сөзүңгө чагыртыр, а доора немелде – адресатты көргүзөр, шилчилге чок кылыг сөзүңгө чагыртыр.

Дорт немелде а) хевирлеттинген болгаш хевирлеттинмээн онаарының падежинде чүве ады-биле илереттинер: *Бо айтырыгларга чиик харыы (чүнү?) бербес болза эки-дир.* (А. Темир.) б) үнериниң падежинде чүве ады-биле бүдүн чүвениң кезин көргүзүп чорааш илередир: *Библиотекардан номчуур номдан (чүден?) бээрин диледим.*

Доора немелде кандыг-бир сөстүң биле деп эдеринчи-биле каттышканындан илереттинер: *Шииш баитыг хуцрек-биле (чүнүң-биле?) будуктуг ыяиты канчап деңнээр боор.* (С. Сарыг-оол.)

Тодарадылга — домакта чүве ады-биле азы чүве ады уткалыг ажыглаттынган өске-даа чугаа кезектери-биле илереттинген кежигүннү тайылбырлап чоруур ийги черге кежигүн. Тодарадылгалар каттыжар, хамааржыр болгаш байдалзыг деп бөлүктөргө чарлып чоруур. Каттыжар тодарадылгалар чүвениң демдээн, өң-чүзүнүн, хемчээлин, хевирин, бүткөн материалын, чүвелиин көргүзөр: *Агылыг (кандыг?) ховунуң ажыгзмаар агаарын хөрөк долдур киир тынып алыр дээш олар аъттаныпканнар. (А. Темир.)*

Хамааржыр тодарадылга хамаарыштырарының падежинде аттыг чугаа кезээ-биле илереттинер: *Бистиң (кымын?) чайлаавыс ам артында хадымырлап турар чер болбазыкпе. (В. Монгуш.)*

Байдалзыг тодарадылга бир чүвениң өскезинге туруш талазы-биле хамаарылгазын илередир: *Арыгларның иштинде (кандыг?) каш чүзүн куштар чийңейндир алгырылкан... (О. Саган-оол.)*

44. Дүжүрүп бижээш, домактың ийги черге кежигүннериниң адаан шыйбышаан, оларның хевирлерин айтыңар. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерниң адаан шыйыңар.

Мөңгүн-Тайганың агаар-бойдузу шириин чер-дир. Эгезинде чугаалаанывыс ышкаш, хая биле хаттың элбээнден суг бажы кадыг.

Район төвү Мугур-Аксы суурнуң кудумчуларында тараан ыяш эвээш. Хамык теректер-даа, талдар-даа сырый сугга болгаш хөлүн эрттир сайырам черге шамнап болбайн аан. Ынчалза-даа чамдык бажыңнарның соңгаларының дужунда дыттар-даа, теректер-даа, талдар-даа сырый үнүп келген, бичии салгын аайы-биле бүрүлерин сылдырадыр сымырашкан турарын кижини болган дыңнап болур. Ыяш-даш дылын кижини билдир эвес, даап угаазылап, «бистер үнүп келгенивисте, өске бажыңнар чанынга чүгө бистиң эш-өөрүвүс үнүп шыдавас боор, эвээживистиң кончуун» деп хомудалын чугаалашкан турганнар чадавас...

Агаар-бойдус талазы-биле Мөңгүн-Тайга онзагай чер-дир. Тывада аңаа дөмейлежир булуңнар чок деп дидими-биле чугаалап болур. Ол черниң чонунуң домаа-биле алырга, тас-инек безин ховар көстүр. Дагларда чүгле суглагар терең дүктүг сарлыктар оъттап чоруур. Малчыннарның чугаазы-биле алырга, кыжын кончуг соок, хат-шуурган малдың чилиин доңур шааптар. Тоолайлыгга хүн он ийи шакта үнгөш, ийи шакта дораан ажа бээр. Ындыг кадыр, кызаа черлер-дир.

Мөңгүн-Тайганың чону-даа, малы-даа бодунуң өскөн-төрээн черинге чурттап, амыдырап билдир. (К.-Э. Кудажы.)

- 1. Сөзүглелди чугааның кайы янзызынга хамаарыштырар силер?
- 2. 1-ги болгаш 2-ги абзацтар канчаар холбажып чоруур-дур?
- 3. *Тас-инек* деп сөстүң транскрипциязын кылгаш, үн өскерлишиш-киннерин тайылбырлаңар. Ажыглалының аайы-биле кайы бөлүккө хамаар-жыр сөс-түр?

Байдалдар домакта кылдыныгны азы чүвениң демдээн илередир кежигүннерге хамааржыр болгаш оларны аңгы-аңгы талазындан тайылбырлап чоруур ийиги черге кежигүнү болур. Байдалдарның янзылары: үениң байдалы (*Кыжын Булук-Бели деп черге чылгы кадарып кыштадывыс*); туруштуң байдалы (*Кыштагларда чер оъттаар малдар бар ыйнаан*); чылдагаанның байдалы (*Чадырга олурбас болгаш, оларның Эргеппей-биле аразында чугаазының чүгле ужу-кыдыын дыңнаар мен*); сорулганың (*Ажыл-албанывыс аайы-биле чедип келдивис*); кылдыныг аргазының байдалы (*Борбай-оол Хараар-Тейниң арты-биле өскээн машина оруунче барбайн, дортун бодап, иштики оруктап чоктапкан. (С. П.)*

45. Сөзүглелде байдалдарны тышкаш, илереттингени чугаа кезээниң кырынга хевирин тодаралдыңар. Айтырыын хамааржып чоруур сөзүндөн салырын утпаңар.

Мода үениң база бир чаарткычы шинчизи-даа бооп чадавас. Эртине чаа чүүлдерге улуг-ла удурланмас, ону харын-даа деткип, ооң утказын хандыр билип, эки талаларын чаа байдалга таарыштыр бодаарын оралдажыр чаңныг турган. Бо таварылгада төрөөн черинге келгеш, аныяк-өскөнниң идик-хевин, бодун ап чоруурун көргөш, анаа-ла дүвүрөп, сагыжы аарып эгелээр апарганын ол эскерип каан. Эртине биле амгы аныяктарның аразында улуг-ла ылгал чок. Ол боду чоокта чаа-ла америк джинсы сүрүп, Москваның чажыт, боксак хеп садар черлерин эргип турган-на харын, ынчалза-даа, бо аныяктар дег, сиилең чорбаан дээрзин сактып боданган.

Азы бо бүгү Афганистан соонда хөлүн эрттир ылгалдыг-даа болган чадавас. Өлүм-чидимни, аш-чутту караа-биле көргөн болгаш, Эртине шак бо тайбын, тодуг-догаа амыдыралды, шак бо сарыыл чок аныяк-өскөнни көргөш, сагыжы чоорту аарып, дүвүрөп боданган. «Бир эвес хенертен айыыл-халап, дайын-даа эгелээн болза, шак мындыг аныяктар кижиге эш бооп, бөмбүрзектиң тынын ап шыдаар ирги бе? Айыыл-халаптың кадыг-бергезинге торулбайн баар ирги бе?» (*Ч. Ондар.*)

- 1. Карартыр парлаан домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

2. Кавычка иштинде домактарга хамаарыштыр силерниң бода-
лыңар кандыгыл?

3. Сөзүглел кайы стильге хамааржыр-дыр?

Тыва дылда домакта сөстөрниң туружу доктаамал. Олар
мындыг туруштуг:

1. Кол сөс сөглөкчиниң мурнунга турар.
2. Сөглөкчи домактың сөөлүнге турар.
3. Тодарадылга тодарадып чоруур сөзүнүң мурнунга турар.
4. Немелде хамаарышкан сөзүнүң мурнунга чоруур.
5. Байдалдар хамаарышкан кежигүнүнүң мурнунга чоруур.

Домакка чамдык сөстөрниң туружу ооң кайы чугаа кезээнге
хамааржырын, кандыг домак кежигүнү болурун тодарадып болур.

Чанган куштар дистинчип, кыштан дезип чорупкан. –
Куштар чылыг ораннарже чанган. Чанган деп сөс баштайгы
домакта эрткен үениң причастиези-биле илереттинген каттыжар
тодарадылга болур, а сөөлгү домакта болуушкун наклоне-
ниезиниң шагда эрткен үезинде, чаңгыстың санында, 3-кү арында
бөдүүн кылыг сөзү-биле илереттинген кылыг сөстүг бөдүүн
сөглөкчи болуп чоруур.

Ындыг-даа болза, домакка сөстөрниң туружу өскерли берип
база болур. Домакка сөстөрниң хостуг турушка ажыглаттына
бээрин инверсия (лат. inversio – орнун солуштулары) дээр.
Ол колдуунда аас чугаага таварышкылаар: “*Оон канчалчык,
дүгдөп турда аан?*” – деп, ашак улам сиңнигип каттырган.
(Ө. Чиңмит.)

Сөстөрниң туружун солуптарга, домакка кандыг-бир
немелде азы чаа утка база тыптып кээп болур. Чижээ: *Өөре-
никчилер июньда шылгалда дужаарлар. Июньда өөреникчилер
шылгалда дужаарлар. Шылгалданы өөреникчилер июньда дужаар-
лар. Өөреникчилерниң шылгалда дужаары июньда.*

46. Бердингген сөс каттыжыышкыннарында болгаш домактарда сөс-
терниң туружу кандыг хүлээлге күүседип, кандыг домак кежигүнү болуп
чоруур-дур? Оларның лексиктиг утказында ылгал бар-дыр бе?

1. Магаданчыг кежээ. – Кежээ магаданчыг-дыр. 2. Чиик
өртектиг ном. – Номнуң өртээ чиик. 3. Ажылдаан оолдар шылап
калган. – Оолдар ажылдаан, шылап калган. 4. Ийи шакта чанып
келир мен. – Чанып келирим ийи шакта. 5. Бустунмаан үүже. –
Үүже бустунмаан. 6. Чүс баш хой камгалаттынган. – Камга-
латтынган хойнуң бажы чүс. 7. Өөрүшкүлүг уруглар агаарлааш-
кындан чедип келгеннер. – Агаарлаашкындан чедип келген уруглар
өөрүшкүлүг. 8. Сен бо номну номчаан болзунза. – Бо номну сен

номчаан болзуңза. 9. Он шоодай картошка кастынган. — Картошканы он шоодайны каскан. — Кастынган картошка он шоодай.

Бөдүүн домактарның янзылары

Домак чугула кежигүннериниң аайы-биле чаңгыс болгаш ийи составтыг деп бөлүктөрлиг.

Домакта кол сөстүң составы (аңаа хамааржып чоруур кежигүннер) болгаш сөглекчиниң составы бар болза, ол ийи составтыг болур. Чи жээ: *Тырыкы ай чөөн чүкте бизеңнерниң кырындан чер-делегейни бодунуң чырыы-биле чоорту шыва ап, үңү олурган.* (С. Сүрүң-оол.) Бо домакта *тырыкы ай* дээрге кол сөстүң составы, а *чөөн чүкте бизеңнерниң кырындан чер-делегейни бодунуң чырыы-биле чоорту шыва ап, үңү олурган* — сөглекчиниң составы болур.

Домакта чүгле чаңгыс кол сөс азы чүгле чаңгыс сөглекчи хамааржып чоруур сөзү-биле кады чоруур болза, ону чаңгыс составтыг дээр. Чи жээ: *Ону долгандыр чүгле пөш.* Бо домак чаңгыс составтыг ат сөстүг. *Олче углай, ыяштар аралап өскедим.* (2-ги домак чаңгыс составтыг тодаргай арынныг.) (С. Сүрүң-оол.)

47. Чугула кежигүннериниң аайы-биле домактарны аңгылаңар. Кандыг барымдаага даянгаш оларны аңгылааныңарны бадыткаңар.

ТАРБАГАН

Тоткан тарбаган даан ээрер.

Үлегер домак

Часкы көккө үзе шаптырган тарбаган арып-доруп баксыраан. Чурттап турган тейжигежиниң оңду шуут төнгөн. Тарбаган барык хүнзедир кастынып, диленип келзе-даа, чаңгыс дайнам сиген, чаңгыс дазыл-даа тыпнаан-дыр эвеспе. Аптаанындан караа караңгылап, угаанын оскунуп чорааш, чурттап турган тейиниң хүннээрек талазында кожагарга чүгле тынныг союп чедип келген.

Ол кожагар хүннээрек талада болгаш, оът-сиген эки үнген бооп-тур. Аптаан тарбаган аңаа турумчуп алгаш, сегип, семирип эгелээн. Күске чедир чаан угбас, кылаштай албас апарган.

Бир хүн тарбаган оъттап чорааш, кадыр ийни куду чүглүп-ла баткан. Үрүп каан сыңый дег чүве борбаңайнып, кожагарның мырыңай-ла эдээнге кээп дүшкен-дир эвеспе. Корткан, хорадаан тарбаган кожагарже көрүп алгаш, ээрип-ле эгелээн. «Харалаан кара кожагар, сени дөзүңден тура казып кааптар мен, чашпан сиген чок кылдыр чулуп каар мен. Оът-сигени сүүзүн чок, сүүр кара хая! Мээң караамга көзүлбе!» — дээш, дивээни-ле чок.

Тарбаганның боску дунуп калган, а кожагар шимчеш-даа дивес турар болган. (Б. С.)

• 1. Эпиграф биле сөзүглелдин аразында харылзаа бар-дыр бе? Тарбаганның частырыы чул, харыыңарны бадыткаңар.

2. Сөзүглел кайы жанрга хамааржырыл, тодарадыңар. Харыыңарны бадыткаңар.

3. Дорт чугаа кирип турар домакта бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Чаңгыс составтыг домак чугула кежигүннерниң чүгле кайы-бирээзинден тургустунар: кол сөстүг азы сөлөкчилиг болур.

Чаңгыс составтыг домактарны эң-не делгеренгей ажыглатгынар хевири – тодаргай арынныг домак болур: *Багай бодум араңарга чурттап чорааш, бачыт кайын кыла бээр мен. Сезинмеңер. (М. Күжүгет.)*

Тодаргай эвес арынныг домак. Мындыг домактарга кол чүүл кылдыныг боду болур, а ону чогуум кымның күүседип турары улуг-ла чугула эвес: *Хээлиг баштыг тос карактыг чашкыышты, сыгыртаада аржаанны, хууңчукка сүттү эргин кыдыында ханага албан азып алган олурар. (К. Ондар.)*

48. Сөзүглелден бөдүүн домактарны тыпкаш, оларны чугула кежигүннериниң аайы-биле хевирлерин айтыңар. Ук домактарны кайы хевири чүгле чечен чогаал стилинге туруп болур-дур?

УЙГУ ЧОК УЛУГ-ХЕМ

Улуг-Хем дириг кижини биле дөмей. Удуур, дыштаныр, сергеленээр, ажылдаар. Ол муңганыр, муңчулар, өөрүүр, каттырар. Херек апарганда, Улуг-Хем ыглаар. Ооң карааның чажы соок эвес, кижини бшпкаш, изиг.

Кыжын Улуг-Хем кылын дош адаанче кире бээр, дыштаныр, удуур. Бичалза-даа ооң тыныжы буруңайнып, чүрээ соп чыдар. Дош адаанда-даа бол, Улуг-Хемниң агымы кажан-даа соксавас.

Чазын Улуг-Хем отгуп келир. Салаа-сайгыттары, хол-буттары болур септерин, адырларын, коштарын хере-көзе булганыптар. Хая-даш көшкелер дег, орбанды доштар үңмерлежиң, боттарының кырынче чүдүрлүп чоруй ыржым баар. Улуг-Хемниң изиг тыныжынга соок безин шыдашпас, эстип калыр.

Чайын Улуг-Хем хере тыныптар. Часкы кызыл үерниң соонда ол оожургай бээр. Долгандыр хүрээлээн дүдүскектиг даглар, тайгалар, шынаалар чымаарарып каар. Шал ногаан эриктер,

шөлдер, ховулар. Хек үнү кулак уюк, дүне безин үзүктөлбөс. Айлаң-куштар аян туткан. Улуг-Хем ылым-чылым, Улуг-Хем чылар-чылбас.

Ам күс дүшкөн. Ол кидин түлүк. Алдын күс.

Күскү Улуг-Хем магалыг-ла! Ону карактыг амытан көрүп ханмас, аңаа кежиктиг амытан чурттап ханмас, ону чалгынныг амытан эргип ханмас, орта чакпалыг амытан эштип ханмас. Күскү Улуг-Хемниң эриктери тодуг, агаары арыг, суу кылаң.

Күскү Улуг-Хемниң үпчү боду тодуг-догаа, каң кадык, каас-чараш. Шупту алдын. (К.-Э. Кудажы.)

• Доора уткада ажыглаттынган сөстөрни тыпкаш, чылдагаанын тайылбырлаңар.

Чугааның кайы янзызынга бижиттинген сөзүглел-дир?

Каш абзац барыл, оларны ынчаар аңгылаанының чылдагааны чүдел? Абзацтарның каттышкан холбаазын тодарадыңар.

49. Дүжүрүп бижээш, чаңгыс составтыг домактарны тыпкаш, хевирин айтыңар. Сөглекчилер кандыг грамматиктиг хевирде кайы чугаа кезээ-биле илереттинген-дир?

Өртемчейде хоптан шупту
Өлүп төнө берген эвес.
Хопту чоор сен. Сеткиливис
Хоозураткаш канчаар деп бис.

Дыка улуг муңгарава.
Дыттар ам-даа чечектедир.
Хопчу кадай мендилешкен
Холдарывыс чунуп кааптаал.

(М. Күжүгет.)

50. Тодаргай эвес арынның болгаш ниити арынның домактарның ылгалын тайылбырлааш, чижектер-биле бадыткаңар.

Ниити арынның домактарның сөглекчизи арын хевирлиг, а утказы ниитилешкек, кижини бүрүзүңге хамааржып турар:

Эрги-даа бол, самдар-даа бол,
Бодуң хевин кедип чору.
Эки-даа бол, багай-даа бол,
Бодуң ырың ырлап чору. (М. Күжүгет.)

Арын чок домактарның кол сөзү чок болгаш, сөглек-чизинде арын көргүзүкчүзү база чок болур. Мындыг домактар

колдуунда бойдустуң болуушкуннарын болгаш кижиниң ниити байдалын илередиринге хереглеттинер. Сөглекчиниң илередип турар кылдыны аана-ла ала-чайгаар болуп турар кылдыр билдинер: *Караңгылаан. (С. Сүрүң-оол.) Шак-цени болур-чогууру-биле чөп ажыглап болур. (К.-Э. Кудажы.)*

51. Чаңгыс чугула кижигүннүг домактарның хевирин айтыңар, оларны ийи составтыг кылдыр эде тургузуңар.

1. Төрээн дылын ыяап-ла өөренир ужурлуг. 2. Чаңгыс-даа кижини кичээлден озалдатпас. 3. Кижиги бүрүзүн эртемче чүткүдөр ужурлуг. 4. Чоннуң төөгүзүн, культуразын билген турар ужурлуг. 5. Хуусаа бетинде чогуур ажылды кылган турар. 6. Эртеңнерде аңаа эки ажылдаттыңар. 7. Черле ындыг, кезээде олурттуңмастаан турар. 8. Даштын имиртиңнээн.

52. Ниити арынның домактардан ажыглап тургаш, «Аныяндан адың камна» деп темага чогаадыңдан бжиңер.

А т д о м а к т а р ы сөглекчизи чок, чүгле кол сөстүг домак болур. Кол сөс чааскаан-даа азы бодунга хамаарышкан сөстөрлиг, делгеренгей-даа болур.

Ат домактары колдуунда долгандыр турар байдалды, үени, бойдустуң чурумалын, кижиниң сагыш-сеткилин илереткен болур. Чамдык ат домактары номнар, албан организациялар, кудумчулар аттары дээш өске-даа хуу аттарны адаарыңга ажыглаттынып турар. Ч и ж э э : *«Кым сен, Сүбедей маадыр?»*

53. Сөзүглелдин тургустунган онзагайын тайылбырлаңар. Кандыг домактар-дыр, автор чүге шак мындыг аянны шилип алган деп бодап тур силер? Чаңгыс составтыг домактарның хевирин айтыңар.

Уян сеткилдин тааланчыг бодалдарыңга өпейлеткеш, даамчырап удумзураан шырай. Баштайгы ынакшылдың сүрээденчиг опшкаашкынын четтикпейн манаан чүве дег, бичии дөрбейип үнүп келген эриннер. Чымчак сандай ооргазыңга чарыннарын чөлөндиргеш, шала ойттайтыр сула олуруп алган аныяк кыс... Ол Белекмаа-дыр.

... Хөрек-чүрек иштин быжыр хөрлээлээн оттуң изиг халыыныңга долбаннанган хоюг чаактар. Салаа чүстерин козурадыр адыштаныпкан дыңзыг чудуруктарга баганаланган сегел. Сегит бажында кезенипкен аңчы дег, ишкээр тынышкаш, «келзе кел, кайывыс шыдаарыл!» дээн ышкаш, шивегейлендир көрүпкен аныяк кыс... Ол база Белекмаа.

... Делегей кырында деңнел чок бай өөрүшкүдөн чырыт-кыланган чазык арын. Ынак авазыңга чаптадып кичигелеткен чап уругнуң чараш каткызы долган сергек карактар. Аныяк кыс... Ол база Белекмаа. (Д. Сарыкай.)

• Уругнуң овор-хевири ийи составтыг домактарны ажыглап тургаш чурунар, ону сөзүглел-биле деңнеңер. Кайызы чедингир болду, чүгө?

1-ги домактын синтаксистиг сайгарылгазын кылыр.

Автор кандыг уран-чечен аргалар ажыглааныл, чижектерге көргүзүңер.

Чугааның кайы янзызыңга болгаш стилинге сөзүглелди хамаарыштырарыл? Ооң кол демдектерин санап чугааланаңар.

Чаңгыс составтыг домактарның бир онзагайы — домак сөстөр болур. Ол дээрге чаңгыс сөстен азы фразеологтуг каттыжыышкындан тургустунган домактар болур. *Ийе, чок, та* чергелиг харыы сөстөрдөн аңгыда, аян сөстөри база домак сөстөр бооп болур. Ындыг домактар бодалды, сагыш-сеткилди, физиологтуг миннишкинни, хомудалды, күзелди болгаш өске-даа уткаларны илередир. Чижээ: *Оо, канчап Тываже эеп келгениңер ол аңар?* (И. Бадра.)

54. Номчунар. Сөзүглелде аян сөзү кандыг хүлээлге күүседип чоруур-дур, уткаларында ылгал бар-дыр бе?

ЭҢ-НЕ ЧЕДИНГИР СӨС

Чамдыкта бир онзагай чүүлдү көрүп кааш, карактарымга чуруттунган чараш-каасты ооң овор-хевириңге, өң-чүзүнүңге, чыдыңга дүүшкөк эң-не тода сөстөр-биле дамчыдыптар дээш чадажып каар мен. Сактырымга, мооң мурнунда кымның-даа сөглөп көрбээни чаа сөстөр аңаа тааржыр ышкаш болур, ынчангаш-ла идик-хеп шыгжап, тырып каан аптара үжеп-чиндээни дег, бажым иштиң чинчерлей-ле бээр мен. Кымның-даа кулаанга дыңналып көрбээн, кымның-даа аксындан үнүп көрбээн онзагай чаа сөстөр черле тывылбас, кижилерниң муң-муң чылдар дургузунда адап, кыйгырып каапканы эргижиреп калган сөстөр болур. Баш-мээ, сеткил-чүрек бар-ла чүүлдерниң дөгөрезин бодунда долдур сиңирип алганындан чаа сөстөрниң сыңар чери чок-даа болганы чадапчок.

Чараш чечек көргенде, сеткил-сагыш чүгле «О-о!» дээр. Амданныг чем чигенде база-ла «О-о!» дээр. Чараш, кап-өй чаа хеп кеткенде, база-ла «О-о!» дээр. Хүлүмзүрүү эриннерге үзүм-чигир дег эрип турар, хүн херелин шырайланган чазык чаагай чараш кыс көргениңде, база-ла «О-о!» деп магадаар сен. Оон ыңай, оон артык онзагай сөс-даа тывылбас.

Магадаашкынны, сеткилдиң дээди ханыышкынын чүглө «О-о!» деп үн-биле илередир турган боор.

Бурун шагның кижизи чер кырынга тыттып келген хүнүндө, бодун долгандыр турар чүүлдерни чарашсынып, бир дугаар адаан сөзү ол турган чадавас. Оон бээр сая-сая чылдар өрткөн. Кижилер черниң тыртыжышкынын ажып өрткөш, Айга безин чедип каапкан. Ол хире сайзыраан, ол хиреде бүгү магадаашкынын илередиңки дег онзагай хуулгаазын сөс амдыгаа чедир тып чадап каан.

«О-о!» – шынап-ла, онзагай, хуулгаазын үн-дүр. Сеткил-сагыштың бүгү хайныышкынын, хей-аътты илередип, арткан сөстөрни чааскаан солуп турар.

Кайгамчык көстүп көрбөөн чүүлдү эң-не чечен сөстөр-биле илередип, бижип, чуруптар дээш, сая-сая чылдар дургузунда сөстөр дилээш, кижилер чадажып каан-дыр. Мен ыңдыг сөстөр тыпшадым. «Оо!» дээринден аңгыда, эптиг сөс чок-тур.

«Оо!» – кандыг кончуг ханы уткалыг үн боор. «Оо!» – кандыг кончуг чараш чоор! Чуртталга черле онза-дыр оо! (А. Даржай.)

• «Оо» кайы чугаа кезээнге хамааржыр сөс-түр?

Ук сөстү илередиңки дег уткаларга кыска домактардан чогааткаш, үнүңерниң аянын таарыштырбышаан чугаалаңар.

Чуруттунган, чадажып, дыңналып деп кылыг сөстери кандыг ниити грамматиктиг хевирде ажыглаттынган-дыр? Сөстөрни морфемаларга чарыңар.

55. Бердинген аян сөстери-биле оларның утказынга дүгжүп чоруур домактардан чогаадыңар. Олар домак кежигүнү болуп чоруур-дур бе?

Ай, уё-уё, аца, аъ-а, оо бурган, халагым-халак, ча-чаа, хи-хи-хи, сок, чи-чи-чи-чи, тпру-у.

56. Тыва улустуң аас чогаалының бичии жанрларындан ниити арыңныг домактардан тыпкаш, кандыг грамматиктиг хевирде кайы чугаа кезээ-биле илереттинген-дир, тодарадыңар.

Чүглө кол сөс биле сөглөкчиден тургустунган домакты делгерөңгей эвес дээр. Кол сөс азы сөглөкчи фразеологтук сөс каттыжыышкыннары болгаш утка талазы-биле чардынмас каттыжыышкыннар-биле база илереттинген бооп болур. Ыңчан олар чаңгыс айтырыгга харыылап, домакка чаңгыс кежигүн болур, ыңдыг болганда, домак демей-ле делгерөңгей эвес бооп артар. Чи жээ : *Тараа ажаалдазы думчук кырында келген.*

Кол сөс биле сөглөкчиден аңгыда, ийги черге кежигүннерлиг домакты делгерөңгей домак дээр. Чүглө кол

сөстөн азы чүгле сөглөкчиден тургустунган домактар аңаа чагырткан ийиги черге кежигүннүг болур болза-ла, ыңдыг домак база-ла делгереңгей болур. *Чи жээ : Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры. Тооруктуг, күдүрээлиг тайгалар кезип, хайдынып-диленип чоруптарлар. (М. Мендуме.)*

57. Бедүүн домактарны делгереңгей кылдыр эде тургузуңар.

1. Аалчывыс чоруй барган. 2. Күзелим күштүг. 3. Школачы чылдарывыс солун-дур. 4. Магалыг-ла-дыр. 5. Доруг аыг четти-ле! 6. Дембек башкы. 7. Надя болду. 8. Кайгай-ла бердим. 9. Уттун-дурбас хомус үнү.

Нарынчыттынган домактар

Домак кежигүннериниң хереглеттинериниң база бир онзагай талазы — чаңгыс аймак кежигүннер болур. Олар домакка чаңгыс кежигүнге хамааржыр, чаңгыс айтырыгга харыылап, домакка чаңгыс синтаксистиг хүлээлге күүседир. *Чи жээ : Улуг-Хем, чеже сая-сая чылдарда аштаттынып, ширбиттиниң, арыгланып, чугдунуп келбедиң дээр. (К.-Э. Кудажы.)* Чаңгыс аймак сөглөкчилерни *келбедиң дээр* деп ниити кежигүн каттыштырып чоруур.

Чаңгыс аймак кежигүннер домакка кожаланышкын, эвилелдер, кожумактар, түңнекчи сөстер, дузалал сөстер база артынчылар дузазы-биле каттыжар. Оларның аразында харылзаалар чагыржылга чок, деңнежилгелиг болур.

58. Чаңгыс аймак кежигүннерни хамааржып чоруур сөзүндөн айтырыгны салып тургаш, кандыг чугаа кезээ-биле илереттиниң, кандыг домак кежигүнү болуп чоруурун тодарадыңар. Оларның аразында каттыжып чоруур аргаларын тодарадыңар.

Кижиниң төрүттүнген чериниң агаар-бойдузу, арга-арыг, даг-хемнери, хову-шөлдери ооң сагыш-сеткилинге уттундурбас омур-хевирни, чараш хөөннерни, мөңгө ынакшылды, тура-сорукту бүгү назынында арттырып каар.

Авазындан дыңнааны бирги өпей ыры, адазындан дыңнааны хөөмей-сыгыт, ыры, тоол чаш төлдүң чүлдү-чүрээнге, хандамырынга кажан-даа балаттынмас исти арттырып, чылдар эрткен тудум, улам-на хөрлээлең, күштү, чурттаар сорулганы берип чоруур.

Тыва чер улусчу салым-чаяанныглар-биле кайгамчык байлак. Чер-черлер аайы-биле көрүңер даан. Хөгжүм-шии театрының

артистери, ыраажылары, хөгжүмчүлери колдуу Бай-Тайганың оолдары-ла болгай. Алдарлыг дап чонукчуларының чурту база ол дээрзин кым-даа билир.

Өвүр чер дыка хөй чогаалчыларны, шүлүкчүлөрни төрүп каан. Сүт-Хөлдүң зирнии дег девиир эрес начыннарынга карааның одун кызаңнадыр силгитпээн эрлер чок-ла боор оң. Бо дээрге чүгле үш кожуун-дур, а Тываның өске булуңнарында кайгамчык салым-чаянныг оолдар, кыстарны кайы ол дээр.

Ол чүнү херечилеп турарыл дээрге, амыдырал кандыг-даа берге чораан болза, тыва улустуң хей-аъды, тура-соруу быжыг чораанын, ооң омакшылын, ооң төрөөн чериниң каас-чаражын бодунуң сагыш-сеткилинге илередип чораанын, аңаа чоргаарланып, иезинге ышкаш ынакшып, камнап чораанын херечилеп турары ол эвеспе. Төрөөн чер биле ие чаңгыс уткалыг, чаңгыс дөстүг, чүгле ол ийиге ынакшыл, чоргаарал, бүзүрел, ынаныш кижини кижини кылдыр хуул-дурар, чүгле оларның ачызында кижини көксү-хөрөөнге хайныккан өөрүшкү-муңгаралды, бедик уян аялганы хөөмейлеп, сыгыртын, ырлап, хөгжүмге илередип чорааны билдингир. (В. Ооржак.)

• *Төрөөн чер биле ие чүге чаңгыс уткалыгыл?*

Сөзүглелдин кол утказын бодуңар сөзүңер-биле дамчыдыңар.

Карартыр парлаан кылыг сөстөрүн морфемаларга чаргап, кожу-мактарын айтыңар.

59. Кожуунуңарда, сууруңарда алдарлыг кижилер дугайында чугааланар.

Чаңгыс аймак кежигүннерге түңнекчи болгаш тодарат-тырыкчы сөстөр чоруур.

Түңнекчи сөстөр чаңгыс аймак кежигүннерниң соонга турар болгаш оларның утказы мурнунда санай аарак көргүскен кежигүннерни түңневишаан, каттыштырып турар. Олар чаңгыс аймак кежигүннер-биле демей чаңгыс айтырыгга харыылап, чаңгыс синтаксистиг хүлээлге күүседип чоруур. Чи жээ: *Агаар, чер, ыяш – шупту мөндүгүр суглар-биле долдунган.* (М. Эрзеп.)

Чаңгыс аймак кежигүннерниң мурнунга азы соонга чоруур болгаш ол кежигүннерге немей тайылбырлаттырып чоруур сөстөрни тодараттырыкчы сөстөр дээр. Чи жээ: *Ол айтырыгга янзы-янзы харыылар дыңналыр: онаашкан даалгазын өй-шаанда ак сеткилдиг күүседир, журналчыларның дуржулгазын нептередир, механизастаар, электрижидер, химизастаар.* (Д. Сарыкай.)

Домакта түннекчи сөстүң сөөлүңге, чаңгыс аймак кежигүннерниң мурнунга ийи сек салыр. Ч и ж э э : *Удуур-даа өрээлинде, ажылдаар-даа өрээлинде чечектер-ле долу: кызыл чайт чечектиг керайн, аллой, олеандыра болгаиш чодураа-даа бар.* (С. Сарыг-оол.)

Чаңгыс аймак кежигүннерниң соонда кирген түннекчи сөстөрниң мурнунга тире демдекти салыр. Ч и ж э э : *Даг-дугу, хөмүр-даш, кобальт, мөңгүн суу, алдын, мөңгүн, чес, хола, демир аймаа – бо буңу чер иштинде-ле болгай.* (С. Сарыг-оол.)

Ийи сектиг түннекчи сөстүң соонда кирген, домакты төндүрбейн турар чаңгыс аймак кежигүннерниң соонга тире демдекти салып болур. Ч и ж э э : *Каан, анаа хүннерде хөлчөк арыг: чугаакыр, ыраажы – ыңдыг дээн дүлгээзинниг чаңныг кыстар ховар.* (С. Сарыг-оол.)

60. Түннекчи сөстөр болгаиш тодараттырыкчы сөстөрлиг домактарга бижик демдектерин салыңар. Олар домакка кандыг кежигүннер болурулу?

1. Автобустан өрээлден бажыңдан класстан театрдан кайбын даа үнер кирерде улуска шаптыктавас далаш чорбас. (Б. К.)
2. Кожа кожа өглерни тип ооң иштиңде бүгү ле эт эдилелин аптаралары барбалары орун сыртгы үлгүүрү ширтектери дээш ожук пажыңдан эгелээш тааржыр даштарлыг болур. (С. А.)
3. Арганың амытаннары сыын мыйгак буур элик хүлбүс тооргу морзук койгун байтыгай куш безин оттан дезип чоруптарын билбес боор чүве, уругларым. (Э. Д.)
4. Кыстың шевери ажылгыры өөр-омак эштерлиг дөргүл төрөл чоннуг болуру чараш чаңы даштыкы хевири хоюг үнү шуптузу херээжен кижини өгнүң одунуң камгалакчызы амыдыралдың чаякчызы дээрзин ылавылап бадыткап турары ол. (К. Б.)
5. Ол кижиден бир янзының артыш шаанак азы шеңне дээш тайга черниң эм оьду сиңген чер хөрсүнүн базыш турганзыг онзагай чыт даа чытталып кээр. (А. Н.)
6. Шынаа шыктан үнген оьт сигенде даа ыяштарның бүрүлеринде даа кайнаар даа көөрге эртенги шалыңның дамдылары мөңгүннелдир чайынналып чыткылааннар. (А. Д.)

61. Чаңгыс аймак кежигүннерниң каттыжып чоруур аргазын тодарадыңар. Чогуур черлерге тире демдекти салгаиш, дүрүмүн сактып чугааланаңар.

БАГЛААШ – ЫДЫКТЫГ ЭДИЛЕЛ

Тыва аалдың өдээнге баглааш турар, ол дээрге аал-чурттуң, мал-маганның, тайбың ажылдың демдээ-дир, аңаа аъттар баглаар.

Аът кижиниң эжи. Тывалар “кижээ эш херек, малга манаг херек” дигир, ол үлегер домакты аътка база хамаарыштырып болур, чүге дээрге аът кижиниң шынчы өңнүү. Чылдың дөрт эргилдезинде бүгү-ле ажыл-херээн аъттың дузазы-биле кылып, малын малдап чораан. Баглаашты чазаарда, эң быжыг, саң дорт ыяшты шилип алыр. Ону кылырда, аянныг, каас-чараш кылдыр пар азы аът бажы сиилбип каар.

Баглааш эр кижиниң сүлдезиниң демдээ, ооң сүр күжү, чоргааралы болур. Баглааштан аът үзүлбес болза, аалдың эр ээзи эштиг-өөрлүг, чугаа-сооттуг, үнер кирер чону үзүлбес хүндүлээчел кизи деп чүвени сөглөп турар.

Баглааш, аът, ада, оглу мөңгө билиишкиннер болур... Баглааш тыва эр кижиниң эң үнелиг болгаш ыдыктыг эдилели. Ол амыдыралдың сүлдези, салгалдар аразында харылзааның үзүлбезиниң демдээ. (Б. Казырыкпай.)

- *Баглааш* деп сөстү морфемаларга чарыңар. Сөзүглелден делгеренгей эвес домакты тывыңар. Ат сөстүг составтыг сөглекчилерлиг домактарны айтыңар. Сөөлгү абзацты номчааш, утказын бодуңарны-биле тайылбыр-лаңар.

Домакта кандыг-бир кежигүннү улам тодарадып, онзаландырып көргүзөр арга бар, ону ударение-биле, үзүктелиишкин-биле база туружун өскертип тургаш онзаландырат. Ону т у с к а й л а а ш к ы н дээр. Оларның утказы чамдыкта тайылбыр домакка-даа чоок болу бээр. Тускайлаан кежигүн биле хамаарышкан кежигүннүң аразында утка талазы-биле харылзаа бар-даа болза, грамматика талазы-биле харылзаазы чок болур.

Домактың шупту кежигүннери тускайлаттыңан бооп болур.

Тускайлаан кежигүннерни аас чугаага үн аяны-биле, бижикке биче сек-биле азы чамдык таварылгада тире-биле аңгылаар.

62. Сөзүглелден тускайлаан кежигүннерни тывыңар, айтырыын салгаш, домак кежигүнүн шыйыңар. Карартыр парлаан домакты ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылып, характеристиказын беринер. Сөзүглелдин адын чүге ынчаар адааныл?

КИЖИ ТӨЛҮ КАЯА-ДАА ЧОРУУР

Сергей Күжүгетович бодунуң эр адын бодап, өскөн-төрээн Тывазының адын сыкпайн, Россияның сайыды болуп, аравыста ажылдап, чурттап чор. Сайыт-даа болза, Сергей Шойгу бодунуң

чер-чуртунуң бөдүүн чонунуң, ада-өгбелериниң чагыг-сүмелерин угпайн чоруур. Улуг чурттуң салым-сайзыралының судалын кожуп чүктөвишаан, Сергей Шойгу эвээш санныг тыва чонунуң ат-алдарын делегей деңнелинче көдүрүп, бодунуң ёзулуг эр хүлээлгезин ак сеткилдий-биле күүседип чоруур чоргаар тыва эрлерниң үлегерчижээ болуп, аравыста чоруурунга өөрүп, ооң амыдыралының чижээнге өөренир ужурлуг бис.

Россияның намдар институту тыва чоннуң чоргаар, төлептиг, эрес оглунга 1995 чылдың түңнелин ёзугаар “Чылдың кижизи” деп атты тывыскан. Ол бедик үнелээшкин-дир. Чөптүг. Онза болуушкуннар сайыдынга ол-ла чылын элээн каш радиостанциялар болгаш журналдар “Чылдың эң-не дээрэ сайыды” деп атты хайырлаан.

Ол ындыг-даа болур. Делегейде, Россияга ындыг хүндүткелдиг эр бистиң Тывавыстың, Чадаананың оглу, эң-не айыылдыг болза-даа, эң-не буянныг ажылдыг, аңаа чоргаарланып чоруулуңар, оолдар, Тываның оолдары! (Б. Казырыкпай.)

• Сөзүглелде хамааржылга холбаазы-биле каттыжып чоруур сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, сайгарылгазын кылыңар.

63. Деңнелгелиг бөлүглелдер биле деңнелгениң тайылбыр домактарын аңгылааш, ыргалын тайылбырлаңар. Тускайлаан кежигүннерни тышкаш, хамааржып чоруур сөзүндөн айтырыын салып, домак кежигүнүн тодарадыңар.

1. Хараалдың бодундан чылча үстүрүп бады келген улуг хая дег сарыгзымаар орбанды доштар тырылгап, Улуг-Хемниң ам-даа диттип шимчеп чадап чыдар дожунга кээп үскеп, арзайтыр бедидир ушта теп үнүп келгилээн. (А. Н.) 2. Куу куштар бедик дээрде кускуннажып ырлашкан дег, хуулгаазын күштүг үннер куттулуп кээп, чүрээм суйбап, чалгый берди. (К. Ч.) 3. Хем унунда теректерниң, инек-хараганнарның бүрүлери ногаарарып үнүп келген, ында-мында тарамык сарыг чечектер, хүлүмзүрөөн чүве дег, куу даштар аразындан бакылап турганнар. (О. К.) 4. Ол кижиден бир язының: артыш, шаанак, азы шеңне дээш тайга черниң эм оёду сиңген, чер хөрсүнүн базып турганзыг онзагай чыт-даа чытталып кээр. (А. Н.) 5. Таңды сыннары, ол часкы хөгжүм аялгаларын таалап дыңнаан, ол күчүлүг болгаш маадырлыг ажыл-ишти магадаан дег, дүү-ле көгергилеп, соогу сүргей көстүп чыткан. (Л. Ч.)

64. Домактарны тускайлаан кежигүннерлиг кылдыр эде тургузуңар, бижик демдектерин шын салыңар.

1. Мен Тыва Республикага төрүттүнгөн мен. 2. 2005 чылда Тиилелгениң алдан чыл оюн демдеглээн. 3. Сыгыт, хөөмей – тыва чоннуң эртинези. 4. Тожуну көрбээн кижиге Тываны көрбээн дээр. 5. Степан Сарыг-оол – улустуң чогаалчызы.

Домактын иштинге чугула болгаш ийиги черге кежигүн-неринден аңгыда, тускай айтырыгга харыылап, домак кежигүнү болбас, өске сөстөр-биле грамматика талазы-биле харылзаа чок сөстөр туруп болур. Ол болза адалгалар, кириилде сөстөр болгаш кириилде домактар болур.

Адалганың домакка ажыглаттынары долгандыр турар байдалдан болгаш чугааны дыңнап турар, дыңнаар улустан онза хамааржыр. Оларны адаар аяны база кижиниң сеткил-хөөнүнден хамааржыр: Чи жээ : *анаа адаар, хорадан, кончуп, өөрүп, чектеп, чөгенип* дээш оон-даа өске. Адалгалар хомудал, өөрүшкү, магадал, хөлзээшкин уткалыг кылдыр адаттынганда, аян сөстери-биле кады ажыглаттынар. Чи жээ : *“Аа! Ва-аля!” – дээш, Сергей Павлович мөңгө чалыы карактарында хүлүмзүрүчү чайнавышаан, холун сунду.* (К. Черлиг-оол.)

65. Аянынг номчуңар. Делгеренгей адалгаларлыг домактарны тыпкаш, ушта бижип алыңар. Салдынган бижик демдектерин тайыл-бырлаңар.

Хүн бүрүде эки-бакты үлешпишаан, деңге көрүп, эгин кожа чурттап чоруур төрөөн чонум сагыш-хөөнүн шаам-биле көрүп, билип чоруур болгаш, “Чүгле чаңгыс мээң хей-аъдым кайыл?” – деп-даа шыдавас мен. Кандыг хову ортузунда, кандыг каарган дою болуп чыдар чувел? Таанда-ла, өршээ дадай!.. Байлак-чараш мээң төрөөн чуртум, бажы бедик төрөөн чонум арыг-чаагай тура-хөөнү, ажыг дери, кызыл күжү база ынчаар ажырымнаан каарганнар дою боор деп барган чоор бе? Кайда силер, кайда силер, хей-аъдымны чүглендирген күчүлүглер, кайда силер? Кайда силер, чидиг бис дег чиге көргөн шийтпирлиг көрүштүглер, кайда силер? Кайда силер, коргуш билбес арыг бедик чүректерлиг, кайда силер?! Кайда силер, ээн-зирөөн дээримниң ёзулуг-ла күштүг ээлери, кайда силер?! Кайда силер, төрөөн черим хостуг болгаш күштүг чоргаар эзирлери, кайда силер?! Кайда силер? (Э. Мижит.)

• Адалгаларны кымнарга хамаарыштыр ажыглааныл?

Авторну дүвүредип чоруур нарын айтырыгны тодарадыңар. Төөгүлүг эрткен үе биле амгы амыдыралды деңнеп чугаалаңар.

Боттарыңарның бодалыңарны илередип, авторнуң айтырыгларыңга харыы кылдыр чогаадыңдан бижинер.

66. Бердинген сөстөр домакка баштай кол сөс болуп чоруур, оон соонда адалга болуп чоруур кылдыр домактардан чогаадыңар. Ынчангаш ол домактарны аянын номчуңар.

Оолдар болгаш кыстар, төрөөн чуртум, хөгжүмчүлөр, алдын хүнүм, чаңгыс чер-чурттугларым.

67. Чечен чогаалдан адалгаларлыг домактардан ушта бижинер: а) домактан дашкаар турар; б) домак эгезинде турар; домак ортузунда турар; домактың сөөлүндө турар.

Адалгаларны тыпкаш, кайы чугаа кезээ-биле илереттингенин айыт-пышаан, оларның морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. Бир домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Кирилде сөстөр домактың утказынга немелде тайылбыр кирип чоруур болгаш домактың утказынга чугаалап турар кижиниң хамаарылгазын илередир сөс каттыжышкыны, быжыг сөс каттыжышкыны, быжыгып калган домактар болур.

Утказының талазы-биле кирилде сөстөр база элөөн каш бөлүктерге чарлып турар: хомудал, өөрүшкү, ыядышкын чижектиг аян кириер; бүзүрел, бүзүрел чок болгаш даап бодаашкынны илередир; бодалдың хамаарышкан дөзүн илередир; бодалга хамаарышкан немелде тайылбыр бээр; бодалдарны харылзаштырар азы түңнээр уткалыг; бодалдарның санаашкынын азы дугаарлаашкынын илередир; деңнелге уткалыг кирилделер.

Кирилде сөстөрни болгаш кирилде домактарны тускайлаарынга биче секти хереглээр. Ч и ж э э : *Деңгерим бо, улустуң ырлажып турар Улуг-Хели бо ышказыл!* (М. Кенин-Лопсан.)

68. Кирилде сөстөрниң домакта илередип чоруур утказын тайылбырлавышаан, бижик демдектерин салыңар.

1. Шынап-ла оолдар, чоннуң эрте-бурундан чугаа-домаанда адазы өлүр – оглу артар, аъды өлүр – баглаажы турар, оглу барып тугун тудуп, чааны базар – чуртун тудар дижир болгай. (К.-Л.)
2. Чүвениң шыны херек бо черниң чурттакчыларының амыдырал-чуртгалга байдалын мырыңай билбес мен. (Н. К.)
3. Та канчап оон үнүп келген чүве ийик ол туругнуң кырында чаңгыс чодур кара пөш, хереп келген адыг дег, сирбее берген тур. (С. П.)
4. Адактың сөөлүндө хавыктай тыртып аар бөрттү кышкы бөрттерниң кырындан дуй тыртышканнар. (К.-Л.)
5. Оон чүү боор, Артыш хөй-ле элдеп-эзин ужуралдарын хөөрөп, эрткен амыдыралын эитиг-ээлдек, уран-чечени-биле Даянага дамчыдып турда чүге-ле

чүве ийик дыка-ла таарымчалыг болган. (В. С.) 6. Амгы шагның ёзузу-биле алырга бистин түрк уктуг өгбелеривис бойдусту камгалаарының аргазын кижилерниң каң кадыын хумагалаары-биле бир дөмей көрүп, мерген угаанын салгакчыларга арттырып чораан. (К.-Л.)

Чугаага кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар кылдыр хереглеттинер сөстөрниң чижектери: *шынап-ла, чугаажок, магат-чок, хайлыг, бак чаянның, хугбай, аас-кежи бооп, чижээлээрге, бирээде, ийиде, адак сөөлүнде, бир чүлүндө, ядараан, бодавыже, шынын сөглээрге, дончулап чугаалаарга, чүге-ле ийик, хирезин бодаарга, силерни-биле алырга* дээш оон-даа өске.

69. Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактарны аңгылаңар. Бижик демдектерин салыңар. Кирилде сөстөрниң домакка илередип чоруур утказын тайылбырлаңар.

1. Эрестин сагыжын кижин билир эвес бир эвес ол Анай-кыска бир эр «күдээлеп» турган деп чугаа дыңнап кааш, ынакшаан кызын тоовайн барза. (К.-Э. К.) 2. Сээң бодалың-биле алырга тайгаже кым-даа үнмес ышкаш чүл? 3. Ам көрүп көөрге ол хамык «ирбиш оолдарындан» малчыннар-даа, чылгычылар-даа, башкылар-даа, солдаттар-даа, студентилер-даа, өөреникчилер-даа үнген болган. 4. Ол чазын чаян бооп аңнап чорутпаан болзумза, бо аът кулун турда бөрү чип каар турган-дыр. (К.-Л.) 5. Силер мен бодаарымга шагзыраан-дыр силер. (Ш. С.) 6. Таварылга бооп эжимге дораанна дужа бердим. (К. Д.) 7. Па дадайым силер бир-ле дугаарында Вершининге барып чорааныңар ол бе? (Д. С.) 8. Даргамның сөзү-биле алырга кижин бүрүзү чылыг кылдыр кеттинген турар ужурлуг. (К.-Л.) 9. Алыс шынын алыр болза чорумал оол төрели эвес болгай. (К.-Л.) 10. Биеэде ынчан сен бичин турган сен кожавыс аалга чыыш болган. (Б. К.) 11. Чувениң шыны херек бо черниң чурттакчыларының амыдырал-чуртталга байдалын мырыңай билбес мен. (О. С.)

70. Кирилде болгаш аян сөстөрүн ажыглавышаан, «Амгы үениң анык кижини (школалачызы) кандыг болур ужурлугул?» деп дискуссияга диалог хевиринге бодуңарның чугааңарны белеткеңер. Чугаа этикедин сагырың утпаңар.

Нарын домак

Нарын домак дээрге ийи бөдүүн домактарның утка болгаш үн аянының айы-биле каттышканы болур. Нарын домактың составынче кирип турар кезектер (азы бөдүүн домактар) боттары тус-тузунда аңгы предикаттыг төптөрлиг болур.

Кезектерниң аразында каттыжып чоруур аргазын барымдаалап, нарын домактарны чагырышпаан болгаш чагырышкан деп бөлүктөп турар.

71. Домактарны бөдүүн болгаш нарын деп бөлүктөнөр. Кандыг барымдаага даянганьарны чугаалаңар. Скобкаларны шын бижилге дүрүмүнүң аайы-биле ажыдыңар.

Ынакшыл дээрге кижиниң чырык өртемчейге төрү(т, тт)үнгениниң соонда ийи дугаар улуг эргилде-дир. Улуг-даа, бичии-даа эргилдениң дүрүмү амыдыралда сеткил оожургаар, тамчык хараар, маажым хөө(н, нн)ерге акташтыр чаяа(т, тт)ынган. Келир үеже улуг эчис-сорулгаларга даянган, хууда амыдыралды чоннуу (?) биле холбаан, бодунуң ний(т, тт)илелиниң бедик үзелдеринге дүүшкөн – чүгле ындыг ынакшылды чон үнелээр, чүгле ындыг ынакшылдың дугайында тоол-домак чогаа(т, тт)ынар, ыр-шоор бижи(т, тт)инер.

А Эрес (?) биле Долаана бо дугайты чүнү бодап чоруурларыл?

Оларның сагыжы ырак. Олар келир үеже ызулуг бапштайгы базымны бөгүн кылырлар. Ону эгелээр дооста, Агылыг бажының шөлдеринден эгелээрлер. Куда ооң соонда – күзүн. Амыдырал чаңгыс черге турбас, эртем база ол ышкаш. Үениң негелделерин бодааш, Эрес бодунуң билиин хомайзына бергенин Долаанага ажыы-биле чугаалаан. Колчук эш болза ынакшаан кызындан чажыраар ийик.

Эрес (?) биле Долаананың амыдыралының оруунуң эгелээ(н, нн)и ол. Ооң амдыызында тары аажок, Агылыг кызаазындан делгемчивес, оруктун эгези болганда, ол ажырбас, Улуг-Хем-даа ындыг, бапштай Тожуда, Тере-Хөлде тайга-сыннар аразында дамырак кара суглардан эгелээн. Оон Бии-Хем (?) биле Каа-Хем, куспактажышкан чалыылар дег, тутчу бергеш, Улуг-Хем апарган. Улуг-Хем чүгле каас-чараш хем эвес, харын ол төрөөн черинге бараан болган, төнмес-батпас күчүлүг хем. Ооң агы(м, мм)ын моондактаптар доктар чок.

Удавас кызаа төнер, Агылыг бажының делгем ховулары Эрес (?) биле Долаана(н, нн)ың мурнунга чапты бээр. Оон күш-ажылчы болгаш аас-кежиктиг амыдырал эгелээр. Орта чедир каш-ла ээр черлер арткан. (К.-Э. Кудажы.)

• Сөзүглелде деңнелгениң утказын тайылбырлаңар. Амыдыралда чүлөрни деңнеп турар-дыр, чижектерге бадыткаңар.

1-ги домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, схемазын шыйыңар. 2-ги кезээнде кол сөс чүнүң-биле илереттинген-дир?

Төрүттүнгениниң, чаяаттынган, бижиттинер деп сөстөрни морфемаларга чарыңар, оларның дөмей хевирин тывыңар.

Чагырышпаан нарын домак дээрге утка талазы-биле дең эргелиг, бот-боттары чагырышпас домактар болур. Чагырышпаан нарын домактарның кезектери болур бөдүүн домактар дараазында аргалар дузазы-биле каттыжар: каттыштырар аялга, чагырыштырбас эвилелдер, артынчылар.

Чагырышпаан нарын домактарның кезектери утка талазы-биле дараазында бөлүктерге чарлыш турар:

1) каттыштырар харылзаалыг: *Мал-маган чоорту огттап үнүп келген болгаш, олар ырап, тарады маңнашпаан.* (С. С.)

2) удурланыштырар харылзаалыг: *Дээр аяс, ынчалза-даа соңгу чүктен ажыңнааш салгын хадып турган.* (С. С.)

3) аңгылаштырар харылзаалыг: *Мээң анаа-ла база хөрек-чүрээмге бирде кыш дүжүп, бирде час, чай дүжүп турары ол-дур ийин.* (С. С.)

72. Хөй сектер орнунга чогуур чагырыштырбас эвилелдерни сал-бышаан, дүжүрүп бижинер.

1. Хүн ажа берген, ... чырык деп чүвези аажок. 2. Дыт бажында бичии сырбык ... хоруй берген олурар-даа, ... эрестии аажок ыяштар аразынга шурагылаар-даа. 3. Үске былчашкан гимнастёркалыг бир аныяк чолаачы ол бүгүге таарзынмаанзыг көрүп тур, ... Самбуу машиназынга кээп олуруп алды. 4. Элээн хөй чылдар эрткен ... бис боттарывысче көржүп алган турган бис. 5. ... узун суук пештер баштарындан мерге-биле тоорук дүжүр дажап, ... чоок турар дыттардан саат хооруп турар ол-дур. 6. Ажыл шагы эгелээн ... автобуста улус хөй. 7. Чайгы кыска даң адып, куштар ырлап, ... сылдыстар чиде берген. 8. Мээң анаа-ла база хөрек-чүрээмге ... кыш дүжүп, ... час, чай дүжүп турары ол-дур ийин. 9. Сарыг бүрү хадыг берген, ... кижиниң сагыш-сеткили өөрүй-даа бээр, ... кижини мурнунда кел чыдар ажыг сооктарның дугайын сактып келген, муңгарай-даа бээр. 10. Оол уруг аът мунуп өзер, ... кыс уруг ине тудуп өзер чоор. 11. ... соокта доңа-даа бээр мен, ... изиргенип-даа чоруур болгай мен, ... хөй, өшкүнү чарапшынып кадарар мен. 12. Чайын изигде идик ... чок, хөйлең ... чок, шуут чанаш чайлаар турган. 13. Бажым ... аткаар ойташ дээр, ... бурунгаар доңгаш дээр, дер-бузум-даа хөлчок болган.

73. Номчуңар. Чагырышпаан нарын домактарны тыпкаш, кезектериниң аразында холбаазын болгаш оларның харылзаазын айтыңар. Преди-каттыг төптерин тыпкаш, схемазын тургузуңар.

Улуг улустуң «Кандыг-даа чүве ийи уштуг, ийи өңнүг, бойдус, делегей-даа, кижиниң амыдырал-чуртталгазы-даа актыг, каралыг

болур. Кижиге бөтөрмөчөйгө чырыткылыгы амыдыралды чурттап эртер, а өлү бээрге, ооң мага-бодун кара черге хөөп каар, сүнезини сонгу назынының ак, кара уштарын дилеп, ужуга бээр» деп чугаазы ханы уткалыгы.

Чырык өртөмчөйгө кижиниң амыдыралы мындыг: улустуң хөй кезии угаанныг, ак сеткилдиг, чоңунга, ажы-төлүнгө ачы-буянын тарадып чоруур. А бир чамдыктары оор-сук кылып, хай-халапты үүлгедип, кара сеткилди сеткип чоруур. Кижилерниң сүнезини еске оранга баргаш, база-ла арыг, ак сүнезин азы кара сүнезин болуп хуулар. Ол-ла бүгү оларның бө өртөмчөйгө чурттап чорааш кылган үүлезинден, сагыш-сеткилинден кол хамааржыр. Сүнезинниң алыс чедер чери – Дываажаң ораны, аңаа чедерде кижиге хайнып-мөөрөп чыгкан далайны быаш көвүрүглөп, чөвүрээ көвүрүглөп, адак соонда хыл көвүрүглөп кежер. Ак сеткилдиг кижиниң ак сүнезини оларны кеже бээр болгаш, Дываажаң ораныга баар. Кара сагыштыг улустуң кара сүнезини хайнып чыдар калчаа далайже дүжер болгаш, Алды оранда Эрлик-Хаанның ораныга чурттаар. Багай кижилер ынчалдыр эрликтер, шулбустар болу бээр. Эрлик дээрге Эрлик-Хаанның кижиге чурттаар орандан өлгөн кижилер кыйгыртыр эр элчизи болур, а шулбус – Эрлик-Хаанның кыс айбычызы-дыр.

Дываажаң дээрге арыг, ак сүнезинниң баар ораны болур, аңаа барган сүнезинде багай кара сеткил чок, чоңга ынакшылдыг, өзүп турар өртөмчөйниң үнүш-бойдузунга, аң-меңинге ачы-буянын магалыг-чаагай, ак сеткилдиг сүнезинер болур. (*Самбуу Иргит.*)

• Сөзүглелдин утказын бир-ийи домак-биле түңнөп чугаалаңар. Эки болгаш багай үүлгедиглер дугайында чүнү бодап, билип чоруур силер?

Сөзүглелде ажыглаттынган антонимнерни тывыңар, автор оларны чүгө ажыглаан деп бодаар силер?

Сөзүглелдин стилин тодарадыңар.

Чагырышкан нарын домак утка-болгаш грамматика талазы-биле каттышкан ийи азы оон хөй бөдүүн домактардан тургустунган болур. Чагырышкан нарын домак кол болгаш тайылбыр деп кезектерден (бөдүүн домактардан) тургустуңар. Тайылбыр домак кол домакка чагыртып, ооң айтырыгыңа харыылаар.

Тайылбыр домактарның хевирлери. Утка талазы-биле чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактар домак кежигүннеринге дөмей хүлээлгелерни күүседип турар, ынчангаш оларны аттары, хевирлери домак кежигүннери-биле дөмей:

1. Кол сөстүң: (*Кым ажыл кылбазыл*), [ол чем чивес].

2. Немелдениң: (*Ыржым турган суурга чылгычының эмчи кызы кайы хире ир ажылдаарын*) [кым-даа билбес турган].

9. Шындыкка берип турар кижиниң холунуң үжүүн бадыткап турар ай, хүнү, чылы.

Үнелиг, аар өртектиг чүүлдерни, херекселдерни ап турар тава-рылгада, ону алыр кылдыр бүзүрөттүргөн кижиниң паспортунуң дугаары, ону кажан, каяа тывысканы, киир бижидилгези.

Албан-херек бижиктеринге протокол база хамааржыр. Протокол дээрге янзы-бүрү хуралдарның көргөн айтырыгларын болгаш шиитпириин демдегледип айыткан документ болур. Ооң кол сорулгазы – хуралга көргөн айтырыгны тодазы-биле демдеглээри.

Протокол үш аңгы хевирлиг: кыска – хуралга чугаалашкан айтырыгларны, доклад кылган болгаш сөс ап чүве чугаалаан улустуң аттарын айтыр, хүлээп алган шиитпириин бижиир; долу – үстүндө айыткан чүүлдерден аңгыда, сөс ап чүве чугаалаан кижини бүрүзүнүң чугаазын кысказы-биле демдеглээр; стенографтыг – хуралдың эгезинден төнчүзүңгө чедир болган чүүлдерниң шуптузун долузу-биле бижиири, сөс ап чүве чугаалаан улустуң чугаазының ужур-утказын бижээн турар ужурлуг.

Протокол бижиириниң планы:

Киирилде кезээ:

1. Чүнүң протоколун (хуралдың кайы хевириниң).
  2. Ай, хүнү, чылы.
  3. Даргазы.
  4. Секретары.
  5. Хуралга олурушкан улустуң саны (киржикчилерниң азы ажылдакчыларның, ол ышкаш чалатканнарның аттарын айтыр).
  6. Хуралдың даргазының болгаш секретарының фамилиялары болгаш инициалдары.
  7. Хүн айтырымы (айтырыгларның улуун, чугулазын болгаш үезин барымдаалап чурумнуг кылдыр тургузар. Бөдүүн, чиик айтырыгларны колдуунда сөөлүнчө киирер).
  8. Бир дугаар айтырыг талазы-биле кымны дыңнааны.
- Кол кезээ:
1. Доклад кылган кижини:
  2. Сөс ап чүве чугаалаан улус:
  3. Шиитпири:
  4. Даргазы: (холунуң үжүү)
  5. Секретары: (холунуң үжүү)

Справка

Бо справканы бээр ужурум болза, Ондар Алекмаа Алдын-ооловна 1998 чылдың сентябрьның 15-тен эгелеп Кызыл хоорайның 5 дугаар школазында ажылдап турар.

Справканы үндүрүг инспекциязынга көргүзери-биле берген.

24.12.2006.

Школа директору

117. Тайылбыр бижиктиң чуруму-биле таныжыңар. Ооң тургустунар кезектерин сактып алыңар.

1. Кымның адынга бижири (дужаалы, фамилия, ады, адазының ады).
2. Албан-херек бижииниң ады.
3. Документини бижээн хүнү.
4. Сөзүглел.
5. Бижээн кижиниң кылып турар ажылы, фамилиязы, ады, адазының ады болгаш холунуң үжүү.

Үлегери:

Мугур-Аксы ортумак школазының директору
Хомушку Алдын-Херел Байыр-ооловичиге

тайылбыр

2005 чылдың январь 29

Эмнелгеде авамга кезишкин соонда хайгаарал, дуза херек болганындан январьның 28, 29 хүннеринде кожуун чергелиг маргылдааларга ойнап, школаның адын камгалаарыңга киржилгем чок болган.

Мугур-Аксы ортумак школазының
10 «Б» класының өөреникчизи _____ А. Кыргыс
(холунуң ижүү)

118. Кандыг-бир байдалды шилээш, тайылбырдан бижиңер. Чижээ-лээрге, дараазында байдалдарның бирээзинге таваржы берген дижик силер:

1. Библиотека ному чидирипкен силер.
2. Секция азы бөлгүм кичээлдери үзүпкен силер.
3. Кожуун төвүнче баар олимпиададан озалдап калган силер.
4. Физика кабинетиниң бир херекселин үрөп каан силер.

3. Кандыг албан чериден (азы кижиден) чүнү алганы.

4. Алган чүүлдүң саны азы түңү (саны болгаш ооң үнезин баштай саннар-биле, ооң соонда скобка иштиңге сөс-биле бижиир).

5. Чүү чүвеге (документ, айтыышкын, дужаал, дилег...) үндезилээш алганы.

6. Ап турар кижиниң холунуң үжүү.

7. Хол үжүүн бижээн ай, хүнү, чылы.

Хол үжүүн дилеглиг кижини боду бижиир, чамдыкта тускай бланкага долдулар. Бир эвес хөй түңнүг акша азы кандыг-бир үнелиг чүүл алыр таварылга тургустунуп келзе, аңаа паспорттуң серия, дугаар, тывыскан черин, адресин долзуу-биле бижиир.

114. Сөзүглелди номчунар. Хол үжүүн бижээнинде четпес чүүлдерни немевишаан эдиңер.

Хол үжүү

Мен, Монгуш Наташа, биштиң школаның 8-ки клазының өөреникчизи мен. 2005 чылдың сентябрь 20-де субботникке киржир дээш күш-ажыл башкызындан бүдүн класска хүүректер болгаш ширбиштер ап алдым. Шуптузун дедир эгидип бээр мен.

20.09.2005.

Монгуш Наташа

115. Справка болгаш шынзылганы (удостоверениени) бижиир чуруму-биле номчуп танышкаш, сөзүглелден чогаадыңар.

1. Документиниң ады.

2. Документиниң дугаары болгаш тывыскан хүнү (солагай талазынга бижиир).

3. Кымга (кайы албан чери) документини тывысканы.

4. Документиниң сөзүглели (ужур-утказы, сорулгазы, ажыглап болур хуусаазы).

5. Документини тывыскан черниң (кижиниң) холунуң үжүү.

Бо хевирниң албан-херек бижииктеринге албан чериниң удуртукчузунуң азы харыысалгалыг кижиниң холунуң үжүү чок ийикпе, таңмазы бастынмаан болур болза, ук документ күш чок болур.

116. Справканың тургустунганын хайгаараңар. Четпес болгаш артык чүүлдерин тодараткаш, шын кылдыр тургузуңар.

1) кымга (албан чериниң ады болгаш албан-дужаалда кижиниң фамилиязы, ады, адазының ады);

2) бижээн кижиниң фамилиязы, ады, адазының ады, кым бооп ажылдап турары);

3) ады (билдириешкин, дилег, чагыг, шынзылга, тайылбыр...);

4) албан-херек бижиниң сөзүглели (дилег, тайылбыр; дыңнадыг);

5) ай, хүнү (солагай кыдыынга) болгаш адын салыры (оң талазынга);

6) адреси (үстүнге ат, фамилия соонга азы ай, хүн салган черниң адаанга);

Чамдык документилерге дилегни, ооң чылдагаанын долузу-биле тайылбырлааш, херек документилерни (документиниң адын, кажан, чүү дээш тывысканын айтыр) кожар.

111. Билдириешкинниң бижиттингенин өөренип көргөш, ооң планын тургузуңар.

Чадаананың 2 дугаар
ортумак школазының
директору А. М.-Х. Кууларга
10 «В» класстың
өөреникчизи Хертек Булаттан

билдириешкин

Кожууннун 1-ги чери дээш хол бөмбүүнүн маргылдаазынга киржири-биле мени 3 хонук иштинде (марттың 4–6 хүннеринде) кичээлдерден хостаарын диледим.

20. 02. 2005 ч.

Хертек

112. Дужаап кирер деп турарыңар университеттин (техникумнун) документилер хүлээп алыр комиссиязынче билдириешкинден бижинер. Билдириешкинге кожар ужурлуг документилер турарын утпаңар.

113. Хол үжүүн кандыг таварылгаларда бижиирил? Дараазында чурум эзугаар хол үжүүнден бижинер.

1. Документиниң ады.

2. Хол үжүү бижип турар кижиниң фамилия, ады, адазының ады болгаш күүседип турар ажылы.

Антоним, орфоэпия, хамаарылга хевири, баллада, гипербола, монолог, графика, дактиль, кожумак, диалог, шүлүк тургузуу, композиция, үн, лексика, лирика, метафора, чаа сөстөр, лириктиг маадыр, сөглөкчи.

109. Чаа терминнер чогаадырынга ажыглаттынар сөстөрнүң кезектери бар, оларның утказын словарьлар дузазы-биле тодараткаш, сактып алынар. Оларны ажыглаан сөзүглелден тургузунар. Тургускан сөзүглелдер кандыг стильге хамааржыр-дыр, тайылбырлаңар.

Авиа, авто, агро, аква, анти, аэро, био, гео, граф, интер, кардио, макро, микро, поли, радио, сейсмо, скоп(ия), супер, ультра, стерео, фоно, экс.

110. Албан-херек стилинүң чижээн номчуңар. Сөзүглелден ооң ылгавыр демдектерин айтып турар сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын ушта бижирер. Домактарның тургузуу, домак кижигүннернүң туружу кандыг хевирде-дир?

II. КИЖИНИҢ БОЛГАШ ХАМААТЫНЫҢ КОЛ ЭРГЕЛЕРИ, ХОСТАЛГАЛАРЫ БАЗА ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

VII эге. Хамаатыларның хүлээлгелери

56 чүүл.

Хамаатылар долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар база дириг амытаннарны болгаш үнүштерни камнаар хүлээлгелиг.

57 чүүл.

Хамаатылар төөгү, культура болгаш угаан-бодал талазы-биле салгал дамчаан үнелиг чүүлдерни камгалаар дугайында сагыш салыр, төөгүнүң, культураның база бойдустан тураскаалдарын камнаар хүлээлгелиг.

Сактып алыңар:

Хүн бүрүнүң амыдыралыңга албан-херек бижиктери долдулар таварылгалар тургулаар. Ынчангаш оларны бижириниң чурумун билири эргежок чугула.

Албан-херек бижиктерин долдуларының кол негелделери: тода, кыска, утказы билдингир, юридиктиг барымдаалыг, чаңгыс аай тускай майыктыг, текстин чаңгыс аай чурум ёзугаар дедараалаштыр бижиттинери, быжыгып турумчуй берген сөс каттыжышкыннарын ажыглаары.

Билдиришкин, чагыг, шынзылганы бижириниң негелделери:

107. Сөзүглел эртем стилинге хамааржыр дээрзинге чөпшээрержир силер бе? Кандыг барымдаага даянганьарны санап бжиңер. Сан аттарын чүге ажыглааныл?

ЧЕР

Чер Хүнден санаарга үш дугаар планета болур. Ол бодунуң өзээн дескинмишаан, Хүннү база долгандыр дескинип турар деп астрономнар хайгааралдар дузазы-биле ажытканнар. Чер кырының картазын тургузарынга база-ла астрономия дузалаан.

Чер борбак хевирлиг. Өртемчей делгеминде шимчеп турар тело бодунуң тыртыжышкынының күжү-биле борбая бээр. Чер база ынчангаш борбак хевирлиг апарган. Черниң кыры оңгул-чиңгил, оргу-дески даглыг-шөлдүг. Эң-не бедик дээн дагларның бедии Черниң радиузунга деңнээрге, оон оранчок бичии болган ужурунда, ол даглар Черниң борбак болурунга кандыг-даа шаптык болбас. Ооң радиузу 6371 км, массазы 5,976 10(27) грамм. Хүннү долгандыр оруу эллипс хевирлиг. Хүн биле Чер аразы 149 597 892 км, азы ол хемчээлди бир астрономнуг эге хемчег дээр. Чер Хүннү бир дескинерге, бир чыл болур, чылдың иштинде шагның дөрт эргилдези солчун эртер.

Черниң тургузуун, ооң кырының бүдүжүн, агаарын, иштики тургузуун, казар байлактарын, магниттиг шөлүн, радиациялыг куржаан геофизика эртеминиң янзы-бүрү адырлары өөренип, шинчилеп турар. Чер кырында бойдустун кандыг-даа хевирлери – кижиниң эгээртинмес байлаа-дыр. Ооң арга-ыяжын, үнүштерин, дириг амытаннарын камгалап, үнелээри эргежок чугула. (М. Сам.)

● Чер деп планетаның дугайында оон аңгыда чүнү билир силер, чугаалалар. Ооң-биле харылзаалыг төөгү, тоолчургу чугаалар дыңнаан силер бе?

«Тыва дугайында чугаалар» деп өөредилге номундан улуг эвес текстен алгаш сайгарыңар, эртем стилиниң кол-кол демдектерин айтыңар.

Сактып алыңар:

Эртем стилинге ажыглаар сөстөрни үш аңгы бөлүккө чарып турар: н е й т р а л д ы г стильдиң сөстери азы шупту стильдерге хамааржыр сөстер, н и и т и э р т е м н и ÷ сөстери – шупту эртем-нерге ажыглаттыңар сөстер болгаш т е р м и н н е р .

108. Дараазында терминнерни дыл болгаш чогаал эртеминиң деп аңгылаңар.

амыдырал-биле холбашкан эскериглери бистерниң сеткил-чүрээ-виске тааржыш, номчукчуларның угаан-медерелинге чараш, чаагай бодалдарны арттырар.

• А. Үержааның кандыг шүлүктерин шээжи-биле сактыр-дыр силер, аянынг номчуңар.

В. Салчактың бодалынга каттыжар-дыр силер бе? Авторнуң «Тыва чогаалчылар дугайында демдеглелдер» деп номунда үстүнде айыткан ажылды долузу-биле номчуңар.

АЙТЫРЫГЛАР БОЛГАШ ОНААЛГАЛАР

1. Тексттиң кол ылгавырлыг демдектерин адаңар.
2. Дес-дараалашкак харылзаа деп чүпү ынча дээрил? Чижектерге көргүзүңер.
3. Чергелешкек харылзаалыг сөзүглелге домактар канчаар каттыжып чоруурул?
4. Абзац деп чүл? Текст иштинге ооң укур-дузазы кандыгыл?
5. Микротекст болгаш микротема деп чүл?
6. Чугааның кандыг янзыларын билир силер? Оларның аразында ылгалы кандыгыл?
7. Тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкынның кол демдектери кандыгыл, олар кайда ажыглаттынып турарыл?
8. Тексти кызырарынга хереглеттинер хевирлерни айтыңар.
9. Тезис биле конспектиниң аразында ылгал бар бе? Оларның онзагайлары кандыгыл?
10. Аннотация болгаш рецензия деп чүл, оларның ажыгы чүл?

Чугааның стильдери

Аас-даа, бижимел-даа харылзажылга үезинде чугаалап (азы бижип) турар кижини чугааның сорулгазын, бооп турар черин, кымның-биле кандыг байдалда чугаалажып турарын өөренип көөр болгаш бо бүгүге таарыштыр дылдың янзы-бүрү аргаларын шилип ажыглаар, ону стиль дээр.

Амгы тыва литературлуг дылда чугаалажыр (кара чугаа) болгаш ном (эртем, албан-херек болгаш публицистика) стилин аңгылап турар. Онзагай турушту чечен чогаал стили ээлеп турар.

Чурум ёзугаар стильдерниң кол демдектерин аңгылаарга мындыг: а) кандыг сорулга-биле чугаалаары; б) кандыг байдалда чугаалаары; в) чугааның жанры; г) дылдың уран-чечен аргалары; д) чугааның стиль талазы-биле ылгалы.

106. Тыва чогаал номундан чугаа стилинге хамааржыр 5–6 хире домактан ушта бижинер. Өске стильдерден ылгалын чижектер-биле бадыткаңар.

лаза экил дээрзиниң дугайында ооң бодалдарына доктаар. Ооң соонда «Аратың сөзүнүң» очулгазындан чамдык чижектерни киирер. Ол-ла очулга-биле холбаштыр дыңнакчыларга Тока биле Пальмбахтың аразында бир бичии чагаажыгаштың дугайын, аңаа Токаның чүү деп харыылаанын чугаалаар.

Адак сөөлүндө тыва болгаш орус дылдарның аразында үндезин ылгалдарын, оларны чүгле билир-ле кижги билир дээрзин айтыр.

105. В. Салчактың «Антон Үержаа. Бойдус дугайында шүлүктөр» деп критиктиг сайгарылгазындан (рецензиязындан) үзүндүнү номчунар.

А. Үержааның чогаадылгазының баштайгы үе-чадазында аас чогаалының салдары, күштүг эвес-даа болза, илереп турар. Шүлүкчүнүң баштайгы чыындызы «Хээлерде» төрзөн черинге ынакшылын, өскөн чериниң чурумалдыг онзагайын илереткен бойдус дугайында шүлүктөр кол черни ээлээн. «Саарыг ыры» деп ном Үержааның ёзулуг шүлүкчү бооп четчип, быжыгып келгениниң херечизи болган.

Бойдус аныяк чогаалчының шүлүктеринде «арга-эзим аян ыры, агым сугнуң шолураажы, оът-сиген сымыраны, оолдуг элик огулары, чуулган көшке динмирээни, шуурган-хаттың улааны-даа — тывалап-ла...» турары-биле чечен сөстүң симфониязы болуп чаңгыланып, челээштелген чеди чүзүн өңнерлиг көстүп келир. Бо дээрге көргенин, дыңнаанын чүгле өттүнүп катаптааны ол эвес, а чаазы, бөдүүн аянны, тывызы-биле онзагай, шүлүкчүнүң уран тывыштары-дыр...

... Үстүндө чижектерден алгаш көөрге, Үержааның бойдус дугайында шүлүктериниң тематиказы янзы-бүрү. Ында амыдыралдың чедер-четпес удурланышкак талаларын чергелештир көргүзүп турар. Үстүндө демдеглээнвис чедимчелиг чүүлдерден аңгыда, утказы чиге эвес, чегей, туружунда эвес сөстөр, одуруглар, строфалар база таваржып турар. Чижээлээрге:

Хайым сугда өле-өле
Кадыргылар көжүп турар...
... карак салбайн хүнзедир-даа
Ханып, таалап оргулаар мен.

Хайым сугда кадыргылар кайын көстүр болду. Хемниң оожум, турум, ханы, терең эзреминге көжүп турар кадыргыларны, оларның пимчээшкин аайы-биле өңнериниң солчуушкунун көрүп, хайгаарап болгу дег.

Антон Үержааның шүлүктеринде бойдустуң чурумалындан бистер амыдыралда, бойдуста чараш-каасты танып, билип, угаан-бодалыысты болгаш сагыш-сеткиливисти байыдып ап турар бис. Ооң лириктиг маадырының үнүш-бойдус, оран-чурт, улус-чон,

салым-чолу дээш дүвүрелин, аарышкызын база үе болгаш амыдыралче бодунуң көрүүшкүнүн илередип турар.

II.

Тываның улустуң чогаалчызы К.-Э. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп роман-эпопеязының алдын томунда ооң маадырларының ТАР болгаш Тываның Совет Эвилелинге каттышканының соонда үелерде амдыралының дугайында тоожуп бижип турар.

«Чоннуң дайзыннары» деп нүгүлдеткен актыг кижилерге хамаарыштыр каржы-дерзии репрессиялар, арат ажыл-агыйларын чок кылганы, чоннуң чаңчылдарын болгаш культуразын узуткап турганы, Ада-чурттуң Улуг дайынынга тываларның киржилгези дээн ышкаш төөгүнүң тодаргай болуушкуннарын автор оюп эртпейн, оларны маадырларның салым-чолу-биле холбап көргүскен.

• Эргижирээн сөстөрни болгаш литературага хамаарышкан сөстөрни ушта бижээш, дылда оларны кандыг терминнер-биле адап турарын айтыңар.

Сөзүглелдер дылдың кайы стилинге хамааржыр-дыр?

Аннотация биле чогаалдың утказын аас-биле дамчыдарының аразында ылгалын тайылбырлаңар.

103. Номчаан номуңарга аннотациядан бижинер. Аннотацияны номчааш, эштеринер ол номну номчуксай бээр кылдыр бижиирин кызыдыңар.

1. Ынак чогаалыңарга (чечен чогаал азы мемуарлыг чогаал);
2. Сонуургаарыңар эртемге хамаарышкан номга.

104. А.К. Делгер-оолдуң «С. Токаның “Араттың сөзү” деп романының 1-ги номун – “Араттың сөзүн” А.А. Пальмбахтың орус дылче очулдурганы» деп тезизиниң бижиттингенин хайгаараңар.

Баштай чечен чогаал очулгазы деп чүл дээрзин, ол дугайында чечен чогаал очулгазының теориязы чүнү чугаалап турарын, чечен чогаал очулгазының ыяап-ла сагыыр ужурлуг негелделери кандыгыл дээрзин допчулап чугаалаар. Ооң соонда Пальмбахтың чечен чогаал очулгазынга хамаарылгазын, ону канчаар билип чораанын айтыр. Ооң-биле холбаштыр 50 чылдарда тыва чогаалчыларның орус дылга үндүрер деп турган чечен чугааларының очулгазының дугайында Пальмбахтың бир бижимел демдеглелин номчуур. Ооң ужур-утказын элээн делгередип тайылбырлаар. А эң-не кол чүве – А. Пальмбах боду чечен чогаал очулгазының ыяап-ла сагыыр ужурлуг дүрүмнеринге кандыг хамаарылгалыг чораанын, оларны канчаар ажыг-

эвес чижек-үлегер көргүзүп турарын айтыр апаар. Шын бижип билири чүгле кижиниң культурулуг деңгелин көргүзөр эвес, харын бижээн чүүлдүң утказын шын билип алырынга кончуг улуг салдарлыг. (М. Оюн.)

Улуг хемчээлдиг сөзүглелдерни эде тургузар, кызырар таварылгалар тургулаар. Оларның дараазында хевирлерин аңгылап турар: план тургузары, тезис, конспект, реферат, аннотация.

Сөзүглелди кызырарда, дараазында чурумну сагыыр: 1) долу, тодаргай планны тургузуп алгаш, тексти кезектерге хуваар; 2) кезек бүрүзүндөн арттырар ужурлуг кол бодалды (чүүлдү) аңгылаар; 3) домактарны кыскаладыр. Сөзүглелди кызырып тургаш, өзек сөстөрни арттырып алыры чугула.

Сөзүглел-биле ажылды утказы билдинмес сөстөр болгаш домактарның тайылбырындан эгелээр. Оларның утказын тодарадып албас болза, сөзүглелде эң кол бодалды билбейн эрттириштип болур.

Тезис — эртем ажылының, номчун, докладтың кол утказын кысказы-биле эдерти бижиири (илередири); сөзүглелден цитаталарны ушта бижиири азы бадыткап каан түңнел, бодалдарны бодунуу-биле дамчыдары.

Ушта бижиири — сөзүглелде үзүндүнү сөстен сөсчө кандыг-даа өскертилге чокка ушта бижиири.

Конспект — сөзүглелдин утказын допчулай аарак кызыра бижиири. Азы ажылдың кол утказын илереткен эң чугула черлерин ушта бижип алыры.

Реферат — бир сөзүглелге азы элээн каш сөзүглелдерге даянып алгаш, кандыг-бир айтырыгны сайгарган өөредилге ажылының бир хевирин.

Аннотация — ном азы статья хевирлиг ажылдарның утказын кысказы-биле дамчытканы.

Рецензия — эртем ажылынга, чечен чогаалга, шии, концерт, кино уран чүүлүнүң утка-шынарынга хамаарыштыр бижиттинген шүгүмчүлелдиг үнелел.

102. Александр Даржайның «Шаг-үениң шылгалдазы» деп номунун аннотациязы-биле таныжыңар.

I.

Номда сураглыг шүлүкчүнүң сөөлгү чылдарда бижээн шүлүктери, шүлүглелдери кирген. Шүлүкчү төрөөн чериниң, чонунун

Дээр көгерил чырыырга, Чеди-Хаан сылдыс чоорту өшкөн. Амыдыралдың арны келир кежээ база өскерлир. Сылдыстар катап чырып келир, олар ырак дээрдэн черже харанып, төөгүнүң ыт чок херечилери болуру магат. Делегейде хамык чүве шак, минут эртерге-ле, өскерлип, пынарын солуп турар деп эрте-бурунгу мерген чугаа бар. Ол шын бооп чадавас. (*Ч. Ондар.*)

II.

Күдөрөк ол чылын чаа-ла чээрби ийилээр деп турганы ол. Чогум ёзулуг бышкан эр эът-ханыңга четпээн-даа болза, ол ам Улаастайга турганындан-даа артык сүр күштүг, шынап-ла, шуткуп каан чүве-биле дөмей, кедергей күчүлүг шыңганнарлыг, ана хемнин хоюг борбак дашгарын иштинде тырып каан чүве ышкаш шыңганнарлыг, чинге белдиг, үрдүрүп каан сыңыйлар дег ийи дартагар, кончуу сүргей дөңмектерлиг, аяк дег аңгак болгаш шала саргылзымаар, көк карактарлыг, дүндүгүр-ле кадыр хавактыг, адазы дег, эзирнии дег кырлаң-на бедик хаайлыг, шала дыдырашсымаар сары бажының дүгүн кулаш хире чоон кежеге кылдыр өрүп алган, шырайынче удур көргөн улус сүрээден турар түрлүг мөгө эр апарган. Ону көрүпкөн кижги бүрүзү дораан-на бо мөгө кижги-дир деп билип каар. (*И. Бадра.*)

III.

Сөөлгү үеде республика солуннарының арыннарыңга тыва чугаа культуразыңга хамаарышкан айтырыгларны удаа-дараа чырыдып турар апарган: сөстөрни шын адаарыңга, черлер аттарын шын бижириңге болгаш ийи дылды холуп чугаалаарыңга хамаарышкан бодалдарын номчукчулар илередиң турарлар. Ооң-биле кады бижимел чугаа культуразыңга хамаарышкан айтырыгларны база кичээңгейлиг өөренип көөр ужурлуг деп саналдыг бис. Чүгө дээрге республика солуннарының арыннарыңга, чечен чогаал номнарыңга (эң ылаңгыя сөөлгү үңген номнарга) шын бижилге дүрүмнерин хажыда бээр, бижик демдектеринге частырыглар кылыр таварылгалар хаая эвес апарган. Чамдыкта оларны бөлүктөп, тайылбырлаары безин берге.

Частырыглар чүгле бижикчилерниң, корректорларның буруузубиле эвес, тыва дылдың синтаксис тургузуунуң чедир шинчилеттинмээнинден, ооң салдары-биле пунктуацияда тодараттынмаан, маргылдаалыг айтырыгларның барындан тыптып турар...

Кижги кандыг-даа чаңчылдарны чедип ап, шингээдиң алырда, хөй катап көрүп алыр. Бо таварылгада бистиң парлалгавыс эки

Автор катаптаашкыннарны чүгө ажыглааны?

Чогаалды кандыг аян-биле номчудуңар? Шүлүктээн прозага ук чогаалды хамаарыштырып болур бе, маңаа хамаарыштыр бодалыңарны илередиңер.

100. Чурумун сагывышаан, 3–4 абзацтан тургустунган сөзүглелден (сонуургап чоруур темаңарга) чогаадыңар. Домактарның болгаш абзацтарның аразында логиктиг болгаш грамматиктиг харылзааны тодарадыңар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Бижимел чугааның янзылары

Тоожушкун – кандыг-бир болушкуннун дугайында медээлеп дамчыдып турары. Ооң кол кезектери: дүүшкүн (болушкуннун эгези) – өөскүдүүшкүн – дыңзыгышкын – чештинишкын (төнчү кезээ). Тоожушкун колдуунда чугаа болгаш чечен чогаал стильдеринге ажыглаттынар.

Чурумал – кандыг-бир чүүлдүн азы долгандыр турар хүрээлелде болушкуннун ылгавыр демдектерин санай аарак тодарадып бижири. Ооң тургузуу: чуруп турар чүүлдүн дугайында ниити таныштырылга, ооң тодаргай ылгавырлыг демдектери, авторнун үнелели, түңнели. Чурумал чечен чогаалдың кайы-даа стилинге ажыглаттынар.

Угаап боданышкын – кандыг-бир болушкун, барымдаа, билишкын дугайында чүүлдү үндезилеп, барымдаалап көргүзери. Угаап боданышкын тезистен (кандыг-бир бодалдан), бадыткал-барымдаадан болгаш түңнелден тургустунар. Чугааның бо янзызы эртем стилинге делгеренгей ажыглаттынарындан аңгыда, өөреникчилерниң чогаадыгларынга, чидиг, маргылдаалыг айтырыгларга (дискуссия) болгаш маргылдаалыг диалогтарга илереттинер.

Чугааның бо үш янзызы хары угда чаңгыс сөзүглел иштинге база туруп болур.

101. Номчуңар. Чугааның кайы янзыында бижиттинген сөзүглелдер-дир, ылгавыр демдектерин айытпышаан, тодарадыңар. Үзүндү бүрүзүнүн кол темазын тодараткаш, аттан бериңер.

I.

Даң бажы шара-хере турда, Эртинеге баптаткан шериглер дайынчы даалганы күүседир дээш, мурнуу-чөөн чүкте Гиндикуш сыннарынче угландыр бирги ээлчегде кылытышкан.

99. Абзацтарны чүгө хереглээни? Оларның аразында холбажып турар аргазы кандыгыл? Абзац бүрүзүнге аттан бериңер.

АЯҢГАТЫМ

Аянгаты... Ады безин аянынг аа?

Бөмбүрзекти эргээштиң-даа, бөдүүн, чараш ындыг аттыг булуңну сен тышпас-даа сен. Каптагайны дескингеш-даа, кайгамчыктыг эргим черни, караам соглур, көрбээн-даа мен.

Адам-өгбөм чурту боорга, ындыг мен бе, алыс черле судалчүрээм ында тудуш, ырак-чоокка чораанымда, угаан-бодал ынаар чүткүүр, ыры-шүлүүм ону алгаар, ынакшылым улам киткээр.

Черин-чуртун ээлеп чоруур, чеди чүзүн малын малдаан, кыжын, чайын ижин салбас кызымаккай малчын чону кандыг ийик? Доңатка-даа, изигге-даа додуккаштың, долбанналган шырайында долу, тодуг шинчи доктаан эвес ийик бе? Аар ийде, бээр ийде шынаа-шатта чылгы сүрүүн чылгычылар сыгыт ырын сырын-биле адааннаштыр салып чорааш, хавырып кээр. Челер-маңнаар аъттар тудуп, чарыш, мөөрей, чараш оюн кылып турар. Хараган дег көвей малы кажаа сыңмас өзүп мандааш, аргазында, таңдызында аңы-биле холуй оъттаар.

Тос кожууннуң аңчылары аңаа чыглыр. Час-Адыры, Сукпак тайга, Шокар тайга аңчы чонун чаңгыс катап куругладып көргөн ийик бе?

Кат-чимизи, тоорук-байлаа, эм оџду кандыг ийик? Чоок-кавы хоорай, суурлар, кожууннарның хамык чону хайнып-дойлуп, доозазы маңаа келгеш, савазыраар. Иштик черниң инек-караа, кызыл-кады, чодураазы, кедек черниң көк-кады, дошка-кады, киш-кулаазы, мөөгүзү база тооруу чеже чоннуң пыгжамырын иштеп бээр ийик?

Ава-бойдус эмзиг-домзуг шынар шаңнаан агып чыдар аржаан суун-даа ижип ханмас, амзаан кижичи тодуг болгаш сергек апаар, амданныындан аялгалыг ырлар чаяар.

Авам ышкаш азыракчы, чемгерикчи Аянгатым – өскен черим! Ада-өгбөм чурту боорга, ындыг боор мен, алыс черле судалчүрээм сенде тудуш, ырак-чоокка чораанымда, угаан-бодал сенче чүткүүр, ыры-шүлүүм сени алгаар, ынакшылым улам киткээр. Аянгатым...
(М. Кижүгет.)

● Айтырыг домактары кандыг аргалар-биле илереттинген-дир, ушта бижиңер.

Бо чүүлдү литератураның кайы жанрынга база чугааның кайы хевиринге хамаарыштырып болурул, харыыңарны бадыткаңар.

97. Дес-дараалашкак харылзаалыг домактардан ажыглавышаан, боттарыңарның киришкениңер бир болуушкун (байырлал, аян-чорук) дугайында бижинер. Кылыг сөзү кайы-даа үе хевиринге туруп болур. Сөзүглелди бижип алганыңар соонда, домактар болгаш абзацтарның канчаар каттышканын көрүңер. Сөзүглелде кол бодалды тодарадыңар.

Абзац

А б з а ц хөй уткалыг сөс: 1) одуругнуң эгезинде хос чер; 2) текстте ийи хос черниң аразында үзүндү. Абзац дээрге чугааның стиль-композициялыг үзүндүзү болур. Абзацтың дузазы-биле сөзүглелди утка талазы-биле кезектерге (микротемаларга) чарар, бир бодалды өске бодалдан, бир болуушкунну дараазында болуушкундан аңгылаар. Абзацта кирген домактар ужур-утка болгаш грамматика талазы-биле сырый харылзаалыг болур.

Чаа абзац бүрүзү тоожуушкунну, чурумалды, овор-хевирлерни шимчээшкениң, өзүлделиг, хөгжүлделиг кылдыр көргүзөр, аңаа ыяап-ла кандыг-бир чаа чүүл немешкен турар.

Абзац чаңгыс домактан-даа тургустунган бооп болур. Сөзүглелде абзацтың бир дугаар домактары ооң эң-не кол утказын бодунда сиңирген болур, ук кезекти абзацтың эгези дээр. Ооң дараазында домактарны т а й ы л б ы р л ы г к е з э э деп адаар, олар баштайгы кезекти тайылбырлаар, немээр, ону улам тодарадыр.

98. Абзацтарда микротемаларны тодарадыңар, оларның аразында холбажып чоруур аргазын айтыңар. Сөзүглелге аттан бериңер.

Чагыг сөстөр деп чүнү ынча дээрил? Улуг угаан сиңиктирген мерген бодалды илереткенин ынча дээр. Уран чогаалда шак ындыг чараш утканы илереткен домактар кирген болур. Оларны афоризмдер деп адаар.

Тывалар эрте шагдан бээр ажы-төлүңге, келир үедеги салгалыңга чагыгларын албан бээр. Оол уруг эзер дергизинден туттунуптар анаарга-ла, адазы амыдыралга эргежок чугула чагыгларын берип эгелээр. Ындыг янзылыг чагыг сөстөр кандыг-даа чоннарда бар.

Чагыг сөстөр угаан-медерелди сайзырадырыңга улуг идиглиг. Улуг угаанныг өгбелерниң, ада-иениң, сураглыг кижилерниң чагыг сөстери кандыг-даа кижини албан бодандыра бээр... (В. Эренчин.)

- Афоризмдерге чижектен бериңер.
Силерден бичии келир салгалга кандыг чагыг сөстөр берип болур силер?

деңнештир көөр. Домактарның чергелешкек тургузуун барымдаалап оларны деңнештирип азы удурланыштырып көөр. Бо органың онзагайы – сөстөр чаңгыс аай чурумнуг, домак кежигүннери чаңгыс грамматиктиг хевирге турар, домактың баштайгы сөзү катаптаан туруп болур.

Дес-дараалашкак харылзаалыг домактарның ылгавырлыг демдектери – кол утканы илередип турар сөстүң катаптааны, ук сөстүң синонимин ажыглааны, ону ат орну-биле солааны, чаңгыс ол-ла домак кежигүнүнүң катаптааны, *бирээде, ийиде, адак сөөлүндө* дээн чижектиг кирилде сөстөрнүң бары, туруштуң болгаш үениң наречиелериниң, деепричастиелиг бөлүг-лелдерниң ажыглаттынары.

96. Сөзүглелде кол бодалды болгаш темазын тодаратпышаан, аттан бериңер. Домактарның аразында холбаазын айтыңар.

Амыдыралга бодунуң туружун шын шилип, ону шынзыдып билири болгаш кандыг-бир таарзынмаан чүүлүн эптиг арга-биле илередири нарын болгаш берге.

Кижиниң эртер оруу каалама, шаптараазын чок деп болбас. Кижичон аразында чурттап, ажылдап чоруур болганда, чөрүлдээлер бо-ла туруп келир. Чамдык таварылгада чөрүлдээни маргыжышкын дузазы-биле шийттирлеп болур. Амыдыралда кижичиле маргышпас кижичерле чорбас.

Бурунгу Грецияның философчу-эртемденнериниң мындыг афоризми бар: “Шын чорук маргылдаадан төрүтгүнер”.

Маргыжар мурнунда азы чөпсүнмээнин, таарзынмаанын, чөпшээрешпээнин илередирде, бодунуң талазындан шынзыктыр чугаалаптар факт-барымдаалыг болур болза эки. Маргыжышкынның сорулгалары база аңгы-аңгы болур. Чижээ: Шын чорукту чедип алыр дээш, бир кижини шынзыктырар дээш, тиилеп алыр дээш, анаа-ла маргыжар дээш оон-даа өске. XX вектиң эгезинде профессор, философ С.И. Поварнин мынча дээн: “Маргылдаа дээрге эң эки, эң кайгамчык чүүлдүң дээди чадазы-дыр”. Угаанның кижилерниң аразынга маргылдаа ёзулуг-ла “угаан дою” болур.

● Афоризм деп чүл, тайылбырлыг словарь дузазы-биле оң лексиктиг утказын тодарадыңар.

“Угаан дою” деп сөс каттыжышкынының утказын канчаар билдинер?

Маргыш биле *маргылдаа* деп сөстөрнүң аразында ылгал бар бе, чижектерге көргүзүп, бадыткаңар.

Амгы үениң амыдыралындан кандыг-бир маргылдаалыг айтырыг шилип алгаш, бодуңарның бодалыңарны илередип, “мээң шын” дээрин бадыткап көрүңер.

даңгыназынче мөгөйгөн, пөкпес-ханмазы бөрүдөн дора, аптыг-авыяастыгы дилгиден дора; тос чүктүң тозан ажыг хааннар, беглеринден, экер-эрликтеринден кээп турар аът бажы дег алдын-даа, бөрү бажы дег мөңгүн-даа суй белектерин болбаан-бүтпээнин боду-биле сөглөп, дедир эгидеринге четтигер-четтикпес, эки-бактың эрээн-чүзүн караан көрүп турган-даа чүвең иргин ыйнаан... (С. Сарыг-оол.)

● Лексиктиг утказы билдинмес сөстөрнү улуг назылыг улустуң, башкының дузазы-биле тайылбырлаңар. «Тыва дылдың тайылбырлыг словарындан» база көөрүн утпаңар.

Дефистеп бижээн нарын сөстөрнүң тургустунган аргазын айтыңар.

СӨЗҮГЛЕЛ

Сөзүглел дугайында билиг

Текст (лат. *textum*) «харылзаа, каттыштырары» деп уткалыг сөс.

Текст (сөзүглел) дээрге кол бодалды болгаш теманы чаңгыс бүдүн чүүл кылдыр каттыштырган элээн каш домактар болгаш абзацтар болур. Сөзүглел иштиңге домактар утка болгаш грамматика талазы-биле каттыжар. Сөзүглелде медээлеп, дамчыдып турар чүүл тема-биле харылзаалыг. Тема дээрге чугаалаашкынның кол чүүлү болур, ук чүүл (болуушкун) угаап боданышкын, чурумал, диалог болгаш өске-даа хевирлерниң дузазы-биле илеретгинер. Теманың эң бичии кезээн микротема, а текстте микротеманы көргүзүп турар кезекти микротекст деп адаар. Чечен чогаалга колдуунда элээн каш тема (микротема) чырыттыңан болур.

Сөзүглелдин ады тема-биле сырый харылзаалыг-даа («Долуманың хуулгаазыны», «Авазынга даңгырак»), харылзаа чок-даа («Дөңгүр-оол») бооп болур.

Сөзүглелдин ылгавыр демдектери: кезектерниң тема болгаш тургузуг (композиция) талазы-биле чаңгыс аай болуру; кезектерниң грамматика талазы-биле харылзаалыгы (дес-дараалашкак, чергелешкек); утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, төңгөн уткалыгы. Сөзүглел хемчээлиниң аайы-биле чаңгыс абзац азы статья, ол ышкаш бүдүн ном-даа бооп болур.

Сөзүглел бүрүзү тускай чурум ёзугаар тургустунган домактарны каттышканы болур. Ол домактар дес-дараалашкак болгаш чергелешкек харылзаалыг болур. Чергелешкек харылзаалыг домактар бирээзи өскезинден хамаарышпас, оларны

3. Айтырыг, кыйгырыг демдектерин болгаш хөй сектерни кавычкаларның хагдынар кезээниң мурнунга салыр.

4. Бижикке кавычкалар иштинге кавычкалар дакпырлап киирер апарза, оларның даштындаазын азыгланчак « », а иштиндээзин анаа кавычкалар-биле “ ” айтыр.

5. Ажыдар (эгелээр) азы хаар (дуглаар) скобканың мурнунга биче сек, бүдүн чартык сек, ийи сек, тире салбас, оларны чүгле хаар скобканың сөөлүнге салыр.

6. Бир эвес улуг сек, айтырыг болгаш кыйгырыг демдектери, хөй сек скобкалаан сестерниң азы домактарның чүгле боттарынга хамаарышкан болза, оларны хаар (дуглаар) скобканың мурнунга салыр.

95. Кичээнгейлиг номчунар. Салдынган бижик демдектерин көргөш, оларны салганының барымдааларын чугаалаңар. Биче сектиг улуг сектиң салдынганын хайгаараңар.

УРАН-УЗУТМАА

Шыяан ам, ягаан-ногаан эзим-далай шыпкан Янса сынның өвүрүн өрү чурттаан, дыдыраш-ногаан эзим-далай шыпкан Дыгтаң сынның ары-өвүрүн ажылдыр чурттаан мөңгүн оваадайлыг Мөңге-Сартык ирей чоруп-тур эвеспе.

Ирейниң байлаа бажын ашкан, эди эктин ашкан — эгээртинемес, санаттынмас-даа чүвези иргинем.

Мөңге-Сартыктың ары-амытан, ха-дуңмазының аразында, эжен-эңмежок эш-өөрүнүң аразында эң-не чоок бажының мээзи болган, баарының өдү болган дун кызы Уран-Узутмаа дээрзи муң кыстың шырайын тырткан мукулчак кызыл арынның, түмен кыстың түрүзүн тырттырган дүндүгүр кара түрүлүг, мурнундан көөрге, хүн-хаяа деннешкен, артындан көөрге, ай, шолбан чедишкен; хат-шуурган болу бээрге, каткы-иткизи дендеп чаңнаар; чайык-чаңнык болу бээрге, чазалып-чайыннанып чаңнаар; ажыт чаң чок аянның, бузуг чаң чок буянның, чаңы-биле айның бодун адааргадып келир; хүлүмзүрүг читпес омаа-биле хүннүң бодун күннүүргедип келир; кара черниң чүрээ-биле тудуш, көк дээрниң көшкен булуду-биле хөңнү-туразы тудуш; тозан тос дошкун кадыг илби-шиди күштүг, торлур, далдараар чүвези чок; эрниң эреси-биле-даа чаңнап билир, кыстың уяны-биле-даа чаңнап билир; аъттыг кижжи дүжүп кайгаар, чадаг кижжи олуруп кайгаар хуулгаазын чараш даңгына чүве-даа иргин эвеспе аан.

Шыяан ам, чүзү боор, «кыстыг кижжи кыя, оолдуг кижжи оя чүве болгай» дээш, Мөңге-Сартык ирей-даа чоргаар чараш

93. Кичээнгейлиг номчунар. Сөзүглелде бижик демдектеринге хамаарышкан кандыг дүрүмнөр бар-дыр? Салдынмаан бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижичер.

Монгуш Өлчей-оол кончуг оюн-баштак хөглүг кижичораан. Чогаалчы эш-өөрүнүң аразыңга бир-ле солун чугааны баштаксымаар аянныг чугаалап улусту бо-ла каттырты бээр чораанын сактырдыр мен. Салим Сазыгович Сүрүң-оолдуң чогаал ажылының дугайында ооң «Салим Сүрүң-оол кымның оглул?» деп чугаазы өлүм чок чиге чугааларның бирээзи деп бодаар мен. Ол мынча деп ол айтырыгга харыылаан чүве: Салим Сүрүң-оол кымның оглул? Көк-көк даглар аразында озалааш хемниң ортузунда ногаан ортулукка авазыңга даңгыраглааш, лейтенантының даалгазы-биле Адыжоктуң ынакшааны өске кадайдан төрүттүнгөн. Мында Монгуш Өлчей-оол Салим Сазыговичиниң кол-кол сурагжаан чогаалдарын саналдыр адааны ол: Кымның оглул?, Көк-көк даглар, Озалааш хем, Ногаан ортулук, Авазыңга даңгырак, Лейтенантының даалгазы, Адыжок, Ынакшыл-дыр, Өске кадай.

Салим Сазыгович Өлчей-оолдуң бо чугаазын билир чораан кижичи.

“Канчап-канчаптар сен! Өлчей-оол дээрге чогаалчы кижичи ышкажыл!” деп, улуг чогаалчывыстың харыызы ол болган.

Ол дээрге улуг үнелел-дир. (А. Даржай.)

- Монгуш Өлчей-оолдуң кандыг шүлүктөрүн номчаан-дыр силер? М. Өлчей-оолдуң дараазында одуругларының уткасын тайылбырлап көрүңерем:

1. Адааргал дээр багай сеткил
Адазын-даа садыптар дээр...
2. Кижичи база дытка демей –
Дазыл-дамыр, чөлөнгиштиг.

94. Өөрөнгөн чогаалдарыңардан өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларга чижектерден тыпкаш, оларда бижик демдектерин канчаар салганын хайгаараңар.

1. Биче сек биле тире демдекти кады хереглээрде, баштай биче сек, ооң соонда тире салыр. Бо ийи демдек колдуунда туружу солустур тургустунган домактарга азы домак кижигүңнеринге хереглеттинер.

2. Улуг сек, биче сек, бүдүн чартык сек, ийи сек, тире чергелиг демдектерни кавычкаларның сөөлгү кезээниң соонга салыр, а мурнунга оларны салбас.

чараш арын-шырайлыг болгаш хеп-сынныг, ооң чаражындан карак шокараңнаар кижилерни бо-ла көөр бис, ынчалзажок оларның сеткил-сагыжында болгаш бодалдарында кижилер алыр чүве чок. Чараш хептин иштинде чамдыкта дендии кара сагыш чаштынып чыдар, ону кандыг-даа өң-биле агартып шыдавас сен” – дээн А.П. Чеховтуң билдингир чугаазы тыва улустуң үлегер домаа “Чыланның шокары даштында, а кижиниң шокары иштинде”-биле кончуг чүүлдешкек болгаш тыва чоннуң мөзү-бүдүштүг кижилер дугайында эчис сорулгаларының бадыткалы боор. “Даштын көөрге чаагай, а иштин көөрге ирик” деп база чугаалаар болгай. Ол кандыг кижилер деп чүве дөмей-ле көстү бээр. Карак чаап болбас. Бодун канчаар ап чорууру билдине бээр. Чон караа көскү. Бак сагыш башка халдаар. Ол чүү дээни ол дээрге, кажан-даа кижилерге багай сеткил сеткивес дээни ол-дур. Ынчангаш кижиниң даштыкы хевири-даа, иштики сагыжы-даа арыг, чараш болур ужурлуг. (А.С. Шаалыны-биле “Кыстың бцдцжц” деп номдан.)

• Чаңгыс аймак кежигүннер болгаш түңнекчи сөстүг домактарны тыпкаш, бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Кириилде сөстөрлиг домактарны тыпкаш, олар домакта кандыг утка кирип чоруурун тайылбырлаңар.

Сөзүглелде үлегер домактарны ажыглаан чылдагаанын тайылбырлаңар.

Пунктуация

П у н к т у а ц и я (< лат. *punctum* «точка») дээрге бижимел чугаага бижик демдектерин салырының дугайында дүрүмнерниң чыындызы болур. Амгы үеде тыва дылда хереглеп турар бижик демдектерин күүседип турар хүлээлгелериниң аайы-биле ийи бөлүккө чарар:

1. Аңгылаар бижик демдектери: улуг сек (.), айтырыг демдээ (?), кыйгырыг демдээ (!), биче сек (,), бүдүн чартык сек (:), ийи сек (:), тире (–), хөй сек (...). Баштайгы үш демдек база хөй сек домактарны аңгылаар, домактарның соонга чоруур биче сек, бүдүн чартык сек чаңгыс аймак кежигүннерни, тайылбыр домактарны аңгылаар, ийи сек түңнекчи, тодараттырыкчы сөстөрни азы кол домактың кезектерин аңгылаар.

2. Тускайлаар бижик демдектери: ийи биче сек (, ...,), ийи тире (– ... –), скобкалар (,), кавычкалар («»). Баштайгы үш демдекти кириилде сөстөргө, домактарга хереглээр, кавычканы сөстү кандыг-бир онзагай уткалыг ажыглаанда салыр. (III. Ч. Сам.)

3. Дорт чугаа авторнуң (дорт чугааны дамчыдар кижиниң) сөстөриниң сөөлүнгө турда, дорт чугааның мурнунга ийи сек салыр.

4. Дорт чугаа авторнуң сөстөриниң мурнунга турда, ооң сөөлүнгө тире салыр.

5. Дорт чугаа авторнуң сөстөриниң ортузунга кирер апарза, ооң мурнунга ийи сек салыр, а сөөлүнгө тире салыр.

6. Дорт чугааның аразында кирген авторнуң сөстөриниң мурнунга болгаш сөөлүнгө тире салыр.

7. Дорт чугааның иштинде кирген авторнуң сөстери дорт чугааның дараазында кезээн улай тайылбырлап турар болза, авторнуң ол сөстөриниң сөөлүнгө баштай ийи сек, ооң соонда тире салыр.

8. Бир абзац иштинге ийи кижиниң аразында чугаазын улаштыр кириген болза, дорт чугаа болур домак бүрүзүн кавычкалар-биле ылгап көргүспүшаан, домактарның аразын тире-биле аңгылаар (ындыг таварылгаларда авторнуң сөстөриниң мурнунга тире салбас).

Цитата дээрге авторнуң бодунуң бодалдарын бадыткаар азы тайылбырлаар сорулга-биле кандыг-бир чогаалдан өскерттирге чокка алган үзүндү болур. Бир эвес цитатаны сөзүглелче аңгы домак кылдыр кириген болза, аңаа бижик демдектерин дорт чугаага ышкаш салыр. Чижээ: *Сергей Пюрбюнуң эге сөстери безин кайгамчык, ол «Бодум дугайында» деп чүцүлүн мындыг абзац-биле эгелээн: «...Кижидириг чораан назынында чүңү кылып кааныл, бодунуң соонда кандыг истер арттырып кааныл, бо дугайы чугула болур ужурлуг».*

Цитата авторнуң сөзүнүң иштинге домак кезин бооп кирип чорда, ону кавычкалавышаан, бичии үжүктөр-биле бижиир: *Шынап-ла, Сергей Пюрбюнуң төрөөн бойдузунуң чараш-каазыңга йөрөөл кылдыр бижээн шүлдүктери «тускай сөстүг, аялгалыг».* (А. Даржай.)

Цитатаның эгезинге, сөөлүнгө азы ортузунга кызырган чериниң орнунга хөй сек салыр: *«...Сергей Пюрбюнуң амыдырал-чуртталгазы, чогаадыкчы ажыл-херээ – чонунга ханы бердинишкинниң эң-не арыг, өндүр, чаагай херечизи. Ол бистин эң Улуг Шүлдүкчүөц, тыва поэзияның Хүңү».* (А. Даржай.)

92. Сөзүглелден цитатаны тыпкаш, бижик демдектерин салырының чурумун көрүңер. Дүрүмүн чугаалаңар.

“Кижиде бүгү-ле чүве: арын-шырайы-даа, хеп-сыны-даа, сеткил-сагыжы-даа, бодалдары-даа чараш болур ужурлуг... Тергиин

алгыжар, чокшур: “Авацны моон ырат, оон башка сээң-биле чурттавас мен” – деп туруп берген.

Вася ажыл соонда бо-ла ижипкен кээр апарган. Оларның аразында алгыш-кырыш дендээн. Күжүр ава канчаарын-даа аайын тыпшайн, ыт чок сыңны берген оар апарган.

Бир-ле эртен Вася ажынганы кончуг чедип келгеш, авазынга: “Кетгин! Чоруул!” – дээн... Оглу авазын долдур бок, күзүрүм чүдүрүп каан самосвалының кырынга олуртуп алгаш, хоорайның бок төгөр улуг оңгарынга эккелгеш, төп бадырыпкан. Ынчангаш карак-кулак чок хөлчок дүрген халдып чоруй барган.

Ол хоорай богунуң чаны-биле Николай Быков деп чолаачы кижиги эртип бар чорда, машиназының дугую чарлы берген. Ону кылып турда, ырак эвесте кижиги човууртааны дыңналган. Кайгай бергеш, бок оңгарын бакылай бээрге, ында бир-ле кижиги шимчеп чыткан. Кончуг дүрген уштуп эркээрге, назы дөгүй берген кадай кижиге болган.

– Канчап бардыңар? Бажыңыңар кайдал? – деп айтырарга:

– Кайда-даа эвес – деп, ол харыылаан.

– Бир эвес чурттаар чериңер чок болза, силерни мен ап алың, мээң авам, оолдарымның кырган-авазы боор силер – дээрге, ол ыглап бадырышкан:

– Мени чоор сен, кымга-даа херекчок кижиге-дир мен.

– Ынча дивеңер, биске херек силер. Мен өскүс уруглар бажыңыңа өскөн кижиге-дир мен. Бүгү назынымда авалыг болуксап келген мен – дээн.

Шак ынчаар Николай чаа авазы-биле ужурашканы ол.

Төрүп каан төлдеринге үндүр октаттырыпкан ие кижини сыр өске, эриг баарлыг кижиге бодунуң найыралдыг өг-бүлөзунге хүлээп ап, аас-кежиктиг чурттай бергеннер. (Людмила Алёшина.)

• Дорт чугаага бижик демдектерин салырының дүрүмнерин катаптап, сактып чугаалаңар, схемага көргүзүңер.

Сөзүглөддүн утказынга хамаарыштыр боттарыңарның бодалыңарны чугаалаңар.

Тыва улустуң амыдыралындан үстүндө номчааныңар чүүлге дөмей азы чоок таварылгалар барын билир силер бе?

Ава дугайында шүлүктен бижип (чогаадып) шенеп көрүңер.

Дорт чугааны ангылаарыңа тире азы кавычкалар хереглээр:

1. Дорт чугаа абзацтан эгелээн болза, ооң мурнунга тире салыр.

2. Дорт чугаа абзацтан эгелевээн болза, ону кавычкалар-биле тускайлаар.

● *Аппарып, апарган* деп сөстөрнүн шын бижилгезин тайылбырлаңар. Лексикада оларны кандыг термин-биле адап турарыл?

Коммуна деп сөстүн лексиктиг утказын словарь дузазы-биле тайылбырлаңар.

Карартыр парлаан домактын долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

90. Бодалды улам сайзырадып, чогаадыгдан бижинер.

Кижини назыны харааданчыг кыска. Ынчалза-даа бир эвес ону чөп ажыглаар болза, чаяттынган угаанның дээжилерин чонунга бараалгадыр болза, чүс-чүс чылдарда чурттаар улуг үүлө-херектерни бүдүрүп, хат-шуурган-даа, үе-шаг-даа балап шыдавас исти арттырып каап болур...

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар аңгы-аңгы болур: дорт чугаа, доора чугаа болгаш авторнуң сөзү.

Дорт чугаа дээрге кым-бир кижиниң чугаазын өскертилге чокка, оң лексиктиг болгаш грамматиктиг хевирлерин бичии-даа өскертпейн катаптааны болур. Чи жээ: «*Дуруяалар – эжеш куштар*» – деп, *Экер Эресович база катап бадыйткааш, Улуг-Хемниң сериин чалгыларынче көргүлээн.* (К.-Э. К.) Бо домак ийи кезектен тургустунган: чугааның кымга хамаарышканын көргүзүп турар авторнуң сөстөрүндөн болгаш дорт чугааның бодундан. Авторнуң сөзү база дорт чугаа утка болгаш үн аяны-биле каттыжып чоруур.

Сөзүглелден кымнарның болгаш чүнүң дугайында чугаа чоруп турары билдингир болза, дорт чугаа авторнуң сөстери чокка база ажыглаттына берип болур.

91. Номчунар. Диалогка бижик демдектерин салганын көргөш, дүрүмүн чугаалаңар. Кавычкаларны кандыг таварылгада ажыглаан-дыр? Диалогту доора чугаа кылдыр өде тургузуңар.

Вася биле Клава ниити чуртталга бажыңынга бичии өрээлге чурттап турганнар. Удавайн оларның улуг бажың алыр оочуру чеде берген. Ынчангаш акызы Петя кырый берген авазын Вася сугга эккеп каапкан. Чүге дээрге оларның уруглары шупту өзе берген, оларга ам няняның херээ чок.

Ортун оглунуң бажыңынга күжүр авага дыка-ла берге болган. Кенни Клава ону ала караа-биле көрбөс, үргүлчү ашаа-биле

сумузунга амыдырал часкы дажаан хемнерниң агымы дег улам күштелип, часкы хем суунуң бок-чамының агып эрте бээри дег, араттарның амыдыралының агымында эрги, чыдып калган аажычаң, ёзу-чурум улам-на арыгланып, чаа амыдырал базым бүрүзүндө көстүп келгенин кижини бүрүзү эскерип турган. (С. С.) 6. Этикетти амгы үедө бистиң амыдыралывыска хүн бүрүдө сагып чоруурун чедип алып болзувусса, бот-боттарывыстың аразынга харылзажыры эштиг болгаш шаптараазыннарга таварышпас, ынчангаш ону сагып чорууру кижиниң бот-культуразын бедидер. (А. С. Шаалыны-биле “Кыстың бүдүжү” деп номдан.)

89. Бижик демдектерин салганын тайылбырлар. Бүдүн чартык секти (;) салырының дүрүмүн тыва дыл номундан (8–9 класс) азы «Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери» деп чыныдыдан көргөш, конспектилеп алыңар.

Эрес кылаштап орган кадайны кайгап-ла хамаан. Ындыг чаагай мага-боттуг тыва херээжен кижини черле көрүп көрбээн: сегели каътташкылааш, халаңайндыр бады келгилээн; дазыл тавак ышкаш калбак арнында дери кылаңайнып чораан; эштүнге чедир сывыртынып каапкан холдары ийи бала-ла; кылаштаарга, үлчү-боду, тулаа шык дег, чиндиңейнип кел чыткан. Сөөлүндө дыңнаарга, Тос-Таңма угбайның (ону ынчаар адаар) деңзизи тос пуд дижир болган. Шагда үжен чылдар үезинде Тос-Таңма угбай Агылыг коммуназынга чем хайындырып ажылдап турган. Ынчан ядыы араттар бүгү малын коммунага кадып алганнар. Ажы-төлдүг херээженнер безин чаш уругларын тал хелегезинге аадып кааш, сиген-тараа кезип чоруп турганнар. Коммунчуларның паштаныр кижизи Ондар Намчалбаа аъш-чемни хөй кижиге четчири-биле тос-таңма дээр улуг шой паштарга кылып турган. Намчалбаа ынчан эриин ажыг изиг мүннүг пашты оттуг одагдан анаа-ла чылапчагылаштыр көдүргөш, кедээр ожукка аппарып эзип аар. Ол хевээр ону Тос-Таңма деп шолалаар апарган. Ондар Намчалбаа ол адынга шуут чаңчыгып калган, амгы аныяктарның чамдыктары ооң шын адын безин билбестер... Ажыл-агый дээнде, чанныр чүвези чок. Шагда ийи-чаңгыс малынга сиген-ширбиинти боду кезип ап чораан. Кадыйр туткаш туруштарга, орта быражыр эрлер ховар. Ылаптаар дээнде улустуң аът-шарызын ачылап алгаш, кудай-биле сымыражып турар узун куу сырларны ужургаш, чыггыр чүдүргүлөптөр. Тараалыг барба көдүрүп турда, чон кайгаан. Агылыг суурже кирер орук аксында, барба тараа дег, төкүлчек куу көдүрер-даш бар. Ону Тос-Таңма угбай аныянда эрлер-биле чижип көдүрүп турган дижир. (К.-Э. Кудажы.)

1. Даштындан көөрге, Саян биле Танды ийи сын удур-дедир арнын көржүп, чеже-даа хүлүмзүржүп олурза, баптары кажандаа дегжип көрбээн. (С. А.) 2. Эрге-чагыргага, дужаал-дулгаалга чагыртып, ат-алдар сүрер болза, кижиниң караа көзүлбестеп, кулаа дыңналбастап, угааны тений берип болур айыылдыг чүве чораан ийин, дунмакым. (Ч. К.) 3. Ол чагааны ийи катап номчуптарга, ооргазындан куйгазынче кандыг-ла-бир күш чылан шапкан ышкаш кылдыр чымырткайндыр чоктай берген сөөлүндө, эът-кежи соой берген чүве дег апарган. 4. Кудумчуларда ыңай-бээр шуушкан кижилер саны көвүдөп, паркта чодураалар аккыр чараш чечектери-биле каастанып, Улуг-Хемниң дожу батканындан суу бораңгай, хирлиг болу берген, бодунуң оожум агымы-биле бадып чыткан. (В. С.) 5. Частың баштайгы айлары үнүп, оът-сиген шымырарып, шончалай, хек-даван кидин-не четчип, айыраң каас чечектер сагланайнып эгелеп турда, Барлыктың аян-каазы таанда эргим, каас-чараш болдур ийин. (Д. Д.) 6. Чиңгисмаа Эрести ам көрүп турарга, шуут-ла онза кылдыр көзүлгөн: шериг формазын кеткеш, калбак сарыг баг курун хөйлениниң белинге эде-хере туткулааш базып турда, ооң хевир-сынындан эгелээш, каттырымзаан чазык арны, хөглүг чаңы шуут-ла кайгамчык-ла-дыр деп Чиңгисти дүвүредип турар болган. (Д. Д.) 7. Хам алгыжы – чечен шүлүк, улустуң аас чогаалынга хамааржыр дээрзин эртем ёзузу-биле билзе-даа, чоғум хам алгыжының утка-шынарын, ону алганып хамнаар кижини Ак-кыс билбес турган. (К. Л.)

88. Нарын синтаксистиг конструкцияларда домактарның предикаттыг төптөрин тыпкаш, бөдүүн домактарның кызыгаарын айтыңар. Схемазын шыйгаш, холбажып чоруур аргазын айтыңар.

1. Алдын чүректиг кижини даг-даш бооп хуулуп алгаш, ол халаптыг хаттың оруун доза туруптарга, чер кырынга хамык амытаннар амылыг арткан, үнер үнүштүң дазылы быжаан, кара суглар артып калган. (К. Л.) 2. Мынчаар олуртунмас апаарга, дескелчок хоочун аңчылар аң-дииниң бар черлерин эрге-дээр көрүп-билип аар дээш, аң хуусаазы четпэнде-ле, тооруктуг, күдүрээлиг тайгалар кезип, хайдынып-диленип чоруптарлар. (М. М.) 3. Ынчаар боданып алган соонда, Оюмааның сагыжы барык-ла шуут чазалып келген: ооң боду безин ужугуп чоруур чөөк дег чийгей берген, дем чаа-ла ону чыпшыр базып турган караңгы бодалдар чок, хамык чүве, чайык соонда аяскан дээр дег, ажык чырык апарган. 4. Кыш дүжүп, кылын хар чаап, соок ажыңнадып турар апарганда, элик оглу эки доругуп өссүн дээш, аңаа үргүлчү сиген ашпарып берип турар силер деп башкывыс биске чагыды. 5. Ак

Шынны чүктээн арын-нүүрүн бедик болза,
Шыдаттынмас берге үүле сеңээ турбас.

(А. Шаалыны-биле
“Кыстың бүдүжү” деп номдан.)

● Шүлүкте домактарны тургузуунуң аайы-биле бөлүктөрин айыт-пышаан, схема дузасы-биле көргүзүп, бадыткаңар.

Эш-өөрүңерниң аразында силер кандыг черни (турушту) ээлеп турар-дыр силер, бодуңарга хамаарыштыр үнелелден берип көрүңерем.

86. Деңнелгениң тайылбыр домактары биле деңнелгениң бөлүг-лелдерни аңгылаңар, кандыг барымдаага даяндыңар? Бижик демдектерин салганыңарны тайылбырлаңар.

1. Боо даажындан чаш кулун отту чаштап келгеш чер кырынга төрүттүнгенин байырлаан чүве дег иезин долгандыр сидиредир дешкилей берди. (К.-Л.) 2. Хаак кымчы тыг-ла дээн ары шапкан дег ооргам изиңейни берген. (С. С.) 3. Башкының корткан-ирткени-даа хөлчөк, холда тудуп турган шили безин уштунуп барып дүшкөш шала кырында тоо быдарады буступ чаштаан. (С. С.) 4. Боску дуглалып калган чүве дег үнү үнмөс ийи эрни бырлаңнаар. (С. С.) 5. Оолдар уругларның хөглүү-даа хөлчөк мыжырашкан бора-хөкпөштер ышкаш мурнун былаажып шуугап чоруп органнар. (С. С.) 6. Ооң кежи тос ышкаш каштагар ак чүглө холу мойну чодазы арны кара-хүрөң. (К.-Л.)

Нарын синтаксистиг конструкция

Нарын синтаксистиг конструкцияның (НСК) составында ийиден хөй кезектер кирген болур. Ол домактар чагыржылгалыг (кол болгаш тайылбыр домактыг) болгаш чагыржылга чок (чагырышпаан нарын домак) харылзаалар туруп болур. Ч и ж э : *Лаңгар аалыңга чоокишулап орда, имир дүжүп келген, ооң-биле кады дыттар бажы чайганып, орук ийинде хараганнар, сөөскеннер сыыгайнып, улуг хат улуп-ла эгелээн.* НСК беш кезектен тургустунган. 2, 3, 4, 5 дугаар бөдүүн домактар чагырышпаан, а ийи дугаар домак бирги кезекке хамаарыштыр кол болур, ынчангаш бирги домак к а ж а н ? (имир дүжүп келгенил) деп айтырыгга харыылап, үениң тайылбыр домаа болуп чоруур.

87. Нарын синтаксистиг конструкцияларда домактарның предикаттыг төптөрин тыпкаш, схемазын болгаш холбажып чоруур аргазын тодарадыңар. Кезектерниң аразында кандыг харылзаа барын айтыңар.

манап чыдар төрөөн суурумга мырыңай-ла чаш апарган чеде бээр ирги мен бе? Удумзургай ховуга чааскаан чоруурга, кижги бажынга кандыг-даа бодалдар кирер аа?! Чүвениң ужуру мээң төрөөн черимниң хуулгаазын агаарында болгай аан. Ынчангаш-ла чаш чорааш, чырык черде хуулгаазын чүүлдер ылап-ла бар деп шын-на сеткилим-биле бүзүрөп чорааным ол ыйнаан. (Э. Мижит.)

● Сөзүглелден тодарадылганың тайылбыр домактарын тывыңар. Схемазын шыйгаш, холбаазын айтыңар.

Аңгылаан домактың долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, схемазын шыйгаш, нарын домактың хевирин айтыңар.

85. Номчуңар. Нарын домактарның предикаттыг төвүн шыйгаш, оларның хевирлерин айтыңар. Сөзүглелде тире демдекти чүгө салганын тайылбырлаңар.

Кижизиг мөзү-бүдүштүң илерээшкини чон аразыңга бодун алдынарындан көстүрү чугаажок. Ак сагыш, биче сеткил, топтут чорук – кыс уругнуң сагыш-сеткил культуразының көрүнчүү. Эш-өөрзүрек, найыралды үнелеп билир кылдыр элээди назындан чаңчыгар. Эш-өөр бо назында кымдан-даа артык чоок улус болуру эртем ёзуу-биле бадыткаттыңан. Чүгө дээрге кижги боду хире назы-харлыг эш-өөрүнүң аразыңга олар дег эргелиг, бодунуң туружун, сагыш-сеткилин илередиринге шаптараазын чок байдалда турар. Ада-иезиниң, улуг улустуң аразыңга чамдыкта бодун арай хостуг эвес алдынар болгаш, оларның аайындан эртпес, а чамдыкта оларның сөс-домаан дыңнавайн, шыжыгып хорадаар, алгы-кышкы үндүрер таварылгалар тургулаар болгай. Бодуңарны бо мындыг таварылгаларда чараш эвес аажылап турар-дыр мен деп миннип, туттунары чугула. Бо дээрге силерниң назы-харыңарның база онзагай шынары-даа болза, бо удаада база-ла “Улугну хүндүлээр, уругну азыраар” деп үлегер домакты сактып кээлиңер. Биче сеткилдиг болуңар. Шынын чугаалаарга, багы арлыр дээр. Александр Даржайның ол дугайында одуругларын номчуп көрүңер:

Шынын сөглээн кижилерге өжежирге,
Шывык көргөн сойлуктан-даа дора болур.
Шынынгы дуза чедиргенни чектээн кижги –
Чырык черге өөдө көрбөс – хөлү чавыс.

Килең улуун арга-биле чавырып боор,
Хинчек улуун сүмө-биле арыдып боор –

бодунуң кожуунунда школачылар аразыңга чүгле бирги черни ап, база ол ышкаш республика чергелиг маргылдааларга безин улуг оолдар-биле узун хемчээлдиг маргылдааларга шаңналдыг черлерни ап келген. (В. С.) 5. «Чер ындыг-ла дескинип турар чүве болза, суг канчап бистиң кырывысче төктү бербезил?»... (К.-Л.)

83. Бижек демдектерин салбышаан, чагырышкан нарын домактарда тайылбыр домактарның хевирлерин айтыңар. Схемазын шыйгаш, хол-бажып чоруур аргаларын тодарадыңар. Бир домактан шилип алгаш, ооң долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Мөңгүн суунуң бүдүрүлгө черин Дургун-оол көрүп кааш кайгай берген: чоон-чоон хоолайларның кырын дургаар суг бадып турар болган. 2. Туруг баарында кежиглеп кешкеш аъттарга ыжык, чылыг болзун дээш Доржу арга иштинде алаак оруу-биле чоруур деп бодап алган. 3. Буруңгу тураскаалдар төөгүгө улуг ужур-дузалыг төлээде оларны хөй-ниити кадагалап, камгалап турар. 4. Дескиндир болуп турган чүве бүрүзү ону (Земнуховту) ам коргутпайн турган чүгө дээрге ынчан ооң кылып шыдавас чүвези чок апарган. 5. Немецтер дыңнап тутназын дээш турар черин анчар солуурунга Любканы демги кижин өөредип каан. 6. Арбын малга чемиш болган, агы-каңгы чытталып кээр казылганның Кара-Хая кажан шагда чуртум чүве. 7. Кайда чүм хар бар болдур Тас деп адымны шый-бактап кааптар мен. (К.-Л.)

84. Нарын домактарның хевирлерин тодаратпышаан, бижек демдектерин салганын тайылбырлаңар. Сөзүглелдин кайы стильге хамаар-жырын тодаратпышаан, аттан бериңер.

Оът-сигенниң ажыгымаар чыды долган агаарны кужурузураан хөңнүм хандырттынмышаан, шагда чанмаан төрөөн суурумче машина-балгат-даа манавайн, кылаштаптым. Орук кыдыының доозун шышкан куу-сарыг чашпаннары салгыңга согаңнажырга, сактырымга, мени танып, мендилежип-даа турган ышкаш.

Ажыгымаар агаарның амданы-даа ол-ла хевээр, ол-ла ужуп, шураан шартылаалар-даа уйгу келдирер төнмөс ырын ол-ла хевээр соксатпаан. Ол ырга үдөдип алгаш, хову кежилдир бар чыда, сактырымга, бодум билбейн базым санай чашкы үемче кирип бар-ла чыдар ышкаш мен. А мээң чылдан-чылче немежип, каътталып чораан назы-харым, бо чашпаннарга буттарым ийи-чаңгыс дээп-терге, доозуну буртуладыр какталып турары дег, база ынчаар эктимден, сеткилимден какталып, хадып, чидип турар-даа ышкаш. Шак-ла мынчаар кылаштааш, дуу-ла сериин тайга эдээнде мени

Сөзүглел чогаалдың кайы жанрында бижиттинген-дир, ону дылдың кандыг грамматиктиг хевирлери айтып турарыл?

Көрүптерге, кылаңайчып тургулааннар деп сөстөрнү морфемаларга чарыңар. Кожумактарның хевирлерин айтыр.

79. Хамаарышкак харылзаалыг сөстөр дузазы-биле каттышкан туруштуң тайылбыр домактарындан чогаадып азы чечен чогаалдан домактардан тыпкаш, оларның предикаттыг төптөрүн тыпкаш, схемазын шыйыңар.

80. Чылдагаанның тайылбыр домактарының кол домакка холбажып чоруур аргазын айыткыш, схемага көргүзүңер. Бижик демдектерин шын салган-дыр бе, эскерип көрүңер.

1. Агаар баксыраанындан Тожуже каш хондур самолёт ушпаан. 2. Оглуңуң шеригден келгениниң ужурунда, ол мени бажыңче чалады. 3. Улустуң суг барбас дээш каапкан чериндиге – Оваалыг-Тей белиндиге – чаа буганы Саадак ашак, эмдик буганы бурундуктап өөредип алыгы дег, шак ынчаар үндүрген. 4. Шуурган эгелээниниң ужун, мен чоруур ужурга таварыштым. 5. Саадак алыс ызыгууру ядыы кижиге болгаш, байларга чалчалап – оларның чылгызын хавырып, эмдик, богба-чаваазын өөредип, тараазын тарып берип, човулаңның кара хинчээн көрүп чораан. 6. Хартыга ам мени таныып апарган деп Чанчык бүдүү амырап орган.

81. Сорулганың тайылбыр домактарын ажыглавышаан, «Келир үеде күзелим» деп темага кыска чогаадыгдан бижинер. Оларның чылдагаанның тайылбыр домактарындан ылгалы кандыгыл, деңеп көрүңер.

82. Даар байдалдың болгаш чөрүлдээниң тайылбыр домактарын аңгылаңар. Ук домактарның дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин айтыңар. Бижик демдектерин салыңар.

1. Тываларның хүндүлээчел аажы-чаңы үелерниң аайы-биле янзы-бүрү илерээшкннерлиг-даа болза, колдуунда улуг өскерлишкннер чок хевээр арткан. (Б. К.) 2. Хорумналган бизен даштарны үр-ле кайгап турар болза, кандыг-даа мал-маганның, аң-меңниң, харын кижиге сагыжыңга кирбес улу-чыланның, амырга-моостарның, аза-четкерлерниң хевир-дүрзүлери көстүп келир. (К.-Э. К.) 3. Улуг чогаадыкчы ажылдарны кылып, өртемчейниң чажыттарын ажыдары-биле деңнел чок дээн өртем-шинчилел ажылдарын кылып турза-даа, Сергей Павлович бодун мактанмас. (М. С.) 4. Кадыг-оол школага ыңдыг-ла кончуг тергиин өөреникчилерниң саныңга кирбезе-даа, хаак-биле маңнаар спортка

Эзер дөргизинден туттуна берген, эр болган деп каттыжыышкынарның утказын канчаар билгениңерни тайылбырлап көрүңерем.

Өк-биле адаар болгаш кадыг демдекти бижиир сөстөрни тыпкаш, оларның шын бижилгезин сактыңар.

78. Үениң тайылбыр домактарын тыпкаш, холбаазын, айтырыын схемага көргүзүңер.

БИЧЕ ДУЪШТУҢ ТООЛУ

Ынаар-ла аът баглаажының чоогунда, херим-кажаа азында, дүрүлдүр кургай берген бүрүлөр аразында шерги удуп хонар чер дилеп, сиген аразыга дыка үр үеде тояап кээп-тир. Шагар-оът бүрүзүнүң адаанче кире бээрге, ында сооксумаар болгаш шык болган. Тал картындан кадырып каан мургу чыдып-тыр, ооң иштинче кире бээрге, ында суг бар болган. Ол-ла ыңчап тояап чорда, соогу-даа дендеп кел-ле чыдып-тыр эвеспе. Караңгы дүн база чоокшулап келген. «Чылыг-чымчак, таалап удуп хонар үгек тывылбазы ол бе?» деп, шерги муңгарап, идегелин оскунупкан аймаарап чоруп тура, канчангаш-ла өрү көрүптөргө, карааның уунда дүрүлдүр када берген бүрү көстүп кээп-тир. Оозу артында-ла бедик черде астына берген туруп-тур, ам канчаар, оон өске арга бар эвес, шерги күжүр олче халбактанып үнүп каап-тыр. Бергедеп чорааш, арай деп-ле дүрүлчек бүрүгө чеде бергеш, кыдыгларын күш-биле алгыды идип тургаш, иштинче кире берген. Ында харын чылыг, чүгле дүдүксүг чыт чытталыр бооп-тур. Шерги дүдүксүг чытка таалаары аажок турган, ыңчангаш ол аңаа хонар деп шиитпирлеп алган. Ол кончуг таптыг эптештир чыдып алгаш, таалап удаанындан узун дүн дургузунда чаңгыс-даа катап одунмаан. Ынчалзажок ол хенертен оттуп келгеш, дыка муңгараан. Сактырга-ла, ол эртенги ёзулалдың бүгү ырларын эрттир удуп алган ышкаш болган. Шергигигеш далаш-биле дүрүлчек бүрүзүнүң кыдыынче союп үнүп келгеш, бажын уштуп көөрге, сиген баштарында шалыңның мөңгүннелчек дамдылары ам-даа астына берген кылаңайчып тургулааннар. Соогу ам-даа хевээр. Доңа бергеш, дидирээнинден «шо-шо» депкеш, шерги ам-даа бичии удуптар-дыр деп бодаан.

Ол элээн болгаш катап оттуп келирге, бүрүзүнүң ишти дыка ышкам, изий берген болуп-тур, а даштын шергилерниң ниити эртенги ёзулалдың чидиг ыыткыр ырлары төнүп турган. (А. Юданов.)

• Сөөлгү домактын долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Ушкан теректин бүрүлери, өзү үстүп калганындан даваннары дырбаңайнып, сириңейни берген амытан дег, сылдырткайнып чоруй, шагжок шылырапшышаан чоорту халбайып бады баргылаан. (А. Даржай.)

• Чогаалдың кайы жанрын болгаш кандыг уран-чечен арганы автор ажыглааныл?

Сөзүглелдин утказын кижиниң амыдыралы-биле деңнеп тургаш, барымдаалыг чечен чугаадан чогаадыңар.

Сөзүглелден нарын сөстөрни ушта бижээш, оларның тургустунган аргазын айтыңар.

77. Сөзүглелден тодарадылганың тайылбыр домактары биле причастиелиг бөлүглелдерни аңгылаңар. Бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар. Сөзүглелге аттан бергеш, стилин тодарадыңар.

Коданчык база катап эргилдир көргүлээш, кыры-биле чүгле куш ужар Алаганың кызыл, көк өңнерлиг сүүр-сүүр мээстериниң ортузунда шиш баштыг туругже көрүштерге, сагыжынга ооң эрткен, чаш чораан чуртталгазы ала-чайгаар сагышка кирип келген. Ооң аалы ынчан чаңгыс өг, бурун шагда бай Аскак-Хөнектиң кыштаа Дөштүг-Өдекке турган. Мээс чарыктың хары чок, черден бажын уштуп алган куу даштарда хая быды дээр бичии кызыл куртчу-гаштар маңнажып турар апарган. Арга чарыкта, ыяштар аразында хөлегелиг черлерде хар хүн херелинге эрий бээр үези келген. Кызыл-думчуктар хүнзедир аал долгандыр хаяларда бөлүк-бөлүк эткилээн. Даң хаязында уларлар ийи-ийи бооп алган, бир дагдан өске дагже аттыктыр ужугуп, бедиктерде сырынналдыр алгыржып эгелээн. Чазаглап көжер үе келген.

Алаганың каккан бажы куу ооргада, шаандакы Мөге-Кадай кыштаанда честези Удуур-оол база-ла чазаглаар дээш, бурунгу хүнне дажыгланы берген деп чугаа дыңнааш, эртен Коданчык ол аалдың малдарында мунар богказын тудуп алыры-биле анай кежи шээживээн кеткеш, хүлбүс мойнаа чүген, чуларын эгин ажылдыр чүктөпкеш, Сарыг каътты өрү үнүпкен. Коданчык эрткен чылын богказын өөредип алгаш, шуут-ла эр болган. Ол көжерде богказын мунупкаш, тос кежиглиг Чиңгезин соок суун сүспестээн. Хой, өшкү, инектерни чазагдан чайлагже, оон күзеглеп дедир Чиңге куду, күзегден ону өрү Дөштүг-Өдекке чедир чааскаан сүрүп шыдажып турар. Авазы ону оглум эзер дергизинден туттуна бергени ол-ла-дыр, эр болган деп мактап, чоргаарланып чугаалап турган. (О. Кара-оол.)

• Хуу аттарны тыпкаш, оларның иштики бөлүктөрүн айтыңар.

ранчыг аялгазы даңны атсы үзүктелбээн. Даң хаяазы хөлге чайнап ойнап келгенде безин, кайгамчык ыры дыңналбышаан турган...

- 1-ги домактын долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылып. Куунуң сагыш-сеткилиниң дойлуушкунун автор канчаар көргүскен-дир?

Куунуң овор-хевири кижилерниң амыдыралы-биле деңнеп болур-дур бе? Чижектерге көргүзүңер.

76. Тайылбыр домактарын тыпкаш, оларның кол домакка холбажып чоруур аргаларын айтып, схемазын тургузуңар. Сөзүглелге аттан беринер.

Кырган дазыл ону (бүрүлөрниң маргылдаазын) тоомча чок дыңнап чыткан. Бүрүлөрниң кымның ачызында хүн көрүп, чыргап турарын билбезиниң харааданчыын аарай!..

“Эх, ам-даа кенен, тенек-тир силер, кымның ырын ырлап тура-рыңарны билбес. Бедиктиң таалалы, ооң өндүр чаагайы кедергей-ле! Бедиктиң эң-не шыпшыынче көдүрлүң үнери – алдар-аттың эң-не дээди чадазы. Ооң дүлгээзинин шыдажып эртип алыры чүден берге. Херек кырында шыпшыктың шыпшыы кайдал? Ооң дээрде шаштыккан бажында бе? Чок, ооң дежээнде, ооң дазылында. Ол бедикти тудуп турар, анаа-ла агаарда астына берген чүве кайда чүвөл аан. Бодунуң дазылын кым-даа, чүү-даа уттур болза, шыпшыктан аңдарлып, молдуруун сый, чынчыра ушканы ол. Бо ыяштың, будуктарның, бүрүлөрниң кара хүнү келир. Мен боларны кыш-чай чок көдүрер дээш салаа-сайгыдым, дамырым ыжып аарып, ыстап-саргып пат-ла бооп тур. Өзү-тыны менде – дазылда деп чүвени чүге билбес чоор. Болар дөгере мээң төлдерим-дир, дөгерезинге бир аай ылгал чокка ынак-тыр мен. Хүнүм манаан кырган дазыл мен, муңгаранчыын, хомуданчыын. А халак!..” деп, кырган дазыл кударанчыг бодалын иштинде боданган...

Сырынның күжү чоорту дыңзыгыш чоруп олурган. Хүннү кара булут, та кайыын көстү хонуп келген чүве, хөмүрертир бүргей апкан соонда, хат-даа дүргектелдир хадып келгеш, ыяштарны салбараңнады силгий-ле берген. Дазыл сөөлгү күжүн чыып, черден халбактанып сирбектенирин кызытса-даа, салаа-сайгыдының дамырлары ирик хендир дег үстүп, частып эгелээн. «Ыяш, будуктар, бүрүлөр-ле ат болду. Бурган авыралында хат намдап, кылыбы часты бээр чүве болза! Өршээ, хайыракан! Бак-ла чүве ыңай турзун!» – деп, дазыл чалбаргылаан. Бар-ла турган күжүн чыгдынгаш, шырбайза-даа, ыяшты ол тудуп шыдавазын чөгенип билип каан. Эң сөөлгү дамыры сөктү бээрге, дазылдың чүстери кызырт-казырт диген соонда, ол черден салдыныпкан...

чыгыы мен, билир чүвем кончуг эвээш. Туттунуп шыдавас, шийтпир чок, чангыс аай эвес, изиглениичел, макталга ынак мен. Дидим эвес мен, чалгаа мен, байыр-найыр чүвеге хөлчок туралыг мен. Угаанныг мен, ынчалза-даа мээң угааным ёзулуг шенелде эртпээн...» (*“Кыстың бцдүжү” деп номдан.*)

● Сөөлгү абзацтан чагырышпаан нарын домактарны тыпкаш, схемазын шыйып, бөдүүн домактарның каттыжып чоруур аргаларын тодарадыр.

Сөзүглелде хөй сектерни, кавычкаларны ажыглаан чылдагаанын тайылбырлаар.

75. Чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны аңгылаңар, кезектерниң аразында харылзаазын тодарадыңар. Тайылбыр домактың янзызын тодарадып, схемазын тургузуңар. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар.

КУУ

Куу көрүнчүк дег кылагар, арыг сугда бодунуң чараш овурун үр-ле топтап олур, сөөлгү үеде чүге ооң мага-боду аартап, шагшинээ кошкак болу бергениниң чылдагаанын билип каан: харназын... Ол бодунуң чалыы, чараш чораан эрткен үелерин бодаптарга, аңаа хомуданчыг, дидиренчиг, соок-даа ышкаш сагындырган. Удавас чуртталга-биле байырлажыр үе келген-даа болза, ооң кайгамчык чараш, хөвөң дег ак чүглери аныяанда дег хевээр болган. Ынчангап куу, амыдыралдың чеже-даа аар-бергелери аңаа тавагышкан болза, бодунуң ёзулуг чараш хевир-дүрүзүн, аныяксыг чараш аян-шинчизин салбаанынга сеткили ханып, бодунуң чуртталгазында шинин часпаанынга өөрүп, хар-назыны дөгүп келгенинге-даа улуг дыка муңгараваан.

Куу чараш узун мойнун чоргаар көдүргөш, аныяандан чайның изиинде хөлөгезинге девээлеп, дыштаныр талының баарынга эштип кээп турда орайтап, хөлдүң кыдыынга кежээки кызыл хүннүн хаязы ойнап турган.

Кежээки имирниң шыпшыңын өтүр куу кударалының уяранчыг ырын салыпкан. Ол назынында ынчалдыр сеткил-хөөнүн уярадыр, муңгак, кударгай хөөннер-биле ырлавайн чораан... Ооң кайгамчык уяранчыг, тааланчыг ырызында ынакшыл, ынак төрөөн бойдузунга сеткил ханыышкын, эргим черинге, бо хөлүнге кызыгаар чок ынакшыл болгаш ак-көк дээрниң хостуг делгемнеринге йөрээл дыңналып турган.

Куунуң сөөлгү ырызы-дыр джип, хөлдүң балыктары, хову-шөлдерниң аң-куштары ырга таалап, оожум чугаалажып турганнар. Кырып-назылаан куунуң эң сөөлгү ырызының уян-чараш, куда-

Нарын домактың составында кирип турар тайылбыр домактарның аразында харылзаазы аңгы-аңгы болур:

1. Дес-дараалашкак харылзаа: *Бир эвес ам олуруптар болумза, ооң соонда туруп албас-тыр мен деп коргунчуг бодал ону дцуредир шаапкан.* (С. С.)

2. Чаңгыс аймак харылзаа: *Суурга дүне апарганда, дээрде сылдыстар четчип, кержээкиниң чывары сыыгайнып эгелей бергенде, келгеннер.* (С. С.)

3. Чаңгыс аймак эвес (чергелешкек) харылзаа: *Эрес бодан көөрге, ажылды шапкынчыдып, шаңны сөөлгү дөрт-беш хонукта тараа хцлээп алырынга уйгу-чыдын чок белеткевес болза, херек черле бергедеп келген ышкаш.* (К.-Э. К.)

74. Сөзүглелден чагырышкан нарын домактарны ушта бижээш, долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыр. Схемазын шыяр, холбааларын айтыр.

Грек философ Сократ мынчаар чугаалаан: “Баштай бодунну эки билип алгаш, оон делегейни билип алыр сен”. Кижин бодун эки өөренип, билген тудум, бодунуң хөй-хөй четпестерин эскерип эгелээр. Ынчангаш бодунуң бүгү четпестерин чок кылыр деп бодаар болза, хүн демдеглели силерге канчаар-даа аажок улуг дузаны чеdiriп болур.

Дыка хөй алдарлыг кижилер, башкылар, эртемденнер, чогаалчылар бодунуң аажы-чаңының четпестерин эдери-биле, база быжыг тура-соруун чедип алыры-биле хүн демдеглелин кылып чорааннар.

Л.Н. Толстой база хүн демдеглелдиг турган. Ол демдеглелге бодунуң тура-соруун сайзырадыр талазы-биле дүрүмнү ажылдап кылып алган. Баштай демдеглелге бижээн чүүлдер кыска уткалыг турган. Чижээлээрге, кажан турар, кажан удуур дээш...

Чоорту ол дүрүмге тура-сорукту болгаш аажы-чаңны быжыктырарынга хамаарышкан чүүлдер демдеглелге колдай берген. Оларның эң колу: «бүгү-ле кичээнгейни чаңгыс чүвеже угландыар», «бижиттинген чүүлдерниң шуптузун кылыр», «аргалыг-ла болза, бүгү чүвени чүгле боду кылырын кызар», «бир чүвени дооспайн чыткаш, өске чүвеже халывас». Бир эвес Л.Н. Толстой бодунуң демдеглелинге: «Дүүнү хүн дээш бодумга дыка таарзындым» деп бижээн болза, бодун аас-кежиктиг болдум деп санаар чораан.

Демдеглелдин дузазы-биле Л.Н. Толстой дыка хөй бодунуң четпестеринден адырлып алган. Ол бодунуң четпезин кам-хайыра чокка сойгалап бижиир турган. Ооң чамдызы бо: «Бодунуң хевирим шоолуг эвес, кандай, шыдамык эвес... өске улуска чалгааранчыг, чүве билбес чаш уруг дег, ыядычал мен». «Колдуунда-ла мелегей

3. Тодарадылганың : (*Чагс чагган*) [черлерниң оғду эки цнген].

4. Байдалдың : (*Мен оттун кээримге*), [өг ишти чырый берген турган].

Байдалдарның тайылбыр домактарына таблица

Тайылбыр домактың янзызы	айтыры	холбажыр кожумактары	холбажыр сөстери
үениң	кажан? кажанга чедир? кайы хире үр?	<i>Т.л., Б.л.</i> , кызыгаарлаар наклонение, даар наклонение, артынчы	эдериңчилер, артынчылар, <i>кажан – ынчан</i> деп эжеш сөстөр
кылдыныг аргазының	канчалдыр? кандыг янзы-биле? кайы хире?		ат оруннары, эвилелзиг сөстөр, <i>кылдыр</i> деп сөс
деңнелгениң	канчалдыр? кандыг? чүнүң-биле дөмей?	деңнелге кожумаа	эдериңчилер, артынчылар
туруштун	кайда? каяа? кайыже? кайнаар? кайыын?		ат оруннары
даар байдалдың	канчалза? кандыг болза? канчалбаза?	даар наклонение, <i>Б.л.</i>	чагырыштырар эвилел, <i>болза</i> деп сөс
чөрүлдээниң	канчалза-даа? кандыг болза-даа? канчаар болза-даа?	даар наклонение, <i>Б.л.</i> , артынчы	артынчы, холбаа сөстөр
сорулганың	чүре? кандыг сорулгалыг?		холбаа сөстөр
чылдагаанның	чүнүң ужун? кандыг чылдагаан-биле?	деепричастие, <i>Ү.л., Б.л.</i>	эвилелдер, холбаа сөстөр

ПРОТОКОЛ № 15

Таңды кожууннуң Межегей ортумак школазының хуралы
20. 04. 2004 ч.

Даргазы: Монгуш Р.С.

Секретары: Оюн Ф.Т.

Олурушканнар: Н.Ч. Монгуш, Ю.Б. Куулар, А.Д. Хомушку,
Е.В. Кызыл-оол, Л.К. Ондар, А.П. Оюн.

ХҮН АЙТЫРЫЫ:

1. Субботник эрттирери.
2. Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуну Е.А. Демидовага дуза.

1. ДЫҢНААНЫ: Субботникти эрттирери.

Е.В. Кызыл-оол – Апрель 27-де болур субботникке 9–11 класстарның өөреникчилери киржир. Ийи 9 класстар школа чанының девискээрин аптаар. Ажылды 9 «А» класстың даргазы С. Оюн удуртур, ажылдың планын тургузуп алган. 10 класстың өөреникчилери биология башкызы Е.А. Лебедеваның удуртулгазы-биле чаш ыяштар олуртур. 11 класстың өөреникчилери Тиилелге парыгын аптавышаан, ооң херимин дозулаар. Харысалгалыг кижиги 11 «Б» класстың даргазы С. Маады. Девискээр аптаарынга херек хүүрек, дырбааштарны боттары эккээр, дозу кисточкаларын ажыл үезинде эккеп бээр. Ажылды 8 шак 30 мин. турда эгелээр, а доозары – 13 шакта.

СӨС АЛГАН УЛУС: А.Д. Хомушку – Ажыл үезинде дыңнаар кылдыр хөгжүм салып каар болза эки деп бодап тур мен, чүге дээрге ажылдаары чиик, солун болур. Тус черниц радио четкизинге бодум бижиттирип каан ырларны апарып бээр мен.

2. ДЫҢНААНЫ: Дайын хоочуну Е.А. Демидовага дуза.

Ю.Б. Куулар – Елена Александровна бистиң школавыска 30 ажыг чыл ажылдап келген, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, Красноярск крайда курортче чоруур деп турар. Аңаа акша талазы-биле дуза кадар болза эки.

ШИИТПИРИ:

1. Субботникти 27. 04. 04. 8 шак 30 мин. 13 шакка чедир эрттирер.

2. Тус черниң радио четкизинге ажыл үезинде хөгжүмнү салыр.
3. Е.А. Лебедевага акша талазы-биле дузаны көргүзөр.

Даргазы: _____ Монгуш Р.С.
(хол цжцц)

Секретары: _____ Оюн Ф.Т.
(хол цжцц)

122. Үстүнде планга даянып алгаш, кандыг-бир хуралдың протоколун бжиңер.

123. Сөзүглелге аттан бериңер. Кайы стильге болгаш чугааның кайы янзызынга хамааржыр-дыр?

Төрөөн дылынга арыг чугааланып билири дээрге бодун, төрөөн чонун болгаш Тыва чуртун дээди чадага хүндүлөп билири ол. Төрөөн дылын билбес кижини төрөөн чонунуң культуразындан хоорук болур.

Авазының аа сүдүн эеп өскөн төлге иезиниң дылындан өске төрөөн дыл турбас. Дыл чидер болза, нация чидер, а нация чидер болза, дыл кады чиде бээр. Төрөөн дыл-биле чергелештир чеже-даа дылды өөренип, шингээдиң ап болур. Төрөөн дылын эки билир кижиге өске дылдарны шингээдиң алыры чиик болуру магатчок. Ол чүгле кижиниң хууда сайзыралын, угаан-медерелин байлакшыдар боордан башка, кандыг-даа хор-хора чок. Төрөөн дылын арыг билири дээрге-ле национал культураның онзагай бүдүжүн быжыглаары, национал бот-медерелин ханыладыры, төөгүгө, чаагай ёзу-чаңчылдарга, чер-чуртка, чонунга ханы ынакшылдың илерээшкени болур.

31 дылдарны билир профессор Василий Егоровтан үш айтырыг салган:

- Кандыг дыл эң байлагыл?
- Төрөөн.
- Кандыг дыл эң чаражыл?
- Төрөөн.
- Кандыг дыл эң эргим, кандыг дылга кижини эң ынагыл?
- Төрөөн. (А. Шаалы.)

• Сөзүглелден нарынчттынган домактарны тывыңар, олар кандыг синтаксистиг хүлээлге күүседип чоруур-дур?

Айтырыг домактары канчаар, чүнүң дузазы-биле илереттинген-дир?
В. Егоровтуң харызынга чөпшээрержир силер бе, чүгө?

124. Чамдык улустуу-биле алырга, «Тыва дыл сөөлгү үеде шоолуг сайзыравайн турар. Ында орус дылдан үлегерлеп алган сөстөр хөй. Амыдыралда чаа тыптып келген чүвөлөрнүн аттары шупту орус, оларның тыва аттары чок. Тыва дыл яды, чедингир эвес...» деп бодал бар. Маңаа хамаарыштыр чөпшээрэжип азы чөпшээрешпэениңер дугайында солунче материалдан бжиңер.

1. Бижиир чүүлүңерниң темазын тодарадып алыңар.
  2. Темага хамаарыштыр материалдардан чыып, темага чоок ажылдар-биле таныжыңар азы информаторлар-биле чугаалажыңар.
  3. Чыып алган материалдарыңарны аайлап, системажыдып алыңар.
  4. Бижиир чүүлүңерниң планын тургузуп алыңар.
- Баштай бижиир дээн чүүлүңер дугайында боданып, материалдан чыып, ону системажыдып алгаш, планын тургузарын утпаңар.

125. Сөзүглел кайы стильге хамааржырыл? Дылдың кандыг аргалары ажыглаттыңан-дыр?

КЕЛИР ҮЕНИҢ ШКОЛАЗЫ

Эрткен пятницада Кызылдың № 9 школа-гимназияга эрткен «Келир үе школазы» деп байырлалды башкылар, өөреникчилер Бүгү-Россияның «Вектиң школазы» конкурстун лауреады болганынга тураскааткан. Бо байырлалды олар 5 чыл манаан. Улусчу педагогикага үндөзилээн экология болгаш диалектика угланышкынның өөредилге чогаадыкчы ажылды калбартырынга, уругларны чаагай сеткилге, чоннуң мерген угаанынга, чараш чаңчылдарга кижизидеринге салдарлыг бооп турар.

126. Сөзүглелди кайы стильге хамаарыштырар силер, кандыг барымдааларга даянып болурул? 1-ги домакта бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

«Экии, танывазым, чаптанчыг болгаш оюнзак уруг Элбээркыс! Сени моон соңгаар Элбээра деп адаарын чөпшээрөп көр. Мени паспорт ёзугаар Ырлаар-оол дээр, ынчалза-даа өөрүм мени чаптааш, Рафаэль дижир чүве.

Сээң амыр-шөлээн чораан чүрээни дүвүредипкеним дээш мени буруудатпайн көр. Ынчанмас аргам чок болду. Туттунуп шыдавадым. Өршээп көр.

Сээң чуруунду чоокта чаа «Тываның аныяктары» солундан көрдүм. Бистиң төрөөн бойдузувус ындыг чараш арын-шырайны

база чаяап шыдаар турган-дыр аа! Ону илередир сөстөр тыпшас амытан-дыр мен. Ол-даа канчаар, ындыг аязыг, өл хаак дег мага-боттуг кижиге ыңча хөй хойну канчап малдап шыдаар чүвөл? Элбээра, сен дээрге ёзулуг Бора-Шээлей-дир сен! Тоол шагның эвес, амгы үениң. Атомнуг, космиктиг чүс чылдың. Электроника, кибернетика үезиниң.

Бодум дээрге сен ышкаш бөдүүн оол мен. Намдар-төөгүм бодур, чүү дээр ийик, өшкү кудуруундан безин чолдак.

Мону чүгө бижий бердиң дээр болза, кижиге чугаалажып таныжар, аът киштежиң таныжар дигир болгай. Бистиң болбаазын үевиске кижилерниң чүгле чугаалажып эвес, чагаалажып база таныжарындан кандыг-даа ажыдышкын чок дээш, идегел-биле бижидим.

*Харызын манап арттым.
Ырлап чоруур Рафаэль». (К.-Э. Кудажы.)*

127. Чечен чогаал болгаш публицистика стильдериниң ылгалдыг болгаш дөмей демдектерин айтыңар. Оларны чижектерге көргүзүңер.

128. Албан-херек стилиниң чижээн номчуңар, ооң ылгавыр демдектерин тыпкаш, ушта бижинер.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ 2005 чылдың сентябрь 14 № 991 Кызыл хоорай.

Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларга социал деткимче көргүзөринге немелде магадылалдарны хандырап сорулгалыг база «Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларга социал деткимче көргүзөринге немелде магадылалдар дугайында» деп 2004 чылдың ноябрь 26-да үнгөн № 918 Тыва Республиканың Дүрүмүнүн 6 дугаар чүүлү ёзугаар Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларның ортумак болгаш дээди профессионал өөредилге черлеринче дужаап кирерде белеткел курстарыңа өөрөнгөн чарыгдалдарын эгидип бээриниң Чурумун доктаадыр (капсырылга № 1).

2. Эге профессионал өөредилге албан черлериниң өскүс болгаш ада-иезиниң азыралы чок арткан уруглар санында уругларга бир дугаар болгаш ийи дугаар эге профессионал эртем чедип алырыңа чараан чарыгдалын эгидериниң чурумун доктаадыр. Үстүңде айыт-тынган албан черлериниң акшаландырышыккыны бо сорулгаларга көрдүнгөн Тыва Республиканың чогуур чыл бюджетиниң дугайында Дүрүмү ёзугаар чорудар (капсырылга № 2)...

3. Бо доктаал ону албан ёзуу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың
Чазааның оралакчызы

Ш. Кара-оол

129. Солун азы журналдан хүннүң чидиг айтырыын көргүскен материалдан алгаш, публицистика стилиниң сөзүглели-дир деп бадыткаңар.

Ол-ла айтырыгга харыы кылдыр ук стильдин кол демдектерин ажыглавышаан, солунче материалдан бижинер.

130. Кудумчуга, автобуска азы хөй-ниити черлеринге, школага кыдыыңарда турган улустуң чугаазын эскерип, литературлуг дылдың нормазын хажыдып турар чижектерден чыып бижинер. Оларны нормага дүүштүр тургузуңар.

131. Сөзүглелге аттан бериңер. 1-ги домак нарын синтаксистиг конструкцияга хамааржыр дээрзин бадыткаңар, схемазын шыйгаш, бедүүн домактарның аразында харылзаазын тодарадыңар.

Эртемденнерниң тодаратканы-биле алырга, кижиниң угаан-медерели карак-биле көргөн хензиг-даа бол чүүлдерни (чижээ, чаагай сеткилдиг хүлүмзүрүгнү, тоомча чок көрүштү), кулак-биле дыңнаанын (сөстүң азы чугааның хөөнүн, аянын, тоонун) эскерип демдеглеп турар боор чүве-дир. Ындыг болганда, кижилерниң аразында харылзаа үезинде кымның канчаар мендилешкени, чижээлээрге, дилегни дужааган аянның азы чалынган шинчилиг кылган бе дээрзи, буруузун миннип турда, арын-шырайының байдалы, байырлажып турда сөстери, шимчээшкиннери дээш өске-даа хөй-хөй чүүлдер уткалыг болур-дур. Ынчангаш дужаалды безин таптыг аян-биле оожум, ажыл-херекчи, ыяап-ла күүсеттинер аян-биле чугаалаар.

Ёзуургак, бодун өрү көрдүнүп чугаалаары дыка таарымча чок болгаш өске кижилерни хүндүлөп көрбейн турары-дыр. Өске кижилерге каржы болур эргени силерге кым бергенил? Харызын кижичи бүрүзү боду тывар ужурлуг. (А. С. Шаалыны-биле “Кыстың бидижчи” деп номдан.)

• I-ги бөлүктө *a* деп удурланыштырар эвилел аңгы-аңгы домактарны кандыг янзылыг каттыштырып чоруур-дур?

II-ги бөлүктө домактарда скобкаларны чүге ажыглаанын тайыл-бырлаңар.

Чугаа үезинде силерни кым-бир кижичи хомудадыпкан болза, канчаар харыылаар силер? Чижекке көргүзүңер.

132. Номчунар. Чагырышкан болгаш чагырышпаан харылзаалыг домакты тыпкаш, схемазын тургузунар. Дылда ындыг домактарны кандыг термин-биле адап турарыл?

Амыдыралга өөрүп, четтиргенин илередир ужурлуг таварылгалар бо-ла туруп кээр. Ону кылырда, эки чүве кылган кижиге чеде бергеш, сеткил-сагыжының ханызындан өөрүп, четтиргенин чугаазының аянынче кичээнгейни салып тургаш илередир болза эки. Ол орта кижиниң арын-шырайы, карааның көрүжү улуг рольду ойнаар, өөрээнин илередип турар, ол хирезинде карактары соок, арнының хевири тоомча чок, ону илеретпейн турар болза, ындыг четтириишкинни хүлээп алыры берге. Чамдык таварылгаларда силерге дуза чедирген кижиге бодуңар өөрүп, четтиргениңерни илередир арга чок апарган таварылгада өөрүп, четтиргенин илереткен чагааны чорудуп болур. Чагааның сөс бүрүзү өөрүшкүнү илередип турар кылдыр бижириң кызыдар. Чагааны үр саададып болбас. Дуза алганының соон дарый шалыпкын чорутканы дээр. Силерге ол хире улуг өөрүшкүнү берген кижиниң бодунга база өөрүшкүнү сөңнээр сорулга-биле кандыг-бир суй белекти чүге берип болбазыл? Бо таварылгада ийи кижиниң найыралының быжыгарыңга, кайы-кайызы-даа өөрүшкүлүг, аас-кежиктиг болуруңга идиг-дир. Кижиге өөрүшкү шаңнаары дег улуг өөрүшкү кайда боор. “Кижилерге херек болгаш чоок мен деп бодал чуртталгада эң улуг өөрүшкү!” деп Горький бижээн. (А. С. Шаалыны-биле. “Кыстың бидүжү” деп номдан.)

- Причастиелиг бөлүглел-биле илереттинген домак кежигүннерин тывыңар, оларның домакта кандыг кежигүннер болуп чоруурун айтыңар. Кым-бир кижиге өөрүп, четтиргениңерни илереткен чагаадан бижиңер. Чагаа бижириңиң ниити чурумнарын сагырын утпаңар.

КАТАПТАШКЫН

1. Грамматика кандыг адырларлыгыл?
2. Дылдың синтаксис кезээнге чүнү өөренирил?
3. Хостуг болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарының ылгалын чугаалаңар.
4. Сөс каттыжышкынының кол демдектерин санаңар.
5. Бөдүүн болгаш нарын домактың аразында ылгалын тайылбырлаңар.
6. Домактың предикаттыг төвү деп чүл? Ооң сөс каттыжышкынындан ылгалын айтыңар.
7. Кол сөстүн илереттинерин чижектерге көргүзүңер.
8. Сөглекчиниң кандыг хевирлери барыл? Сөглекчи кандыг чугаа кезектери-биле илереттинерил?

9. Кол сөс биле сөглөкчинин аразында тире демдекти кажан салырыл?
10. Домактын ийиги черге кежигүннерин аданар. Олар тус-тузунда кайы чугаа кезектери-биле илереттинерил?
11. Бөдүүн домак чүнүң-биле нарынчыттынган болурул?
12. Тускайлаан кежигүннер деп чүл? Оларга кандыг дүрүмнер ёзугаар бижик демдектерин салырыл?
13. Адалга болгаш киирилде сөстөрнин чугаага ужур-дузазы кандыгыл?
14. Чаңгыс составтыг домактарнын хевирлерин (янзыларын) аданар, чижектерге көргүзүнер.
15. Дорт болгаш доора чугаанын аразында ылгалы кандыгыл? Оларга бижик демдектерин хереглээринин ылгалын тайылбырлаңар.
16. Нарын домактарнын бөлүктөрүн айтыңар. Чижектер-биле бадыткаңар.
17. Нарын домактын кезектеринин холбажыр аргаларын сактыңар.
18. Тайылбыр домактарнын хевирлерин санаңар.
19. Нарын домактарга бижик демдектерин салырынын дүрүмнерин чугаалаңар.

Сөзүглөл-биле ажыл

ҮЕР

Чамдыкта күжүр Улуг-Хем үрлөп дажый бергенде, ындыг-ла болгай: эриин ажып, дээр-делегей дег кынны бээр, чавызаашшынааларын безин шыва ап чой баар. Ынчап барганда, аң-меңге тоң айыылдыг болдур ийин. Эштип шыдаарлары чайлап чоргулай баар, шыдавастары кырлып туруп каар болгайлар, күжүрүм. Ол үеде оларын амы-тышын чүгле кижин камгалап шыдаар, олар боттары-даа кижиге ооргаланыр болгайлар.

Ынчаарда Улуг-Хем улгаткаш, чамдык черлерге, шынап-ла, эриин ажа берген. Ында-мында тын харанып эжинген аң-меңгин бо-ла көрүп болур апарган. Ол – Улуг-Хемнин Чаа-Хөл куду бооп турган чүве. Ёске улус хемезинге олурупкаш, эжиндирип чоруптум. Школага силернин номчуп чоруп турганыңар Мазай ашакты сактып олур сен бе, оол? Ооң-биле дөмей-ле чоруп турдувус. Мен безин дыка хөй койгун-тоолайларны, элик-хүлбүстерни төрөпчилеп-даа, чүдүрүп-даа үндүрүп каап-ла чор мен. Бойдус-биле хиним тудуш болганымда, ынчанмас аргам чок. Ону камгалап карактаар-ла болгай.

Ынчан чорумда, дөө-ле шала өрүлдүр улуг-ла кара чүве менче чүткүдүп чоруп ор.

– Э-эй, Хөөрээр! Сенче «кызыл-бут» аалчы бар чор, көрөм. Бодуң-на билип көр, өршээзин! – дишкеп, ол-бо өөрүм сестип, оякталып эгеледилер.

Шынап-ла, тогтап көрө бээримге, мажаалай деп «кызыл-бут» чоруп олур ийин моң. Кезек аайын тыпшайн көрүп чорааш: «Араатан-даа болза, дуза дилеп чораан амытанны канчаар боор» – дээш, уткуштур чоруптум. Чеде бээримге, хемемниң эринден алгаш, чая сон кааптар часты. Шыырак кижги болгаш, дедир чая базып алдым. Демгим ол-ла аспакталып чыда үнүп келгеш, хемемниң дал ортузунга менче көрүндүр саадапты.

Анаада бо кулугурлар-биле үргүлчү месилдежиң-ле чораан болгай мен, а ам мооң-биле чаңгыс хемеге удур-дедир кайгажышкан олурарга, чииренчиг деп чүвезин! Доора калбак хаваанда сыгыр-сыгыр карактары мени өттүр өрүмнөп чораан дег де.

Ооң-биле чеже кайгажыш олурар боор, эрикче углааш чоруптум. Ядараан чүвениң аарын канчаар сен, ана бир-ле өл эът!

Эрикке эккээримге безин, демгим кайгап олурбушаан. Мени дыка кайгаарга черле хөңнүм чок кижги мен, хорадай бердим: «Дүгдө хамык ара-амытан бергедеп турда, кайганып алган?!» деп бодап келгеш, эшкийжим-биле дап бердим. Демгим эрикче дүже халааш, хая көрүндү. Оон дүктүг кара холун көдүрүп чоруй, бажын согаш кылгаш, бөрбеңнеди чүгүрүптү.

Араатан аң хирезинде өөрүүрүн-даа, байырлажырын-даа билир болган-дыр ийин. (М. Өлчөй-оол.)

● Үстүндө сөзүглөдүң адаанда онаалгалар ёзугаар комплексилги (кат-тышкан) сайгарылгазын кылыңар:

1. Карартыр парлаан домакта шупту сөс каттыжышышкыннарын ушта бижээш, оларның сайгарылгазын кылыңар.

2. Ийи составтыг домактан шилээш, предикаттыг төвүн тывыңар.

3. Чаңгыс составтыг домактарның шупту хевирлеринге домактардан ушта бижээш, чугула кежигүннүң илереттингенин тодарадыңар.

4. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактан тыпкаш, айтырыын салгаш, оларның кандыг кежигүн болуп чоруурун айтыңар.

5. Аян сөзү кирген домакты тыпкаш, илередип чоруур утказын болгаш бижик демдээн салганын тайылбырлаңар.

6. Чугаалаар сорулгазынын аайы-биле домактың хевирлеринге 1–1 чижектен тывыңар.

7. Адалгалыг болгаш кириилде сөстүг домактарны тывыңар, бижик демдээн салганын тайылбырлап, дүрүмүн чугаалаңар.

8. Тускайлаан кежигүн кирген домактан ушта бижээш, оларның кайы сөстү тодарадып чоруурун айтыңар.

9. Эвилел дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домакты тыпкаш, схемазын шыйыңар.

10. Чагырышкан нарын домактан тыпкаш, долу морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Схемазын болгаш холбажып чоруур аргадын тодарадыр.

11. Өске кижиниң чугаазын дамчыдар кандыг арга ажыглаттыңан-дыр, тывыңар. Бижик демдээн салганын тайылбырлаңар.

12. Сөзүглелде кавычкаларны чүгө ажыглаанын тодарадыңар, дүрүмүн чугаалаңар.

13. Сөзүглелде тире, ийи секти чүгө салганын тайылбырлаңар.

14. Сөзүглел кайы стильге хамааржыр-дыр, даянган барымдааларыңарны айтыңар.

15. Чугааның кайы янзызынга хамааржыр сөзүглел-дир?

10 КЛАСС

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА БИЛИГ

Тыва дыл – түрк дылдарның бирээзи.....	3
Өске түрк дылдарның аразында тыва дылдың туружу.....	3
Тыва дылдың ниитилел хүлээлгелери.....	6
Орхон-енисей бижии – түрктөрниң өгбелериниң бижии.....	8
Бижиктиг тураскаалдарның шыгжаттынганы.....	9
Бижимел тураскаалдарның хевирлери болгаш жанрлары.....	11
Амгы тыва дылдың ажыглаттынып турар хевирлериниң дугайында билиг.....	11
Тыва дылдың диалектилериниң бөлүктээшкини.....	12

ЛЕКСИКА БОЛГАШ ФРАЗЕОЛОГИЯ

Сөс. Сөстүң утказы, уткаларының аразында харылзаалар.....	16
Сөстүң лексиктиг болгаш грамматиктиг уткалары.....	16
Сөстүң дорт, доора болгаш көжүргөн утказы.....	17
Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстер.....	20
Сөстөрниң уткалыг харылзааларының аайы-биле бөлүктөри:	
омоним, синоним, антоним.....	22
Омонимнер, ооң хевирлери.....	22
Синонимнер, оларның янзылары.....	25
Антонимнер.....	28
Лексиканы тывылган угунуң аайы-биле бөлүктээри.....	31
Ниити түрк лексика.....	31
Үлегерлээн лексика. Моол дылдан үлегерлээн сөстер.....	31
Орус дылдан болгаш орус дылды дамчыштыр үлегерлээн сөстер.....	33
Лексиканы ажыглалының аайы-биле бөлүктээри.....	36
Ховар ажыглалдың сөстөри. Эргижирээн сөстер.....	36
Неологизмнер.....	38
Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөри.....	39
Терминнер болгаш мергежил сөстөри (профессионализмнер).....	39
Жаргонизмнер.....	41
Диалектизмнер.....	42
Онзагай ажыглалдыг сөстер: табу, эвфемизмнер.....	43

Тыва ономастика.....	45
Фразеология.....	48
Тыва лексикография.....	50

ФОНЕТИКА, ГРАФИКА, ОРФОЭПИЯ (ШЫН АДАЛГА)

Ажык болгаш ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени.....	51
Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм).....	56
Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени.....	58
Үннерниң каттыжар ниити дүрүмнери.....	62
Үннерниң чидери болгаш ооң түңнелдери.....	65
Сөс иштинге туружунуң аайы-биле үннерниң өскерли бээри.....	66
Протеза, эпентеза, эпитеза.....	67
Графика. Алфавит.....	67
Кадыг (ъ) болгаш чымчак (ь) демдектерни хереглээри.....	69
Слог. Тыва дылда слогтун хевирлери.....	70
Ударение.....	71
Орфоэпия (шын адалга).....	72
Сөстү шын көжүрериниң дүрүмү.....	74
<i>Катаптаашкын</i>	75

СӨС ТУРГУЗУУ БОЛГАШ СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ

Сөстөрнүң уткалыг кезектери (морфемалар).....	78
Кожумактарның вариантылыг болуру.....	78
Дөс дугайында билиг.....	80
Хевир тургузар кожумактар.....	82
Өскертилге кожумактары.....	84

СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫ

Морфологтуг арга.....	85
Синтаксистиг арга.....	88
Хураангайлаашкын аргазы.....	90
<i>Сөс чогаадылгазынга катаптаашкын</i>	92

ГРАММАТИКА. МОРФОЛОГИЯ

Чугаа кезектери.....	93
Тускай чугаа кезектери.....	94
Чүве ады.....	95
Чүве адының бичеледир-чассыдар хевири.....	97
Чүве адының өскерлир хевирлери.....	98
Сан хевири.....	98

Хамаарылга хевири.....	99
Падеж хевири.....	102
Демдек ады.....	107
Сан ады.....	111
Тускай чугаа кезектеринге катаптаашкын.....	114
Кылыг сөзү.....	114
Кылыг сөзүнүң залогтары.....	116
Кылыг сөзүнүң видтери.....	121
Причастиелер.....	126
Деепричастиелер.....	128
Наклонениелер.....	131
Болуушкун наклонениези. Үелер.....	132
Эрткен үе хевирлери.....	132
Амгы үелер.....	134
Келир үелер.....	136
Дужаал наклонениези.....	139
Чөпшээрел наклонениези.....	143
Даар наклонение.....	144
Кызыгаарлаар наклонение.....	148
Кылыг сөзүңгө катаптаашкын.....	149
Наречие.....	150
Ат орну.....	154
Арынның ат оруннары.....	154
Айтылганың ат оруннары.....	156
Айтырыгының ат оруннары.....	158
Тодаргай ат оруннары.....	159
Тодаргай эвес ат оруннары.....	160
Тускай чугаа кезектеринге катаптаашкын.....	162
Дузалал чугаа кезектери.....	163
Эдеринчилер болгаш дузалал аттар.....	163
Эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр.....	166
Эвилелдер.....	166
Эвилелзиг сөстөр.....	170
Артынчылар.....	171
Аян (алгы) сөстери.....	175
Ништи катаптаашкын.....	178

11 КЛАСС

ОРФОГРАФИЯ (ШЫН БИЖИЛГЕ)

Шын бижилгениң берге таварылгалары.....	181
Тыва орфографияның үндезиннери.....	189
Дефистеп бижиир нарын сөстөр.....	191

СИНТАКСИС БОЛГАШ ПУНКТУАЦИЯ

Сөс каттыжышышыны.....	193
Бөдүүн домак.....	196
Домактың чугула болгаш ийиги черге кижигүннери.....	197
Бөдүүн домактарның янзылары.....	206
Нарынчиттыңан домактар.....	212
Нарын домак.....	219
Нарын синтаксистиг конструкция.....	232
Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар.....	235
Пунктуация.....	238

СӨЗҮГЛӨЛ

Сөзүглөл дугайында билиг.....	241
Абзац.....	243
Бижимел чугааның янзылары.....	245
Чугааның стильдери.....	250
<i>Катаптаашкын</i>	264

Учебное издание

*ОЙДАН-ООЛ Александра Каскоевна
ОНДАР Биченмаа Кыргысовна
ДОРЖУ Клара Бурбулдеевна
КУУЛАР Елена Мандан-ооловна*

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

*Учебник
для 10–11 классов средней школы*

На тувинском языке

Первое издание

*Редактор З. К. Монгуш
Художественный редактор В. У. Донгак
Технический редактор В. Ч. Ховалыг
Компьютерная верстка Ч. М. Бегзи
Корректор А. А. Кужугет*

Подписано в печать 29.12.2007. Формат 60x90 $\frac{1}{16}$.
Бумага офсетная. Печать офсетная. Физ. печ.л. 17.
Усл.кр.-отт. 17,25. Уч.-изд.л. 16,14. Тираж 3000 экз.
Заказ № 69 ТП 2007.

Тувинское книжное издательство,
667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57

Отпечатано в ОАО ПИК «Офсет»,
660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51